

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Π.Μ.Σ.: Προϊστορική Αρχαιολογία

Οι οχυρώσεις στο Αιγαίο κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Χρήστου Σταυρούλα

A.M.: 1561201801024

Επόπτης Καθηγητής: Ι. Παπαδάτος

Εξεταστική Επιτροπή: Γ. Βαβουρανάκης, Ι. Παπαδάτος, Α. Χασιακού

Αθήνα 2022

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	3
Βραχυγραφίες.....	4
Κατάλογος Εικόνων	5
Κατάλογος Πινάκων.....	9
Εισαγωγή	10
Μεθοδολογία.....	14
Αρχαιολογικά Δεδομένα – Θέσεις	18
Πρώιμη Εποχή Χαλκού	18
1. Μάνικα, Εύβοια	18
2. Θήβα, Βοιωτία	21
3. Ραφήνα, Αττική.....	24
4. Ασκηταριό, Αττική	26
5. Ζάγανι, Αττική.....	27
6. Βάγια, Κορινθία.....	30
7. Λέρνα, Αργολίδα	32
8. Γεράκι, Λακωνία.....	43
9. Καστρί, Σύρος.....	47
10. Όρος Κύνθος, Δήλος.....	52
11. Πάνορμος, Νάξος.....	54
12. Μαρκιανή, Αμοργός.....	58
Μέση – Ύστερη Εποχή Χαλκού.....	62
13. Πλάσι, Αττική	62
14. Βραυρώνα, Αττική	64
15. Βελατούρι Θορικού, Αττική	67
16. Ασπίδα, Αργολίδα	69
17. Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά Τροιζηνίας, Αττική.....	77
18. Μάλθη, Μεσσηνία.....	79
19. Αγία Ειρήνη, Κέα.....	83
20. Κολώνα, Αίγινα	99
Σύνθεση Δεδομένων.....	122
Πρώιμη Εποχή του Χαλκού	124
Μέση και πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού.....	129

Συμπεράσματα	134
Βιβλιογραφία	136
Εικόνες.....	165
Πίνακες.....	220

Συντομογραφίες

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
Alt-Ägina	Alt-Ägina, Band III,1: Die Vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen. Häuser. Funde.
AR	Archaeological Reports of the Annual of the British School at Athens
AURA	Athens University Review of Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	Annual of the British School of Athens
Έργον	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
Gazetteer	A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age.
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Lerna III	Lerna: A Preclassical Site in the Argolid.
OA	Opuscula Archaeologica
OpAth	Opuscula Atheniensa
OJA	Oxford Journal of Archaeology
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Pharos	Journal of the Netherlands Institute at Athens
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology

Βραχυγραφίες

ΠΕ/ΠΚ	Πρωτοελλαδική/Πρωτοκυκλαδική
ΜΕ/ΜΚ	Μεσοελλαδική/Μεσοκυκλαδική
ΥΕ/ΥΚ	Υστεροελλαδική/Υστεροκυκλαδική
Δ.	Δωμάτιο
Π.	Πύργος
Πρ.	Προμαχώνας
Σπ.	Σπίτι
Τ.	Τοίχος

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Χάρτης με τις οχυρές θέσεις που εξετάζονται στο κείμενο.

Εικόνα 2: Ο ταφικός (VI) και οικιστικοί (I-V) Τομείς της Μάνικας (Μπουκάρας 2015, Εικ. 8).

Εικόνα 3: Το τείχος (T) της χερσονήσου της Μάνικας (Θεοχάρης 1959, Εικ. 12).

Εικόνα 4: Το τείχος στον Τομέα I, στα ανατολικά του ανασκαμμένου ορίου του οικοπέδου Χαραμαντίδη. Τροποποιημένο (Μπουκάρας 2015, Εικ. 4).

Εικόνα 5: Τοπογραφικό Καδμείας (Ανδρικού 2000, Εικ. 1).

Εικόνα 6: Το Οχυρωμένο Κτήριο, κάτοψη, φάση A (Aravantinos 1986, Fig. 53).

Εικόνα 7: Το Οχυρωμένο Κτήριο, κάτοψη, φάση B (Aravantinos 1986, Fig. 54).

Εικόνα 8: Άποψη των λίθινων ανδέρων από Β., Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών (Αραβαντινός 2005, Εικ. 2).

Εικόνα 9: Σχεδιαστική κάτοψη της ανασκαφής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών (Aravantinos και Psaraki 2011, Fig. 1).

Εικόνα 10: Τομή του τριμερούς λίθινου ανδέρου και της πλίνθινης ανωδομής (Psaraki 2004, Plate 1b).

Εικόνα 11: Ο λόφος (Γ) του οικισμού της Ραφήνας, από Β (Θεοχάρης 1955α, Εικ. 1).

Εικόνα 12: Σχεδιαστική κάτοψη της ανασκαφής στη Ραφήνα (Θεοχάρης 1956α, Εικ. 1).

Εικόνα 13: Άποψη της ανασκαφής από Ν. Με (T) σημειώνεται το τείχος (Θεοχάρης 1956α, Εικ. 2).

Εικόνα 14: Το ακρωτήριο του οικισμού του Ασκηταριού. Με τα βέλη σημειώνεται η επίπεδη έκταση της κορυφής (Θεοχάρης 1961, Εικ. 1).

Εικόνα 15: Σχεδιαστική κάτοψη των ανασκαμμένων τμημάτων του οχυρού οικισμού του Ασκηταριού (Θεοχάρης 1961, Εικ. 3).

Εικόνα 16: Ο λόφος του Ζάγανι (Σταϊνχάουερ 2009β, Εικ. 5).

Εικόνα 17: Αεροφωτογραμμετρία του οχυρού οικισμού Ζάγανι (Georgopoulos κ.α. 1999, Fig. 4).

Εικόνα 18: Χάρτης της Νότιας Κορινθίας (Caraher κ.α. 2010, Figure 1).

Εικόνα 19: Η χερσόνησος με την οχυρή θέση της Βάγιας (Tartaron κ.α. 2006α, Figure 5).

Εικόνα 20: Σχηματική απόδοση της οχύρωσης της Βάγιας (Tartaron κ.α. 2006α, Figure 7).

Εικόνα 21: Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Λέρνας (Caskey και Blackburn 1997, 1).

Εικόνα 22: Λέρνα, πρόιμη C φάση: T.69-71, Π.Β, Δ.QR και ST, κλίμακα (Lerna III, Plan 18).

Εικόνα 23: Πύργος Β και Δ.Υ (Lerna III, Fig. I.16).

Εικόνα 24: Η φραγμένη είσοδος του Δ.Υ στον Πύργο Β (Lerna III, Fig. I.17).

Εικόνα 25: Λέρνα μέση Ca φάση: Πύργος Α, Δ.Ρ (Lerna III, Plan 20).

Εικόνα 26: Λέρνα μέση Cβ φάση: Πύργος Α, Δ.Ρ, Πύλη-Δ.Α, Δ.Β-Σ (Lerna III, Plan 21).

Εικόνα 27: Κατάλοιπα του «Δυτικού Πύργου» (Lerna III, Plan 23).

Εικόνα 28: Λέρνα ύστερη C φάση: Πύργος Α, Δ.Ρ, Πύλη-Δ.Α, Δ.Β-Δ (Lerna III, Plan 24).

Εικόνα 29: Λέρνα ύστερη C φάση: το κτήριο ΕΥ (Lerna III, Plan 27).

Εικόνα 30: Η τεχνική δόμησης της ιχθυάκανθας στον T.70, Δ.ΣΤ (Προσωπικό Αρχείο).

Εικόνα 31: Η ακρόπολη του Γερακίου. Διακρίνεται στον κάναβο ο Τομέας 17 (Crouwel κ.α. 2012, Fig 1).

Εικόνα 32: Τμήματα του ΠΕ II τείχους: T.30, 180, 181 (MacVeagh Thorne 2012, Figure 3).

Εικόνα 33: ΠΕ II οχύρωση: T.180, 140 και δωμάτιο casemate (MacVeagh Thorne και Prent 2009, Fig. 24.4).

Εικόνα 34: Περιοχές I και II του Τομέα 17. Με κόκκινο σημειώνονται τα ΠΕΧ κατάλοιπα (Crouwel κ.α. 2012, Fig.2).

Εικόνα 35: Περιοχή II: οι T.150-151 που ορίζουν το δωμάτιο casemate (Crouwel κ.α. 2000, Figure 3).

Εικόνα 36: Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής του Καστριού (Μαρθάρη 2011, 47).

Εικόνα 37: Τα τρία διαδοχικά τείχη του Καστριού (Μαρθάρη 2012α, Εικ. 1).

Εικόνα 38: Κάτοψη του ΠΕ II οικισμού του Κύνθου (MacGillivray 1980, Fig. 1).

Εικόνα 39: Αεροφωτογραφία του κόλπου του Πανόρμου. Με το βέλος σημειώνεται η θέση της οχυρής ακρόπολης (Αγγελοπούλου 2014, Εικ. 1.2).

Εικόνα 40: Κάτοψη ακρόπολης (Αγγελοπούλου 2014, Εικ. 1.16).

Εικόνα 41: Η είσοδος στην οχυρή εγκατάσταση, από Α (Αγγελοπούλου 2014, Εικ. 1.38).

Εικόνα 42: Βότσαλα-βλήματα σφενδονών έξω από τον Π.Γ (Αγγελοπούλου 2014, Εικ. 1.92).

Εικόνα 43: Η θέση του οχυρού οικισμού της Μαρκιανής (Marangou, L., 2006α, Fig. 2.1).

Εικόνα 44: Σκάμματα 6 και 8 στη βόρεια πλευρά. Το τείχος σημειώνεται με μαύρο χρώμα (Renfrew κ.α. 2006α, Fig. 4.1).

Εικόνα 45: Κάτοψη του Βορείου και του Βορειοδυτικού προμαχώνα (Marangou 2006β, Fig. 6.1).

Εικόνα 46: Η θέση των σκαμμάτων 6,8 και των προμαχόνων από Β (Marangou 2006β, Fig. 6.2).

Εικόνα 47: Κάτοψη της ανασκαφής στο Πλάσι. Στα ΒΔ το τείχος, με τον προμαχώνα και την Πύλη (Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, fig. 19.2).

Εικόνα 48: Ο προμαχώνας, από Δ (Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, fig. 19.6).

Εικόνα 49: Το κυκλώπειο τείχος-ανάλημμα της Βραυρώνας από ΝΑ (Παπαδημητρίου 1961, Πιν. 23α).

Εικόνα 50: Η διπλή κορυφή του λόφου Βελατούρι και η ανασκαφή του Στάη (Paradimitriou 2020, 1).

Εικόνα 51α: Η ανασκαφή του Στάη στη νότια κλιτύ. Με (T) σημειώνονται τα τείχη (Στάης 1983, Πιν. Β3).

Εικόνα 51β: Η ανασκαφή του Στάη το 2017 (Παπαδημητρίου 2020, Εικ. 5).

Εικόνα 52: Ασπίδα, αποκατάσταση με βάση την πρόταση των Philirra-Touchais και Touchais (Paradimitriou κ.α. 2015, Fig. 2).

Εικόνα 53: Βόρειος Τομέας Ασπίδας: οι χρονολογικές φάσεις του τείχους σε επαφή με την τριγωνική προεξοχή (Philirra-Touchais 2016, Fig. 5).

Εικόνα 54: Οχύρωση και κτηριακά κατάλοιπα στην κορυφή του λόφου Μεγάλου Μαγούλα Γαλατά (Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2009, Εικ. 10).

Εικόνα 55: Η θέση της Μάλθης (Worsham κ.α. 2018, Fig. 1).

Εικόνα 56: Σχεδιαστική κάτοψη της Μάλθης (Worsham κ.α. 2018, Fig. 14a).

Εικόνα 57: Η μέθοδος δόμησης του τείχους της Μάλθης (Worsham κ.α. 2018, Fig. 9).

Εικόνα 58α: Αγία Ειρήνη V-VII (Gorogianni κ.α. 2016, Fig 2).

Εικόνα 58β: Αγία Ειρήνη V-VII. Τροποποιημένο (Davis 1986, Plate 2).

Εικόνα 59: Το τείχος της IVa Πόλης στο Δυτικό Τομέα (Overbeck 1989, Plate 5).

Εικόνα 60: Το τείχος της IVb Πόλης στο Δυτικό Τομέα (Overbeck 1989, Plate 6).

Εικόνα 61: Το πρωτότυπο τείχος της V Πόλης (Davis 1986, Plate 3).

Εικόνα 62: Ο Βόρειος Τομέας στην V Πόλη (Davis 1986, Plate 5).

Εικόνα 63: Πύργος ε, διακρίνεται το εσωτερικό τοίχιο (Davis 1986, Plate 8).

Εικόνα 64: Η προσθήκη μετώπου, ανατολικά της κλίμακας, στο Δυτικό Τομέα την περίοδο VI (Davis 1986, Plate 4).

Εικόνα 65: Συγκρότημα Βορειοανατολικού «προμαχώνα» (Fitzsimons και Gorogianni 2017α, Fig. 14.4).

Εικόνα 66: Το κλιμακωτό κατώφλι της Κεντρικής Πύλης, από ΝΔ (Caskey 1971, Plate 71c).

Εικόνα 67: Αποκατάσταση του άνω ορόφου των τοιχογραφημένων δωματίων N.18, 20 του Βορειοανατολικού Προμαχώνα. Τροποποιημένο (Morgan 2018, Fig. 3a).

Εικόνα 68: Ο αρχαιολογικός χώρος της Κολώνας (Gauß 2019α, Fig. 3).

Εικόνα 69: Γενικό σχέδιο των ανασκαμμένων αρχιτεκτονημάτων (Gauß και Smetana 2007β, Fig. A).

Εικόνα 70: Σχέδιο του τείχους V (Alt-Ägina Tafelband, Plan 7).

Εικόνα 71: Υποθετική σχεδιαστική αποκατάσταση του τείχους V κατά τους Walter και Felten (Alt-Ägina, Abb. 22).

Εικόνα 72: Αποκατάσταση της Οικίας 6 και του τείχους με τον αναβαθμό (Alt-Ägina, Abb. 26).

Εικόνα 73: Σχέδιο του τείχους VI (Alt-Ägina Tafelband, Plan 8).

Εικόνα 74: Σχέδιο του τείχους VII (Alt-Ägina Tafelband, Plan 9).

Εικόνα 75: Τα τείχη της Κολώνας, από ΒΑ. Διακρίνεται ο κυκλώπειος χαρακτήρας των τειχών της VII Πόλης (Alt-Ägina Tafelband, Tafel 41).

Εικόνα 76: Η διαμόρφωση της Οικίας 6 στην περίοδο VII (Alt-Ägina, Abb. 42).

Εικόνα 77: Σχέδιο του τείχους VIII (Alt-Ägina Tafelband, Plan 10).

Εικόνα 78: Σχεδιαστική τομή τείχους με περιδρομο και παραπέτασμα (Alt-Ägina, Abb. 54).

Εικόνα 79: Σχέδιο του τείχους VIIIA (Alt-Ägina, Abb. 55).

Εικόνα 80: Σχέδιο του τείχους IX (Alt-Ägina Tafelband, Plan 11).

Εικόνα 81: Κατά προσέγγιση σημειώνεται στο σχέδιο της Πόλης VIII (Εικ.77) η αλλαγή της κατεύθυνσης του Nordtorgasse στην περίοδο IX. Τροποποιημένο (Alt-Ägina Tafelband, Plan 10).

Εικόνα 82: Τομή του *Κυρίως τείχους* της Πόλης IX που επισημαίνει τον τριμερή τρόπο κατασκευής του (Alt-Ägina, Abb. 61).

Εικόνα 83: Τομή του *Κυρίως τείχους* της Πόλης IX που επισημαίνει τον τρίτο επικλινή λίθινο τοίχο (Alt-Ägina, Abb. 60).

Εικόνα 84: Το Innere Vorstadt ανατολικά των τειχών της Πόλης IX και το *Ανατολικό τείχος* (Sporn κ.α. 2017, Abb. 14).

Εικόνα 85: Ο λακκοειδής τάφος (ΜΕ II) μπροστά από το *Ανατολικό τείχος* (Hubert 2016, Fig. 2).

Εικόνα 86: Σχέδιο του τείχους X (Alt-Ägina Tafelband, Plan 12).

Εικόνα 87: Χάρτης κατανομής ΠΕ II οχυρώσεων (κόκκινο) (Gauß 2019β, Fig. 6).

Εικόνα 88: Χάρτης κατανομής ΠΕ III οχυρώσεων (κόκκινο) (Gauß 2019β, Fig. 7).

Εικόνα 89: Χάρτης κατανομής ΜΕ οχυρώσεων (κόκκινο) (Gauß 2019β, Fig. 10).

Εικόνα 90: Χάρτης κατανομής ΜΕ οχυρώσεων (κόκκινο) και ταφών πολεμιστών (πράσινο) (Gauß 2019β, Fig. 12).

Εικόνα 91: Χάρτης κατανομής ύστερων MEX – πρώιμων ΥΕ οχυρώσεων (κόκκινο) (Gauß 2019β, Fig. 11).

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Συνοπτικά χαρακτηριστικά των θέσεων που εξετάζονται στο κείμενο.

Εισαγωγή

Από πολύ νωρίς ο άνθρωπος προσπάθησε να προστατεύσει -και να ξεχωρίσει- τους οικισμούς του με τεχνητά μέσα και τη μέγιστη έκφραση της προσπάθειας αυτής αποτέλεσαν οι *οχυρώσεις*. Οι οχυρώσεις υπήρξαν για αρκετά μεγάλο διάστημα αναπόσπαστο μέρος των ανθρώπινων κοινωνιών¹. Στην περίοδο της Νεολιθικής Επανάστασης και τη μόνιμης εγκατάστασης χρονολογείται η πρωιμότερη γνωστή οχύρωση του οικισμού της Ιεριχούς (11000-8000) με στόχο την προστασία από τα φυσικά φαινόμενα². Η πρώτη αναμφίβολα *αμυντική* οχύρωση ήταν του Tell Es-Sawwan στο Ιράκ, γύρω στο 6000. Στον ελλαδικό χώρο οι πρώτοι αμυντικοί περίβολοι απαντούν στο Σέσκλο (5800-5300), το Διμήνι (4800-4500)³ και το Στρόφιλα (4000)⁴. Ορισμένοι μελετητές δε θεωρούν υπερβολή να χαρακτηρίσουν τις οχυρώσεις ως την υλική *par excellence* έκφραση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας⁵. όντως, τα μνημειακού τύπου, πάλαι ποτέ καίρια για την επιβίωση, αρχιτεκτονήματα κεντρίζουν ακόμα το ενδιαφέρον και προκαλούν δέος, κυρίως λόγω της ογκώδους και εντυπωσιακής κατασκευής τους, καθώς η πρακτική της τείχισης των κατοικήσιμων χώρων ήταν συνυφασμένη με την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας.

Η πρώτη, αλλά συνήθως και η μοναδική, άποψη για τη λειτουργία των οχυρώσεων είναι η αμυντική-προστατευτική. Πράγματι, η συχνή παρουσία τους αποτελεί ένδειξη της αναγκαιότητας προστασίας. Απλός και περιεκτικός είναι ο ορισμός του Mielke «Broadly speaking, fortifications may be characterised as solid structures for the protection of (permanent) settlements»⁶, αλλά και του Müth «Fortification denotes a monument, usually a wall, but sometimes a single tower or other defensive element»⁷, προτάσσοντας και οι δύο τις φυσικές ιδιότητες μίας οχύρωσης. Οι οχυρώσεις είναι αρχικά και κυρίως αμυντικές κατασκευές και δευτερευόντως προστατευτικές. Κάθε κατασκευή που στοχεύει στην

¹ Ballmer κ.α. 2018, 1.

² Müth κ.α. 2016β, 4· Lull κ.α. 2018, 13.

³ Müth κ.α. 2016β, 4.

⁴ Lull κ.α. 2018, 13.

⁵ Ballmer κ.α. 2018, 2.

⁶ Mielke 2018, 64.

⁷ Müth κ.α. 2016β, 7.

προστασία μιας περιοχής μπορεί να οριστεί ως οχυρωματικό έργο⁸. Για τους Lull κ.α. οι οχυρώσεις συνιστούν τα αρχιτεκτονήματα που συνενώνουν τον πρακτικό (effective), συναισθηματικό (affective) και συμβολικό (symbolic) χαρακτήρα της βίας. Η λειτουργία τους ως νοητό εμπόδιο (affective) εξηγούν πως έγκειται στο διαχωρισμό του intra και extra muros χώρου - στη χρήση τους ως κριτήριο διαφοροποίησης μεταξύ της εντός των τειχών κοινωνίας και των άλλων· ως σύμβολο ενσαρκώνει την σταθερά βίαιη προδιάθεση έναντι των άλλων⁹. Με βάση αυτόν τον ορισμό διαφαίνεται πως μία οχύρωση μπορεί να εκπληρώνει περισσότερους σκοπούς, πλην της άμυνας και της προστασίας από ανθρώπους, ζώα και φυσικά φαινόμενα¹⁰. Η ύπαρξη μίας οχύρωσης μπορεί κατά τον Müth να προβάλλει τη δύναμη, την ετοιμότητα και την ικανότητα άμυνας, το επίπεδο ανάπτυξης του πολιτισμού, τις οικονομικές δυνατότητες της κοινότητας την κοινωνική συνοχή, την ύπαρξη οριοθεσίας και ίσως να υπονοεί την αυτονομία ή ορισμένου τύπου νόμιμο καθεστώς. Επιπλέον συχνά ενδέχεται να ενέχει διακοσμητικό ρόλο. Έστω ότι μία ή περισσότερες από τις παραπάνω πτυχές τονίζεται, μόνο τότε κατά τον Müth είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε την πρόθεση συμβολικής νοηματοδότησης¹¹. Οι φυσικές ιδιότητες συνεπώς πολλές φορές αποτελούν μόνο τη μία όψη, καθώς τα τείχη είναι δυνατό να επιτελούν εύρος λειτουργιών¹². Αρκετά είναι τα ερωτήματα που άπτονται του ζητήματος των οχυρώσεων και ο αρχαιολόγος-ερευνητής οφείλει να εξετάσει τι είναι δυνατό να προσφέρει η μελέτη των οχυρώσεων. Ενδιαφέροντα ερωτήματα π.χ. είναι ο τρόπος με τον οποίο μπορούμε να συνδέσουμε συγκεκριμένα γεγονότα με την ανέγερση ή εξέλιξη των οχυρώσεων, η λειτουργία τους σε καιρό ειρήνης ή οι λοιπές (αν/όποτε υπήρχαν) λειτουργίες που επιτελούσαν. Επιπλέον άκρως ελκυστική είναι η εξέταση των οχυρώσεων ως πηγή πληροφοριών για την κοινωνία που τις έχτισε, την κοινωνική διαφοροποίηση, το σύστημα εξουσίας, την ιεραρχική κατάταξη σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο και τα ιδεώδη των τειχισμένων κοινωνιών.

Η κατανόηση των χαρακτηριστικών της κοινωνίας του παρελθόντος μέσω της μελέτης της αρχιτεκτονικής είναι ένα σταθερά ανερχόμενο πεδίο¹³. Αυτό προέκυψε από την παραδοχή ότι προκειμένου να απαντήσουμε σε ερωτήματα που σχετίζονται με την κοινωνική οργάνωση πρέπει να εξεταστεί η οργάνωση των οικισμών και συνεπώς είναι ουσιαστικό να

⁸ Müth κ.α. 2016β, 3.

⁹ Lull κ.α. 2018, 13.

¹⁰ Ballmer κ.α. 2018, 1· Müth κ.α. 2016β, 7.

¹¹ Müth 2016, 190.

¹² Ballmer κ.α. 2018, 1.

¹³ Steadman 1996, 52.

μελετηθούν οι διαφορετικοί τύποι αρχιτεκτονικής. Η αναγνώριση του δομημένου περιβάλλοντος ως πηγή για την κατανόηση και ερμηνεία της κοινωνικής οργάνωσης των οικισμών, αναδύθηκε στη δεκαετία του 1960¹⁴, με τον συνδυασμό θεωριών από τα πεδία της αρχαιολογίας, ιστορίας, ανθρωπολογίας, γεωγραφίας, κοινωνιολογίας και φιλοσοφίας¹⁵. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες κεντρικό ρόλο κατέχει η μελέτη του υλικού πολιτισμού στο ιστορικό (κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό) και νοηματικό πλαίσιο συναφειών (context). Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο ιδιαίτερη σημασία έχει η συνεξέταση των ατομικών αρχιτεκτονημάτων στο πλαίσιο του πολεοδομικού σχεδιασμού για την κατανόηση της κοινωνίας, την πολιτική και οικονομική οργάνωση που τη διέπουν, τις ιεραρχικές δομές, ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές σχέσεις¹⁶. Ο ρόλος των αντικειμένων -στη συγκεκριμένη περίπτωση κτισμάτων- έχει κεντρική σημασία, καθώς στοχεύει στη διερεύνηση των λόγων πίσω από την κατασκευή και τη χρήση τους¹⁷. Στο παραπάνω πλαίσιο η συγκεκριμενική μελέτη των οχυρώσεων τα τελευταία χρόνια ολοένα και κερδίζει έδαφος.

Η μελέτη των οχυρώσεων έχει σχετικά μακρά πορεία στην αρχαιολογική και αρχιτεκτονική έρευνα, καθώς είναι από τα πρωιμότερα κτίσματα μνημειακού χαρακτήρα, συνήθως διατηρούνται καλύτερα σε σχέση με την οικιστική αρχιτεκτονική¹⁸ και στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής¹⁹. Μέχρι σχετικά πρόσφατα η μελέτη των τειχών περιοριζόταν στα τεχνολογικά-φυσικά χαρακτηριστικά, αποκομμένη από κοινωνικές, καλλιτεχνικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις. Καθώς όμως αποτελούν δημιουργήματα ανθρώπων και εντάσσονται στο δομημένο περιβάλλον, μοιραία ενσωματώνουν πολλαπλά κοινωνικά νοήματα. Γι' αυτόν το λόγο κάθε οχύρωση είναι μοναδική ως «μάρτυρας» των δράσεων μιας κοινωνίας σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο²⁰. Ο κλάδος της *Τειχολογίας* (teichology) είναι σχετικά νέος, αλλά τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για τις οχυρώσεις έχει αυξηθεί, όπως και ο αριθμός των μελετών που δημοσιεύεται²¹. Υποχρέωση του αρχαιολόγου-μελετητή είναι η ανασύσταση της κοινωνίας του παρελθόντος και των νοημάτων που τη διέπνεαν. Με τη σειρά μελέτη υλικών

¹⁴ Hodder 2004, 35-36· Souvatzi 2012, 174, 178, 183.

¹⁵ Allison 1999, 12· Cutting 2006, 225· Souvatzi 2012, 173-174.

¹⁶ Renfrew και Bahn 2020, 199, 223.

¹⁷ Souvatzi 2012, 175.

¹⁸ Müth κ.α. 2016β, 3.

¹⁹ Jansen 2016, 106.

²⁰ Leriche 2016, 10.

²¹ Ballmer κ.α. 2018, 2· Leriche 2016, 13.

καταλοίπων δεν είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε το νόημα που είχε αποδοθεί στο παρελθόν. Εξετάζοντας το αντικείμενο παράλληλα με τα συμφραζόμενα, έχουμε ελπίδα να κατανοήσουμε το πλαίσιο στο οποίο νοηματοδοτήθηκε και το αρχικό νόημα που του αποδόθηκε, καθώς «...οι πρακτικές διαμορφώνουν τις ιδέες και οι ιδέες διαμορφώνουν τις πρακτικές»²². Η μελέτη τους μπορεί να προσφέρει πληροφορίες για την πολεμική τεχνολογία, τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, την εξέλιξη των θέσεων, και εν τέλει την κοινωνία που τις κατασκεύασε, την εσωτερική της οργάνωση, τις αρχές και τα ιδεώδη της²³.

Θέμα της παρούσας εργασίας αποτελούν τα τείχη και οι οχυρώσεις, τα οποία συνιστούν ένα μεγάλο τμήμα της αρχαίας οικοδομικής δραστηριότητας. Μέσα από την εξέταση οχυρωμένων οικισμών της Πρώιμης, Μέσης και Μεταβατικής ΜΕ-ΥΕ Εποχής από τη Στερεά Ελλάδα έως την Πελοπόννησο και τα Νησιά του Νοτίου Αιγαίου στόχος είναι η διερεύνηση του φαινομένου των οχυρώσεων ως αρχιτεκτονημάτων ικανών να προσφέρουν στοιχεία για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση των οικισμών και των ίδιων των μνημείων ως φορείς συμβολικών μηνυμάτων.

Ως χρονική αφετηρία επιλέχθηκε η ΠΕΧ (II) περίοδος, όταν το φαινόμενο της οχύρωσης φαίνεται να εντατικοποιείται στον Ελλαδικό χώρο και να εντάσσεται κοινωνικά και πολιτισμικά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Ως ανώτερο χρονικό όριο τέθηκε η Εποχή των Λακκοειδών, πριν δηλαδή την ανάδυση και τη διαμόρφωση του Μυκηναϊκού πολιτισμού, όπου τα τείχη συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της προβολής των μυκηναϊκών δομών εξουσίας. Γεωγραφικά οι θέσεις επιλέχθηκαν με βάση τα στοιχεία που τις εντάσσουν στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής τους, ώστε συγκριτικά να καταδειχθούν οι διαφορετικές (;) σημασίες και δομές των οχυρωμένων οικισμών στο εκάστοτε χρονικό και χωρικό πλαίσιο (Εικ.1, Πιν.1).

²² Hodder και Hutson 2010, 198-211.

²³ Leriche 2016, 9.

Μεθοδολογία

Για πολύ καιρό οι οχυρώσεις εξετάζονταν μόνο ως προς την πρωταρχική τους λειτουργία, την αμυντική-προστατευτική. Η πιο σημαντική ερώτηση όταν σκεφτόμαστε τις διάφορες, μη πρακτικές, σημασίες των οχυρώσεων είναι πώς τις αναγνωρίζουμε και πώς διακρίνουμε²⁴. Προκειμένου να αναγνωρίσουμε τις συνδηλώσεις, πέρα από την πρακτική φύση των οχυρώσεων, πρέπει να εξεταστούν τα διάφορα επίπεδα μέσω των οποίων ένα μνημείο μπορεί να παράξει συμβολικά νοήματα και να εξεταστεί το *τι* και *πώς* επικοινωνείται, *από ποιους* και *προς ποιους*, *για ποιον λόγο* και *με ποιον σκοπό*.

Τα παραπάνω ερωτήματα δεν είναι δυνατό να απαντηθούν εκτός κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού πλαισίου²⁵. Ο Renfrew προκειμένου να εξηγήσει τις μεταβολές στο Αιγαίο της 3^{ης} χιλ. επικεντρώθηκε στις εσωτερικές διεργασίες ως παράγοντα κοινωνικής αλλαγής. Με βάση τη θεωρία του Renfrew το περιβάλλον του ανθρώπου αποτελεί ένα *σύστημα*. Το σύστημα αυτό αποτελείται από επιμέρους υποσυστήματα σε διαρκή αλληλεπίδραση και διαπραγμάτευση. Τα υποσυστήματα της επιβίωσης, μέσω των τεχνολογίας, κοινωνίας, προβολής-συμβόλων και εμπορίου-επικοινωνίας βρίσκονται σε διαρκή και αμοιβαία αλληλεπίδραση²⁶. Η διατοπική και διαχρονική ισχύς του μοντέλου του Renfrew φαίνεται να συνάδει με τη φύση της μελέτης των οχυρώσεων, οι οποίες, σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως περισσότερο από άλλου είδους αρχιτεκτονήματα, είναι μνημεία των οποίων η απόφαση κατασκευής, η μορφή και οι συμβολικές προεκτάσεις έχουν άμεση εξάρτηση από το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Στο ίδιο πνεύμα οι Müth κ.α. τονίζουν τη σημασία της εξέτασης των οχυρώσεων στο γεωγραφικό, γεωλογικό, κοινωνικό, πολιτικό, αρχιτεκτονικό αστικό πλαίσιο αλληλοσυσχετισμών, αλλά και της σύγκρισης με νεότερες, σύγχρονες και μεταγενέστερες οχυρώσεις²⁷.

Ο Christoph Baumberger ανέπτυξε στο πλαίσιο της σημειωτικής αρχιτεκτονικής θεωρίας μεθοδολογικά κριτήρια αναγνώρισης και ερμηνείας των συμβολικών νοημάτων²⁸. Διακρίνει τις λειτουργίες του συμβολισμού σε τέσσερις κατηγορίες με βάση τον τρόπο

²⁴ Müth 2016α, 185· Müth κ.α. 2016α, 133.

²⁵ Müth κ.α. 2016α, 131-133.

²⁶ Renfrew 2009, 72, 78, 92.

²⁷ Müth κ.α. 2016β, 6.

²⁸ Baumberger, C., 2010. *Gebaute Zeichen. Eine Symboltheorie der Architektur*.

μετάδοσης του νοήματος/συμβόλου: α) δηλωτική (denotation) β) παραδειγματική (exemplification) γ) συμβολική (symbolisation) και δ) αναφορική (allusion). Τα παραπάνω βέβαια πρέπει να εξετάζονται σε κάθε περίπτωση ως προς την εφαρμοσιμότητά τους²⁹. Αναφορικά με το μέγεθος, αναίτια υπερμεγέθεις και σκηνοθετικά τοποθετημένες στο χώρο οχυρώσεις ή και τμήματα αυτών είναι πιθανό να επικοινωνούν την αξίωση στην εξουσία και το κύρος, ενώ το μικρό -συγκριτικά με το χώρο που υποτίθεται ότι προφυλάσσει- μέγεθος ίσως αφορά όχι την προστασία, αλλά συμβολικές προεκτάσεις, όπως την ισχύ ή το αξιόμαχο του πληθυσμού. Ο τύπος της οχύρωσης επίσης και η μορφή επιμέρους στοιχείων μπορεί να επιλέχθηκαν για να εγείρουν συγκεκριμένες εντυπώσεις, εγγεγραμμένες στο τοπικό νοηματικό ιδίωμα, ακόμα όμως και να αντικρούουν την ίδια τη φύση της οχύρωσης (βλ. Λέρνα, Αγία Ειρήνη). Επίσης η τοιχοδομία, η επιλογή του υλικού και η επεξεργασία του, μπορεί να στόχευαν στην επίδειξη πλούτου, τεχνογνωσίας και την πρόκληση εντυπωσιασμού. Η χρονολογική ακολουθία τέλος καταδεικνύει τις αλλαγές στις ανάγκες, τους στόχους και τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες³⁰. Βέβαια χρειάζονται αυστηρά κριτήρια ταυτοποίησης, καθώς η πολυσημία δεν είναι κανόνας. Επιπροσθέτως τα νοήματα δεν είναι μονοδιάστατα και εγγενή όπως οι φυσικές ιδιότητες, αλλά αλληλοσυνδεδεμένα· διαφορετικές ομάδες θα προσλάμβαναν διαφορετικά νοήματα και τα τείχη θα ήταν διαφορετικά φορτισμένα σε καιρούς ειρήνης ή πολέμου³¹.

Στην οχυρωματική αρχιτεκτονική δεν ακολουθούνται απαραίτητα οι κατασκευαστικές νόρμες, καθώς οι συνθήκες δεν το επιτρέπουν πάντα ή δεν είναι αναγκαίο³². Οι οχυρώσεις δεν είναι ένα αρχιτεκτόνημα αποκομμένο από τα υπόλοιπα, αλλά, για να γίνει κατανοητό το ίδιο και η επιρροή του, πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με το δομημένο περιβάλλον, την τοπογραφική και τη γεωγραφική θέση³³- επηρεάζει τη διαμόρφωση του οικισμού και επηρεάζεται από τα προϋπάρχοντα στοιχεία. Καθώς κατασκευαστικά και μορφολογικά πολλές φορές δεν είναι διακριτή η διαφορά τείχους, αναλημματικού τοίχου και περιβόλου κρίνεται απαραίτητο να τεθούν ορισμένες προϋποθέσεις για την αναγνώρισή τους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως οι διάφορες λειτουργίες δεν αλληλεπικαλύπτονται ή ότι είναι πάντα σαφής ο διαχωρισμός. Τυπολογικά οι

²⁹ Müth κ.α. 2016α, 131-133.

³⁰ Müth κ.α. 2016α, 131-133.

³¹ Müth κ.α. 2016α, 131-133.

³² Jansen 2016, 102.

³³ Jansen 2016, 106.

κτιστές οχυρώσεις χωρίζονται σε φρούρια, ακροπόλεις, οχυρώσεις οικισμών και ανεξάρτητες οχυρωματικές κατασκευές. Μορφολογικά μία οχύρωση μπορεί να αποτελείται μόνο από ένα τείχος με ανοίγματα, δηλ. μη διαμορφωμένη πύλη. Στην περίπτωση διαμορφωμένης πύλης ή συστήματος πύλης, προσθήκης ενεργητικών (έπαλξη, περιδρομος, πύργος, προμαχώνας) ή παθητικών (προτείχισμα, πύλη, σκάρπα, παραπέτασμα) στοιχείων άμυνας και προτειχίσματος, πρόκειται για οχύρωση. Εκτός από τα παραπάνω τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, ύψος, πάχος και έκταση, αν και σχετικά, προσφέρουν στη συνολική εικόνα της αξιολόγησης μιας κατασκευής ως οχυρωματικής ή όχι. Αν τα παραπάνω λείπουν ή δεν είναι σαφή, τότε υπεισέρχεται ο παράγοντας της λειτουργικής απροσδιοριστίας. Για τους παραπάνω λόγους κρίνεται βοηθητική η αναλυτική περιγραφή των οχυρώσεων, με στόχο την κατανόηση του μεγέθους του έργου, τις εργατοώρες που δαπανήθηκαν και το τεχνικό της επίπεδο.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε το θέμα των οχυρώσεων στην Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού αρχικά θα παρουσιαστούν τα αρχαιολογικά δεδομένα (Κεφάλαιο *Αρχαιολογικά Δεδομένα - Θέσεις*). Στο πρώτο υποκεφάλαιο (*Πρώιμη Εποχή Χαλκού*) θα παρουσιαστούν οι θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας (Θέσεις 1-8) και του Νοτίου Αιγαίου (9-12), οι οχυρώσεις των οποίων χρονολογούνται αποκλειστικά στην ΠΕΧ. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (*Μέση Εποχή Χαλκού*) εντάχθηκαν οι οχυρές θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας (Θέσεις 13-18) και η Αγία Ειρήνη της Κέας (Θέση 19), που χρονολογούνται από τη Μέση έως και την πρώιμη ΥΕΧ (Μεταβατική Εποχή). Ξεχωριστό υποκεφάλαιο αποτελεί η Κολώνα της Αίγινας (Θέση 20), καθώς τα τείχη της εκτείνονται από την ΠΕΧ ΙΙΙ έως και την ΥΕ Ι. Πλην των περιπτώσεων της Αγίας Ειρήνης και της Κολώνας, οι θέσεις παρουσιάζονται με γεωγραφική σειρά (από Βορρά προς Νότο). Έπειτα θα ακολουθήσει η *Σύνθεση Δεδομένων* ανά περίοδο και τέλος τα *Συμπεράσματα*.

Σε γενικές γραμμές η παρουσίαση της κάθε θέσης ακολουθεί την εξής δομή: *Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση, Ιστορία της Έρευνας – Δημοσιεύσεις, Οχύρωση, Υλικό και Μέθοδος Δόμησης, Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού, Ευρήματα, Παρατηρήσεις*.

Η αναφορά στη *Γεωγραφική τοποθέτηση* κρίθηκε απαραίτητη, καθώς η μορφή των οχυρώσεων δεν είναι ανεξάρτητη από το γεωγραφικό/γεωλογικό περιβάλλον. Επιπλέον η επιλογή της γεωγραφικής θέσης (π.χ. φύσει οχυρωμένων θέσεων ή σε κοντά σε εμπορικούς δρόμους) δείχνει τις ανάγκες, τους φόβους ή τον προσανατολισμό της οικονομίας του οικισμού.

Στην *Οχύρωση* παρουσιάζονται τα επιμέρους τμήματα ενός *συστήματος οχύρωσης*, με απώτερο σκοπό να σκιαγραφηθεί μία εικόνα για το μέγεθος, το βαθμό πολυπλοκότητας και τον πρωταρχικό ρόλο του μνημείου και το τεχνολογικό επίπεδο.

Καθώς τα τείχη αποτελούν μέρος ενός οικισμού δεν γίνεται να παραληφθεί η αναφορά στην *Πολεοδομία* και την *Έκταση Οικισμού*. Έτσι θα καταδειχθούν αλλαγές που ενδεχομένως επέφερε η ανέγερση της οχύρωσης σε έναν ανοχύρωτο αρχικά οικισμό και συνεπώς οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές. Στην ίδια κατηγορία θα γίνεται αναφορά και σε ιδιαίτερα κτήρια του οικισμού.

Τα κατασκευαστικά, μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά δεν επαρκούν για την χρονολόγηση των οχυρώσεων, γι' αυτό κρίνεται απαραίτητη η μελέτη κεραμεικής, ειδικά στις αργολιθοδομές. Στην κατηγορία *Ευρήματα* όμως, όπου είναι δυνατό να παρουσιαστούν, πέρα από την κεραμική, τα είδη των ευρημάτων συνεισφέρουν στην αναγνώριση της χρήσης των χώρων, των επαφών και οικονομικών δραστηριοτήτων της κοινότητας.

Τέλος στις *Παρατηρήσεις* θα συνοψίζονται τα χαρακτηριστικά της θέσης και θα επιχειρείται μία ερμηνευτική προσέγγιση.

Πρώμη Εποχή Χαλκού

1. Μάνικα, Εύβοια

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Η Μάνικα βρίσκεται 5 χλμ. ΒΑ της Χαλκίδας. Στα δυτικά ορίζεται από τον Βόρειο Ευβοϊκό κόλπο, όπου η χαμηλή χερσόνησος του Λαιμού³⁴ (Εικ.2). Το σημείο ήταν στρατηγικής σημασίας· έλεγχε το πέρασμα μεταξύ Κεντρικής Ελλάδας και Θεσσαλίας και Κεντρικού και Νοτίου Αιγαίου. Η περιοχή ήταν εύφορη, με άφθονο νερό και σε κοντινή απόσταση υπήρχαν οι πεδιάδες Ψαχνών, Λήλαντα και Αλιβερίου³⁵. Η αρχαιότερη χρήση του χώρου ανάγεται στην ΠΕ I-II, χωρίς όμως να διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η ΠΕ II εν γένει χαρακτηρίζεται ως η περίοδος ακμής του οικισμού³⁶, με τη μέγιστη εξάπλωση να σημειώνεται στην ΠΕ IIB. Μεγάλο τμήμα του οικισμού εγκαταλείφθηκε στο τέλος της περιόδου. Η κατοίκηση στη χερσόνησο εντατικοποιήθηκε στην ΠΕ III-ΜΕ εποχή³⁷.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν από τους Χ. Τσουντα και Γ. Παπαβασιλείου στην περιοχή του νεκροταφείου στις αρχές του 20^{ου} αι. Το 1955 ο Δ. Θεοχάρης ερεύνησε τμήμα του οικισμού στη χερσόνησο³⁸, κάνοντας πρώτος λόγο για την ύπαρξη «οχυρωματικού περιβόλου». Το υλικό όμως δε δημοσιεύτηκε συστηματικά³⁹. Ο οικισμός αποκαλύφθηκε τμηματικά από το 1980 και έπειτα στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών, με κυριότερους ανασκαφείς τους Α. Σάμψων και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη. Η πλέον συστηματική δημοσίευση του οικισμού ανήκει στον Σάμψων (*Μάνικα 1985, 2016*).

Οχύρωση: Στο νότιο άκρο της χερσονήσου (Τομέας III), κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας⁴⁰, εντοπίστηκε από τον Θεοχάρη ελεύθερος ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Δ-Α και πάχους 1,85 μ., στον οποίο απέδωσε οχυρωματική λειτουργία και χρονολόγησε στην ΠΕ

³⁴ Θεοχάρης 1959, 294-5.

³⁵ Σάμψων 1985, 328, 23, 318.

³⁶ Σάμψων 1985, 147· Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 101, 103.

³⁷ Μπουκάρης 2015, 193.

³⁸ Θεοχάρης 1959, 294.

³⁹ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 103.

⁴⁰ Η στάθμη της θάλασσας υπολογίζεται ότι ήταν 4,50-5 μ. πιο χαμηλή στην προϊστορική περίοδο (Σάμψων 2016, 15).

Η περίοδο και⁴¹ (Εικ.3). Σύμφωνα με τον Σάμψων το τείχος, που φαίνεται να περιέβαλε τη χερσόνησο, ήταν χτισμένο στο χείλος του βράχου⁴².

Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού (Τομέας Ι) αποκαλύφθηκε επίσης ελεύθερος τοίχος ανατολικά αρχιτεκτονικού συγκροτήματος (βέλος Εικ.4). Το πλάτος του κυμαίνεται μεταξύ 1-1,5 μ. και είχε κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ⁴³. Χρονολογικά τοποθετείται στην ΠΕ ΙΙ Β⁴⁴.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Ο Μπουκάρας αναφέρει σχετικά με τον ισχυρό περίβολο στον Τομέα Ι ότι η κατασκευή δε διέφερε από εκείνη των λοιπών κτισμάτων: ημίεργοι, με αδρή επεξεργασία, λίθοι αποτελούσαν τα δύο μέτωπα. Το ενδιάμεσο κενό πληρωνόταν με μικρότερους λίθους και πηλοκονίαμα⁴⁵. Η Σαπουνά-Σακελλαράκη προτείνει και για τα δύο τμήματα πλίνθινη ανωδομή⁴⁶.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η χρονολόγηση της χερσονήσου παραμένει προβληματική, λόγω της ελλιπούς δημοσίευσης⁴⁷, παρότι ο ανασκαφέας δηλώνει ρητά τη χρονολόγηση στην ΠΕ ΙΙ, χρονολόγηση που επιβεβαιώνει ο Σάμψων⁴⁸. Νεότερες μελέτες όμως τοποθετούν την πλειονότητα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του Τομέα ΙΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ περίοδο⁴⁹. Αντιθέτως η χρονολόγηση των ευρημάτων του Τομέα Ι τοποθετείται με ακρίβεια στην ΠΕ ΙΙΒ, επί τη βάση των κινητών ευρημάτων. Είναι πολύ πιθανό η εκτεταμένη έκταση του οικισμού (περ. 500-800 στρ.⁵⁰) να μην αφορά σε μία χρονολογική περίοδο και η Μάνικα να

⁴¹ Θεοχάρης 1959, 297.

⁴² Σάμψων 1985, 117.

Ο Σάμψων (Σάμψων 2016) αρνήθηκε την ανεύρεση τείχους ή περιβόλου σε οποιοδήποτε σημείο του οικισμού. Αναφορικά με το τμήμα τείχους στον Τομέα ΙΙΙ σημειώνει πως πρόκειται για γεωλογικό σχηματισμό. Ως αποτρεπτικούς παράγοντες χρησιμοποίησε τη μεγάλη έκταση του οικισμού και την επέκτασή του 200-250 μ. έξω από την περιοχή που όριζε το τείχος στον Τομέα ΙΙΙ. Έστω ότι περαιτέρω έρευνες επιβεβαιώσουν τη συγχρονία των κτισμάτων εντός και εκτός του τοίχου, δεν υπάρχει λόγος αυτό να μην αναγνωριστεί ως τείχος. Αρχικά, όπως στην περίπτωση της Θήβας (βλ. παρακάτω), ένας περίβολος είναι δυνατό να έχει αμυντική λειτουργία, ακόμα και αν περιβάλλει τμήμα του οικισμού, ανεξαρτήτως των όποιων άλλων λειτουργιών μπορεί να επιτελούσε. Έπειτα η Τροία ΙΙ αποτελεί περίπτωση επέκτασης της ζώνης κατοίκησης εκτός τειχών.

⁴³ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 266.

⁴⁴ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 135.

⁴⁵ Μπουκάρας 2015, 189.

⁴⁶ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 134.

⁴⁷ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 103.

⁴⁸ Σάμψων 2016, 15.

⁴⁹ Μπουκάρας 2015, 193.

⁵⁰ Σάμψων 1985, 320· Σάμψων 2016, 9.

αποτελεί περίπτωση επέκτασης οικισμού σε οριζόντιο επίπεδο, ειδικά εάν αναλογιστεί κανείς την απόσταση ανάμεσα στους Τομείς I και III (1000 μ.). Παραβλέποντας όμως την όποια διαφορά στη χρονολόγηση και οι δύο τομείς παρουσιάζουν οργανωμένη ρυμοτομία με κοινά χαρακτηριστικά: πυκνά δομημένο περικεντρικό πολεοδομικό σύστημα, με αθροιστικό σύστημα ανάπτυξης των οικιών και κεντρικό οδικό δίκτυο⁵¹.

Ευρήματα: Τα ευρήματα προερχόμενα από το συγκρότημα δυτικά του περιβόλου στον Τομέα I καταδεικνύουν ένα εύπορο, ίσως και εξέχων, τμήμα της ΠΕ ΙΙΒ κοινότητας: εκλεπτυσμένη κεραμεική, χάλκινα και λίθινα αντικείμενα, ειδώλια, ρυτό, σφραγίδα κ.α.⁵² και με συμμετοχή στην πολιτισμική κοινή του δεύτερου μισού της 3^{ης} χιλιετίας που αναπτύχθηκε στον Αιγαιακό χώρο.

Παρατηρήσεις: Η ύπαρξη στοιχειώδους πολεοδομικού σχεδιασμού και σύνθετων τεχνικών έργων (οδικό σύστημα, πηγάδια, πλατείες) κατατάσσουν τη Μάνικα στις θέσεις με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά⁵³. Ο αθροιστικός τύπος ανάπτυξης των οικιών, σύμφωνα με τον Μπουκάρα, υποδηλώνει την οργάνωση του οικισμού σε οικιστικούς πυρήνες με βάση το γένος ή τη φατρία⁵⁴. Ενισχυτικό επιχείρημα υπέρ της τελευταίας θέσης είναι η πιθανή αναγνώριση του αψιδωτού κτηρίου, δυτικά του περιβόλου στον Τομέα I, ως μέγαρο-κατοικία ηγεμόνα⁵⁵. Επιπλέον η ποικιλία στους τύπους οικιών, ίσως υποδηλώνει τις διαφορετικές ανάγκες ή/και θέση των ενοίκων τους στην κοινότητα. Οι επαφές με την Ανατολία και τις Κυκλάδες στο πλαίσιο εμπορικών σχέσεων, τα εργαστήρια κατεργασίας οψιανού και μετάλλων και η ανεύρεση σφραγίδων σκιαγραφούν μία εύπορη ΠΕ ΙΙ κοινότητα. Η οργάνωση του εμπορίου και της παραγωγής καταδεικνύει ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα, το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη κεντρικής πολιτικής οργάνωσης και που συνεπάγεται κοινωνική ιεράρχηση και διαφοροποίηση⁵⁶.

Με βάση όλα τα παραπάνω δε φαίνεται άστοχη η ανέγερση τειχών, που εκτός από την οριοθέτηση του χώρου ή την προστασία από καιρικά φαινόμενα⁵⁷, θα εξήρη τη θέση στην

⁵¹ Μπουκάρας 2015, 189-194.

⁵² Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 135.

⁵³ Sampson και Hadji 2019, 164.

⁵⁴ Μπουκάρας 2015, 194.

⁵⁵ Μπουκάρας 2015, 189.

⁵⁶ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 136.

⁵⁷ Η Σαπουνά-Σακελλαράκη (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991) αμφισβητεί τη λειτουργία των υπό εξέταση τειχών ως αμυντικών, χαρακτηρίζοντάς τα ως μη ισχυρά. Προτείνει ότι, όπως και τα αντίστοιχα στο Ασκηταριό, Ραφήνα και στο Οχυρό Κτήριο της Θήβας (βλ. παρακάτω), θα πρέπει να κατηγοριοποιηθούν ως περίβολοι με

κοινότητα ορισμένων ομάδων και θα τους προστάτευε από τις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις, στο πλαίσιο ανάπτυξης ανισοτήτων αναφορικά με τα συμφέροντα και την πρόσβαση των κοινωνικών ομάδων στον έλεγχο των μέσων παραγωγής, ιδιοποίησης του πλεονάσματος και των αυξανόμενων ταξικών διαχωρισμών⁵⁸.

2. Θήβα, Βοιωτία

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο προϊστορικός οικισμός της Θήβας αναπτύχθηκε κυρίως στο λόφο της Καδμείας. Ο 300 στρ. έκτασης λόφος αποτελείται από τέσσερις μικρότερους και συνιστά μία φυσικά οχυρή θέση (Εικ.5). Η κεντρική αυτή θέση στην ανατολική Βοιωτία, με πεδιάδα να εκτείνεται βόρεια και δυτικά, είναι κατάλληλη για αγροτοκτηνοτροφικές δραστηριότητες και για δενδροκομία⁵⁹. Η Καδμεία φαίνεται να κατοικήθηκε πρώτη φορά συστηματικά στην ΠΕ II περίοδο⁶⁰.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις⁶¹: Η προϊστορική Θήβα αποκαλύφθηκε στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης της σύγχρονης πόλης, συνεπώς τα δεδομένα προέρχονται αποκλειστικά από σωστικές ανασκαφές. Ο Β. Αραβαντινός υπήρξε υπεύθυνος της ανασκαφής και της δημοσίευσης των δύο περιπτώσεων ανεύρεσης τειχών, που καταχώρισαν τη Θήβα στους ΠΕ τειχισμένους οικισμούς. Η συστηματική μελέτη της προμυκηναϊκής Θήβας αποτέλεσε έργο της Ντ. Κόνσολα.

Οχύρωση: Το 1982 στο οικόπεδο του Γηροκομείου της Μητρόπολης, στο κέντρο της Θήβας (στη συμβολή των οδών Πελοπίδου και Οιδίποδος), σε κεντρικό σημείο της Καδμείας, αποκαλύφθηκε μεγαρόσχημο κτήριο (πρώιμη μορφή Corridor House) και 2,60 μ. ανατολικά του ελεύθερος τοίχος (Εικ.6). Αποτελούνταν από μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθους τοποθετημένους σε έξι οριζόντιους δόμους με πηλοκονίαμα ως συνδετικό υλικό που σχημάτιζαν δύο μέτωπα. Η ανωδομή, σύμφωνα με τις ενδείξεις, θα ήταν πλίνθινη. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,30 μ. Η λίθινη κρηπίδα στο κατώτερο μέρος είχε πάχος 1,80 και στο ανώτερο 1,65 μ. Το συνολικό ύψος ανερχόταν στα 2 μ., ενώ προεξείχε 0,90 μ. πάνω από

σκοπό την προστασία από ανέμους και τη χωροθεσία. Η θέση όμως αυτή παραβλέπει την υπό συνθήκες πολλαπλή λειτουργία ενός τείχους, τόσο πρακτικά, όσο και συμβολικά αρχικά και έπειτα δε λαμβάνει υπόψιν το επίπεδο της πολεμικής τεχνολογίας της εποχής.

⁵⁸ Hodder και Hutson 2010, 116.

⁵⁹ Κόνσολα 1981, 65, 68, 76-77.

⁶⁰ Κόνσολα 1981, 171.

⁶¹ Για αναλυτική περιγραφή των ανασκαφών και των δημοσιεύσεων βλ. Κόνσολα 2014.

το βοτσαλωτό δρομάκι στα δυτικά του. Η κατασκευή του ήταν σύγχρονη με του κτηρίου και τοποθετείται στην ΠΕ ΙΙΒ. Σε μεταγενέστερο στάδιο, ακόμα όμως στον ίδιο χρονικό ορίζοντα, φαίνεται να έγιναν επιδιορθώσεις στη λίθινη θεμελίωση και την ανωδομή⁶² (Εικ.7). Ο Αραβαντινός χαρακτήρισε το κτήριο ως «Fortified Building» και αναγνώρισε τον τοίχο ως τείχος.

Στο πλαίσιο της επέκτασης του οικοπέδου του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών ανασκάφθηκε από το 1996-2000⁶³, στη βόρεια πλαγιά του λόφου της Καδμείας, το τρίτο αψιδωτό κτήριο της ΠΕ ΙΙ Θήβας. Βόρεια και ανατολικά του αψιδωτού αποκαλύφθηκε σε τμήματα ισχυρότατη λίθινη θεμελίωση (Εικ.8) πλίνθινης ανωδομής⁶⁴ (Εικ.9). Μετά από καταστροφή στο τέλος της ΠΕ ΙΙΒ τείχος και αψιδωτό καλύφθηκαν με πλίνθινο τύμβο. Η βόρεια πτέρυγα, με κατεύθυνση Δ-Α, αναπτυσσόταν κατά μήκος του γκρεμού και αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ. Λόγω της διάρθρωσης σε 3 ανισοϋπή επίπεδα ή βαθμίδες, ονομάστηκε συμβατικά άνδηρο (terrace). Η μορφή της κατασκευής στόχευε στην εξουδετέρωση της φυσικής έντονης κλίσης του βράχου από Β-Ν (Εικ.10). Το βορειότερο άνδηρο θεμελιώθηκε σε φερτό χώμα σε βάθος 1,51 μ., καθώς ο φυσικός βράχος βρισκόταν σε βάθος 2,24 μ. περ. Το μεσαίο και νότιο άνδηρο θεμελιώθηκαν στο φυσικό πέτρωμα. Το πλάτος της λίθινης θεμελίωσης κυμαινόταν μεταξύ 1,10-3 μ.⁶⁵. Προς Α τα άνδηρα σταδιακά αύξαναν σε κλίση και χωρίζονταν σε δύο μέρη: στο κεντρικό μέρος του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α-Δ (αποκαλύφθηκε μερικώς) και στο ανατολικό με ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνση. Το Κεντρικό τμήμα σχημάτιζε ορθή γωνία με το Βόρειο και επίσης παρουσιάζει οδοντώσεις⁶⁶. Το ανατολικό σκέλος αποτελούνταν από δύο παράλληλα και εφαπτόμενα άνδηρα, που παρουσίαζαν κατασκευαστικές διαφορές: το ανατολικό δομούνταν από μικρούς λίθους με πυκνή δόμηση, ενώ το δυτικό από μεγάλους λίθους και σχετικά χαλαρή δόμηση. Το πλάτος κυμαινόταν από 3-5,50 μ., ενώ το αποκαλυμμένο μήκος 9,50-10,50⁶⁷.

Γενικά τα λίθινα άνδηρα ήταν κατασκευασμένα από μεγάλο έως και μικρού μεγέθους ακατέργαστους λίθους με πηλοκονίαμα ως συνδετικό υλικό⁶⁸. Συμπαγή στρώματα

⁶² Aravantinos 1986, 59-61.

⁶³ Aravantinos 2004, 1255 σημ 1.

⁶⁴ Αραβαντινός 2002, 354· Κόνσολα 2014, 92.

⁶⁵ Αραβαντινός 2002, 354-356· Aravantinos 2004, 1257-1258· Ψαράκη 2014, 98.

⁶⁶ Αραβαντινός 2002, 356· Aravantinos 2004, 1258.

⁶⁷ Αραβαντινός 2005, 311· Ψαράκη 2014, 98.

⁶⁸ Αραβαντινός 2002, 354· Aravantinos 2004, 1258.

πλίνθων κάλυπταν τα άνδρα, στο βόρειο όμως τμήμα το πλάτος τους εκτεινόταν βορειότερα (4 μ.) της θεμελίωσης. Η πλίνθινη ανωδομή διατηρήθηκε σε ύψος έως 2 μ.⁶⁹.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Σύμφωνα με την Κόνσολα η έκταση της ΠΕ II κατοίκησης στην Καδμεία υπολογίζεται περ. στα 200 στρ.⁷⁰ και χαρακτηρίζεται από υψηλή οικιστική πυκνότητα. Επιπλέον επί τη βάσει του κοινού προσανατολισμού των οικιών και των λιθόστρωτων δρόμων προτείνει την ύπαρξη οργανωμένου οδικού δικτύου⁷¹, παρότι τα πιο εκτενή τμήματα δρόμων που έχουν αποκαλυφθεί σχετίζονται με τα τειχισμένα κτήρια. Τα κτήρια ήταν ανεξάρτητα και ποικιλία παρατηρείται στους τύπους οικιών και την ποιότητα κατασκευής⁷², όπως και στη Μάνικα. Αναφορικά με την εγκατάσταση στο Αρχαιολογικό Μουσείο, εντοπίστηκε εστία σε ανοιχτό χώρο και αποθηκευτικός ημιυπαίθριος χώρος. Η πολεοδομική οργάνωση της Θήβας δηλώνει μία κοινότητα σε ανεπτυγμένο στάδιο πρώιμης αστικοποίησης⁷³.

Ευρήματα: Τα ευρήματα από τα κτηριακά κατάλοιπα που βρίσκονταν σε άμεση συνάφεια με τα τείχη χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο. Πιο συγκεκριμένα η πρώτη φάση του Οχυρού Κτηρίου τοποθετείται στην κεραμεική Ομάδα Α (προχωρημένο στάδιο ΠΕ ΙΑ), ενώ η δεύτερη φάση αυτού και των οικιστικών λειψάνων από το οικόπεδο του Αρχαιολογικού Μουσείου ανήκουν στην Ομάδα Β (ΠΕ ΙΒ)⁷⁴. Στη δεύτερη περίπτωση ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν μία σφραγίδα, αποθηκευτικοί πίθοι και άλλη οικοσκευή και δύο μπρούτζινες λόγχες⁷⁵. Η εμφάνιση κεραμικών της ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, υποδηλώνει τη συμμετοχή -ορισμένων τουλάχιστον μελών- της κοινότητας στην παναιγαιακή κοινωνική πρακτική συλλογικών συμποτικών τελετουργιών⁷⁶.

Παρατηρήσεις: Η ΠΕ Θήβα αποτελούσε σημαντική θέση, με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά και υψηλή θέση στην ιεραρχική διαβάθμιση των οικισμών της νότιας ηπειρωτικής⁷⁷. Αντίστοιχα με τη Μάνικα και εδώ δε φαίνεται να υπήρχε ενιαίο σύστημα οχύρωσης του

⁶⁹ Aravantinos 2004, 1258· Ψαράκη 2014, 98.

⁷⁰ Σύμφωνα με άλλες πηγές η έκταση ανέρχεται στα 150 στρ. (Ραυτοπούλου 2008, 84).

⁷¹ Κόνσολα, 2014, 90· Κόνσολα 1988, 70-71.

⁷² Ανδρικού 2000, 183· Ραυτοπούλου 2008, 84.

⁷³ Ψαράκη 2014, 113-114.

⁷⁴ Κόνσολα, 2014, 87.

⁷⁵ Aravantinos και Psaraki 2011, 402.

⁷⁶ Ψαράκη 2014, 106, 110.

⁷⁷ Κόνσολα, 2014, 85.

οικισμού. Οι δύο περιπτώσεις από την ακρόπολη της Καδμείας συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης μεμονωμένων περιβόλων που θα περιέκλειαν συγκεκριμένα κτήρια ή περιοχές. Η πολεοδομική οργάνωση και η επιλεκτική τείχιση αντανακλά μία ιεραρχικά δομημένη κοινωνία, οργανωμένης πιθανότατα σε οικογένειες. Το μέγεθος του Οχυρού Κτηρίου και του αφιδωτού του Μουσείου και η επιμελημένη κατασκευή τους τα διαφοροποιεί από την πλειονότητα των υπολοίπων. Η ανέγερση όμως των τειχών αποτελεί την ειδοποιό διαφορά.

Είναι εύλογο λοιπόν να υποθέσει κανείς πως ανήκαν σε εξέχοντα μέλη της κοινότητας και πως ειδικά το Οχυρό Κτήριο -επί τη βάση της μοναδικότητας του τύπου στον οικισμό- αποτελούσε κτήριο ειδικών λειτουργιών και ίσως δημόσιου χαρακτήρα. Εξάλλου η κατασκευή περιβόλων μνημειακών διαστάσεων, όπως του Αρχαιολογικού Μουσείου, προϋποθέτουν ένα είδος κοινωνικής οργάνωσης ικανό να κινητοποιήσει πλήθος κόσμου. Η θέση των «ιδιοκτητών» και η δύναμη και επιρροή τους στην κοινότητα ίσως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο αναδιαπραγμάτευσης και υιοθέτησης νέων κοινωνικών ρόλων στο αυξανόμενο διαφοροποιητικό κλίμα της ΠΕ ΙΒ⁷⁸. Η υιοθέτηση στο τοπικό κεραμεικό ιδίωμα των εξ ανατολής κεραμεικών και ο «μετασχηματισμός ξένων προτύπων είναι φαινόμενα πολιτισμικά και κοινωνικά καθορισμένα και το αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής από τα μέλη της συγκεκριμένης κοινότητας με στόχο την απόκτηση αντικειμένων που να ανταποκρίνονται στις στρατηγικές επιβίωσης των ατόμων και να συνδέονται με δραστηριότητες οικείες ή πλήρως ενσωματωμένες στο τοπικό σύστημα αξιών»⁷⁹.

3. Ραφήνα, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο παραλιακός προϊστορικός οικισμός της Ραφήνας βρίσκεται σε χαμηλό γήλοφο στα ΒΔ του σύγχρονου λιμανιού (Εικ.11). Ο Δ. Θεοχάρης χαρακτηρίζει τη θέση ως «άληθως προσφορωτάτη διὰ την ἴδρυσιν συνοικισμοῦ», λόγω της ύπαρξης νερού, της ευλίμενου παραλίας και του θαλάσσιου δρόμου προς την Νότιο Εύβοια⁸⁰. Παρότι ο ανασκαφέας χρονολογεί τον οικισμό στην ΠΕ ΙΙΙ⁸¹, οι

⁷⁸ Aravantinos 2004, 1257-1258· Ψαράκη 2014, 113-114· Κόνσολα, 2014, 92· Aravantinos και Psaraki 2011, 408.

⁷⁹ Ψαράκη 2014, 111-112.

⁸⁰ Θεοχάρης 1952, 77.

⁸¹ Θεοχάρης 1956α, 108-9.

περισσότεροι ερευνητές ανάγουν την κύρια εποχή κατοίκησης της θέσης -και ανέγερσης του τείχους- στην ΠΕ ΙΙΒ περίοδο⁸².

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Το 1951 ο Θεοχάρης εντόπισε και ανέσκαψε βόθρο σκωριών στην παραλία της Ραφήνας, ενώ πραγματοποίησε σύντομη επιφανειακή έρευνα στο διπλανό γήλοφο, διαπιστώνοντας ότι αποτελούσε το κέντρο σύγχρονου οικισμού. Στο λόφο ανέσκαψε από το 1952 έως το 1953, δημοσιεύοντας τις ανασκαφικές εκθέσεις στα αντίστοιχα ΠΑΕ υπό τον τίτλο «Ανασκαφή εν Αραφήνι». Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Οχύρωση: Στα δυτικά του ανασκαμμένου τμήματος του οικισμού αποκαλύφθηκαν τρεις οικίες, οι Θ, Δ, Γ (από Β-Ν) σε παρατακτική διάταξη (Εικ.12). Ο δυτικός τοίχος αυτών⁸³ ήταν ενιαίος, με πλάτος 1,55 μ., μεγαλύτερο κατά πολύ των υπολοίπων τοίχων του οικισμού (μ.ο. 0,65 μ.⁸⁴) (Εικ.13). Το συνολικό μήκος, με βάση τις ενδείξεις, θα πρέπει να αποκατασταθεί το λιγότερο στα 20 μ. Το νοτιότερο δωμάτιο της οικίας Γ, ο χώρος Γ3, κατά τον ανασκαφέα σχετιζόταν μάλλον με Πύλη, η οποία θα ανοιγόταν στην πλευρά αυτή. Η άποψη αυτή δε τεκμηριώνεται ανασκαφικά, τουλάχιστον μέσω των δημοσιευμένων πληροφοριών και σχεδίων: η προέκταση του δυτικού τοίχου προς Ν δε σώζεται. Επιπλέον σώζεται το θυραίο άνοιγμα στο βόρειο τοίχου του χώρου Γ3 προς το Γ1 και τέλος το πάχος του νοτίου τοίχου, υποθετικά βόρεια της Πύλης, δεν είναι ενισχυμένο. Ο Θεοχάρης συνδέει επίσης την προέκταση προς δυτικά του νοτίου τοίχου της οικίας Ε με την Πύλη, χωρίς όμως να εξηγεί αυτήν την άποψη⁸⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Στοιχεία αναφορικά με το είδος και τη μέθοδο δόμησης δεν παρέχονται. Μπορούμε, με σχετική ασφάλεια, να υποθέσουμε πως το τείχος ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένο από λίθο με την τεχνική της ξερολιθιάς.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Αν και το ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού είναι εξαιρετικά περιορισμένο, κάποιες πρώτες παρατηρήσεις είναι δυνατό να γίνουν: ο οικισμός φαίνεται να έχει μεγάλη πυκνότητα, ενώ η πολεοδομική διάταξη φανερώνει στοιχειώδη οργάνωση του χώρου⁸⁶.

⁸² Κόνσολα 1984α, 72· Gazetteer, 217.

⁸³ Θεοχάρης 1956α, 107, 110.

⁸⁴ Θεοχάρης 1955α, 141.

⁸⁵ Θεοχάρης 1956α, 108, 110.

⁸⁶ Κόνσολα 1984α, 119, 123.

Ευρήματα: Ευρήματα σε άμεση σχέση με το τείχος δεν αναφέρονται. Η κεραμεική του οικισμού πάντως, στη συντριπτική πλειονότητα χρονολογείται στην ΠΕ ΙΒ.

Παρατηρήσεις: Η κεραμεική και το μεταλλουργικό εργαστήριο στην παραλία της Ραφήνας⁸⁷ εντάσσουν τον οικισμό στο ευρύτερο πλαίσιο επικοινωνίας και εμπορικών επαφών που είχε αναπτυχθεί κατά την ΠΚ ΙΒ. Ο οικισμός λοιπόν, δεν είναι απίθανο να είχε ανάγκη την προστασία, ειδικά στη δυτική πλαγιά, η οποία ήταν ευάλωτη από ξηράς⁸⁸. Τα στοιχεία όμως είναι εξαιρετικά ελλιπή. Ο δυτικός παχύς τοίχος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οχυρωματικός περίβολος⁸⁹, αλλά χρειάζονται επιπλέον στοιχεία για να επιβεβαιωθούν οι παραπάνω ερμηνείες.

4. Ασκηταριό, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: 2 χλμ. περ. νότια της Ραφήνας εντοπίζεται το Ασκηταριό. Πρόκειται για μία παραλιακή, φύσει οχυρή θέση, στην επίπεδη κορυφή βραχώδους ακρωτήριου (Εικ.14). Η βορειοδυτική και η ανατολική πλευρά προστατεύονται από απότομες πλαγιές πάνω από τη θάλασσα, ενώ η νοτιοδυτική από το δύσβατο χαμηλότερο σημείο της κορυφογραμμής⁹⁰. Ο ανασκαφέας διέκρινε κατάλοιπα των τριών υποπεριόδων της ΠΕΧ και, όπως στην περίπτωση της Ραφήνας, χρονολόγησε τον οχυρωμένο οικισμό στην ΠΕ ΙΙΙ⁹¹. Για μια ακόμη φορά όμως η χρονολόγηση αυτή δεν έγινε δεκτή, με την πλειονότητα των μελετητών να αναχρονολογούν την οχύρωση του Ασκηταριού στην ΠΕ ΙΒ⁹².

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Το 1954 ο Θεοχάρης έστρεψε την προσοχή του στην ακρόπολη του Ασκηταριού, έπειτα από μία δοκιμαστική τομή το 1953. Η ανασκαφή συνεχίστηκε μόνο το επόμενο έτος. Χαρακτήρισε το Ασκηταριό ως την πρώτη οχυρωμένη θέση (παρότι ο ίδιος είχε ήδη αναγνωρίσει την ύπαρξη τείχους στη Ραφήνα) της ΠΕ περιόδου που ανασκάφθηκε στην Ηπειρωτική Ελλάδα⁹³. Η θέση δημοσιεύτηκε από τον ίδιο στα ΠΑΕ (1957, 1960), το Έργον (1955,1956) και την ΑΕ (1961).

⁸⁷ Θεοχάρης 1955α, 135.

⁸⁸ Θεοχάρης 1956α, 105.

⁸⁹ Κακαβογιάννη 2008, 99.

⁹⁰ Θεοχάρης 1955β, 12.

⁹¹ Θεοχάρης 1957, 104, 106.

⁹² Κόνσολα 1984α, 75· Gazetteer, 217.

⁹³ Θεοχάρης 1955β, 13.

Οχύρωση: Το τείχος αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του οικισμού (Εικ.15). Το διατηρημένο τμήμα είχε μήκος 32 μ. και κατά μ.ο. πάχος 2,50 μ. Το λίθινο θεμέλιο υπολογίστηκε ότι θα είχε τουλάχιστον 3 μ. αρχικό ύψος⁹⁴. Μεμονωμένα τμήματα του περιβόλου αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς, ενώ σε ένα τμήμα παρατηρήθηκε άνοιγμα, το οποίο ο Θεοχάρης ερμήνευσε ως πύλη⁹⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Ως υλικό δομής αναφέρονται οι μέτριου μεγέθους λίθοι, ενώ η ανωδομή αποκαθίσταται ως πλίνθινη⁹⁶. Η τεχνική δόμησης δεν περιγράφεται.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Κτίσματα ανασκάφηκαν σε δύο τομείς του λόφου, στο βορειοδυτικό και στον νοτιοανατολικό. Ο οικισμός δεν ακολουθούσε συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο. Επί τη βάση έλλειψης προσανατολισμού και ομοιόμορφου σχεδιασμού των κτισμάτων και την πυκνή δόμηση, συμπεραίνουμε ότι αναπτύχθηκε προσθετικά. Η έκταση, με βάση την Κόνσολα, δεν θα ξεπερνούσε τα 4,5 στρ.⁹⁷.

Ευρήματα: Ευρήματα σε σχέση με το τείχος δεν αναφέρονται. Η σχετιζόμενη με τον σύγχρονο οικισμό κεραμική χρονολογείται στην ΠΕ ΙΒ.

Παρατηρήσεις: Σημαντική είναι η παρατήρηση του ανασκαφέα ότι το τείχος θα λειτουργούσε ως αναλημματικός τείχος των κτιρίων της νότιας και νοτιοδυτικής πλευράς⁹⁸. Άγνωστο παραμένει εάν το τείχος περιέτρεχε τον οικισμό ή προστάτευε μόνο την ευάλωτη νοτιοδυτική πλευρά και συνεπώς λειτουργούσε και εκεί ως ανάλημμα. Η εγκατάλειψη του οικισμού τοποθετείται στο τέλος της ΠΕ, ίσως μετά από καταστροφή⁹⁹.

5. Ζάγανι, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο «ταπεινωμένος» λόφος του Ζάγανι βρίσκεται στον εύφορο κάμπο της Μεσογαίας, ανατολικά των Σπάτων και περίπου 1,5 χλμ. βόρεια του αεροδρομίου «Ελευθέριος Βενιζέλος» (Εικ.16). Η θέση του λόφου χαρακτηρίζεται ως στρατηγική, καθώς έχει την άμεση εποπτεία των δρόμων προς τον Ευβοϊκό. Στη βόρεια και υψηλότερη (180 μ.) επίπεδη κορυφή του επιμήκους λόφου οικοδομήθηκε οικισμός κατά την

⁹⁴ Θεοχάρης 1956β, 30-31· 1957, 106.

⁹⁵ Θεοχάρης 1960, 113.

⁹⁶ Θεοχάρης 1961, 63.

⁹⁷ Κόνσολα 1984α, 90, 124.

⁹⁸ Θεοχάρης 1961, 64.

⁹⁹ Θεοχάρης 1957, 104.

ΤΝΛ/ΠΕΧ Ι, του οποίου η κύρια οικοδομική περίοδος, αλλά και η εγκατάλειψη, τοποθετούνται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο¹⁰⁰.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Ο λόφος Ζάγανι ως προϊστορική θέση ήταν ήδη γνωστός από το 1925-1926¹⁰¹. Είχε αρχικά ερευνηθεί το 1981 στο πλαίσιο ερευνών για την ανέγερση του νέου αεροδρομίου, ενώ ανασκάφθηκε κάτω από αντίξοες και πιεστικές συνθήκες μεταξύ των ετών 1995-1996¹⁰². Η αρχιτεκτονική του οχυρού οικισμού δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Γ. Σταϊνχάουερ στο *Μεσογαία* (2002). Περισσότερες λεπτομέρειες παρουσιάστηκαν από τον ίδιο στα πρακτικά του συνεδρίου *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό* (2009).

Οχύρωση: Στο Ζάγανι διακρίνονται με ασφάλεια δύο οικοδομικές φάσεις, αναφορικά με τον περίβολο. Πλην της δυτικής-νοτιοδυτικής απόκρημνης πλευράς, την κορυφή περιέτρεχε λίθινος περίβολος, κυκλικού σχεδόν σχήματος, διαμέτρου 70 (Α-Δ) x 80 (Β-Ν) μ. (Εικ.17) Το σωζόμενο ύψος δε ξεπερνούσε το 1 μ., ενώ το μήκος ανερχόταν στα 150 μ.¹⁰³ και το πάχος στα 2 μ.¹⁰⁴. Το τείχος ακολουθούσε τη γεωμορφολογία του εδάφους. Σιγμοειδές *διατείχισμα*, αναπτυσσόμενο κατά το Β-Ν άξονα, διαιρούσε σε δύο ισομεγέθη μέρη τον οχυρωμένο χώρο. Η είσοδος στον ανατολικό¹⁰⁵ επικλινή αδόμητο τομέα γινόταν μέσω ευμεγέθους πύλης πλαισιωμένης από μονολιθικές παραστάδες. Στο δυτικό τομέα αναπτυσσόταν ο οικισμός, αποτελούμενος από δύο συνοικίες, τη βόρεια και τη νότια. Οι πέντε οικίες που συναποτελούσαν τη βόρεια συνοικία βρίσκονταν σε παρατακτική διάταξη, κάθετα προς και σε επαφή με το βόρειο τμήμα του τείχους. Οι στέγες των οικημάτων σχημάτιζαν διάδρομο, σύμφωνα με τον μελετητή, ο οποίος οδηγούσε στο τείχος. Την άμυνα ενίσχυε περαιτέρω προμαχώνας στη ΒΔ γωνία διαστάσεων 2x3. Οι δυτικές οικίες της νότιας-κεντρικής συνοικίας ήταν κτισμένες κατά μήκος του τείχους ή του φυσικού βράχου, αποτελώντας έτσι το αμυντικό μέτωπο του ατείχιστου τμήματος. Τα παραπάνω δε συνοδεύονται στις δημοσιεύσεις με τη σύγχρονή τους κεραμική, ώστε να είναι εφικτό να

¹⁰⁰ Σταϊνχάουερ 2009β, 214-218.

¹⁰¹ Κοτζιάς 1926, 173.

¹⁰² Σταϊνχάουερ 2009β, 213, 216.

¹⁰³ Georgopoulos κ.α. 1999, 445.

¹⁰⁴ Treuil 1997, 106.

¹⁰⁵ Η ελεύθερη από κτίσματα πλευρά αναφέρεται ως «βόρεια» στο Σταϊνχάουερ 2002 (βλ. σελ. 32) και ως «ανατολική» στο Σταϊνχάουερ 2009β (βλ. σελ. 216). Εδώ ακολουθείται ο προσανατολισμός που περιγράφεται στο Σταϊνχάουερ 2009β.

τοποθετηθούν χρονολογικά. Αναφέρεται μόνο ότι η πρώτη (:) φάση του οικισμού χρονολογείται μεταξύ του τέλους της ΤΝΛ ή κατά τη διάρκεια της ΠΕ Ι. Η τεχνική της ιχθυάκανθας στο εσωτερικό έδρανο μίας οικίας της νότιας-κεντρικής συνοικίας αποτελεί ουσιαστικά το μόνο αρχιτεκτονικό χρονολογικό στοιχείο. Καθώς αυτό δε συνδέεται στις δημοσιεύσεις με την περίοδο ενίσχυσης του τείχους (όπως βέβαια και κανένα τμήμα της εσωτερικής διάρθρωσης του οικισμού), με την εις άτοπον απαγωγή ένα τμήμα τουλάχιστον του οικισμού (άρα και του τείχους;) θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ΠΕ Ι περίοδο (όχι όμως και η ίδρυση του οικισμού εν γένει).

Στις αρχές της ΠΕ ΙΙ Β περιόδου τοποθετούνται οι ενέργειες ενίσχυσης του τείχους. Το πάχος του ανατολικού τείχους διπλασιάστηκε με την προσθήκη στο εξωτερικό μέτωπο ενός «μανδύα» και εκτιμήθηκε στα 3-4 μ.¹⁰⁶ Η ευμεγέθης ανατολική πύλη ενσωματώθηκε στο πάχος του μανδύα και καταργήθηκε. Επιπλέον πρόσθετα μέτρα για τον έλεγχο της εισόδου στον οικισμό λήφθηκαν με την ανακατασκευή της νότιας πύλης: διαμορφώθηκε στενός ελικοειδής διάδρομος, την είσοδο στον οποίο ήλεγχαν δύο ελλειψοειδούς κάτοψης προμαχώνες¹⁰⁷.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Αναφορικά με το υλικό της ανωδομής και τη μέθοδο δόμησης του τείχους δεν παρέχονται. Από τα φωτογραφικά τεκμήρια είναι όμως δυνατό να εξαχθούν ορισμένες παρατηρήσεις: το κατώτερο λίθινο μέρος του περιβόλου αποτελούσαν δύο εξωτερικά μέτωπα από σειρές δόμων ευμεγεθών λίθων αδρά ή καθόλου επεξεργασμένων, με τον ενδιάμεσο χώρο γεμισμένο με λίθους μικρότερου μεγέθους. Καθώς τα κτίσματα στο εσωτερικό του περιβόλου ήταν εξολοκλήρου λίθινα¹⁰⁸ και εφόσον δεν υπάρχουν αναφορές για πλίθρες, ίσως το τείχος ήταν επίσης σε όλο του το ύψος λίθινο.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Το σύνολο του τειχισμένου χώρου καταλάμβανε έκταση 6,4 στρ¹⁰⁹. Ο ανατολικός επικλινής αδόμητος τομέας ερμηνεύτηκε ως εξωτερική αυλή ή μάντρα για το στάβλισμα των κοπαδιών¹¹⁰. Τα οικοδομήματα στο δυτικό τομέα χωρίζονταν σε δύο συνοικίες. Στη νότια-κεντρική συνοικία οδηγούσε ο κτισμένος κατά μήκος της κορυφογραμμής δρόμος, που ξεκινούσε από τον ελικοειδή διάδρομο της νότιας πύλης. Οι οικίες αναπτύσσονταν εκατέρωθεν του δρόμου οικίες, με τις ανατολικές να βρίσκονται σε

¹⁰⁶ Gauß 2018, 47.

¹⁰⁷ Σταϊνχάουερ 2002, 31-32· 2009β, 216-218.

¹⁰⁸ Σταϊνχάουερ 2009β, 218.

¹⁰⁹ Οι Georgopoulos κ.α. δίνουν διαστάσεις 80x80.

¹¹⁰ Σταϊνχάουερ 2002, 32.

επαφή με το διατείχισμα¹¹¹. Το διατείχισμα πιθανότατα σηματοδοτούσε τη διαφοροποίηση των λειτουργιών των δύο τομέων. Ανάμεσα στις δύο συνοικίες, στο κέντρο του οικισμού, υπήρχε κενός χώρος εν είδει πλατείας και στο κέντρο αυτής λάκκος (=δεξαμενή;).

Ευρήματα: Το μόνο εύρημα που αναφέρεται είναι μία καρποδόχη, χρονολογούμενη στην ΠΕ II, προερχόμενη από τον καθαρισμό του τείχους.

Παρατηρήσεις: Ίχνη καταστροφής δεν παρατηρήθηκαν¹¹². Σύμφωνα με τον Σταϊνχάουερ οι εναπομείναντες κάτοικοι του Ζάγανι εγκατέλειψαν τον οικισμό και εκτίσαν δεύτερο οχυρό οικισμό στη δεύτερη κορυφή του λόφου, μία «μικρογραφία του Ζάγανι» πιθανότατα προς τα μέσα/τέλη της ΠΕ IIB¹¹³. Αξίζει να αναφερθεί πως το Ζάγανι ταπεινώθηκε κατά 40 μ. στο πλαίσιο της ασφαλούς λειτουργίας του αεροδιαδρόμου του νέου αεροδρομίου. Ο Treuil τόνισε τη σημασία του μεσόγειου οχυρωμένου ΠΕ II οικισμού του Ζάγανι¹¹⁴.

6. Βάγια, Κορινθία

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Η παραλιακή θέση της Βάγιας βρίσκεται στην ομώνυμη χερσόνησο, στο Νομό Κορινθίας (Εικ.18). Η περιοχή χαρακτηρίζεται ως κομβική γεωγραφικά, καθώς βρίσκεται στο χερσαίο εμπορικό δρόμο που συνδέει τα βόρεια παράλια με την ενδοχώρα. Στα δυτικά της χερσονήσου αναπτύσσεται ο όρμος Λυχνάρι, ένας από τους λίγους κατάλληλους για προσάραξη στη βόρεια Κορινθία, ενώ προς Ν εκτείνεται κοιλάδα¹¹⁵. Στη φυσικά οχυρή ράχη της χερσονήσου, που εισχωρεί στο Σαρωνικό κόλπο (Εικ.19), ιδρύθηκε ΠΕ II οχυρός οικισμός, που επόπτευε τα δύο φυσικά λιμάνια σε ανατολή και δύση¹¹⁶. Λίγα στοιχεία χρονολογούν την πρωιμότερη χρήση του χώρου στην ΤΝΛ-ΠΕ I, ενώ κενό παρατηρείται από την ΠΕ III, έως και την επανακατοίκηση στην ΥΕ εποχή¹¹⁷.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η Βάγια ανακαλύφθηκε στο τέλος του 1990 και ερευνήθηκε το 2002, χωρίς όμως να πραγματοποιηθεί ανασκαφή¹¹⁸, στο πλαίσιο του Eastern

¹¹¹ Σταϊνχάουερ 2009β, 217.

¹¹² Σταϊνχάουερ 2002, 32-33.

¹¹³ Σταϊνχάουερ 2009β, 218.

¹¹⁴ Treuil 1997.

¹¹⁵ Caraher κ.α. 2010, 386-388.

¹¹⁶ Tartaron κ.α. 2006α, 148· Tartaron κ.α. 2006β, 452.

¹¹⁷ Tartaron κ.α. 2006α, 153.

¹¹⁸ Tartaron κ.α. 2006α, 148.

Korinthia Archaeological Survey (1997-2002)¹¹⁹. Τα προκαταρκτικά στοιχεία δημοσιεύτηκαν σε τρία άρθρα, με βασικότερο το *Tartaron κ.α. 2006α*.

Οχύρωση: Με βάση τους Tartaron κ.α. η οχύρωση της Βάγιας αποτελούνταν μάλλον από δύο λίθινους περιβόλους που περιέτρεχαν τον πυρήνα του οικισμού (Εικ.20). Ο εσωτερικός αναγνωρίζεται από τους τοίχους 2, 6 και τους λιθοσωρούς (Cairn) 3, 4, 8, ενώ ο εξωτερικός από τον τοίχο και λιθοσωρό 1. Το πλάτος των τειχών κυμαινόταν μεταξύ 0,70-20 μ. και το μέγιστο ύψος διατηρούνταν σε 0,50 μ. Ανά διαστήματα οι περίβολοι ενσωμάτωναν τους λιθοσωρούς που αναφέρθηκαν, ενώ υπήρχαν και ελεύθερα τοποθετημένοι (2, 5, 6). Η διάμετρος ορισμένων ξεπερνούσε τα 5 μ., με μερικών να φτάνει τα 10 μ.¹²⁰ και το ύψος γενικά κυμαινόταν από 3-4 μ. Οι λιθοσωροί σε επαφή με τους περιβόλους ερμηνεύτηκαν ως πύργοι ή προμαχώνες λόγω των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών και της συσχέτισή τους με τους περιβόλους. Η φύση των ελεύθερων λιθοσωρών δεν είναι σαφής και ως εκ τούτου δεν ασφαλές να ερμηνευτούν ως αρχιτεκτονικά ανεξάρτητα ενεργητικά στοιχεία άμυνας¹²¹.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Τόσο οι δύο περίβολοι¹²², όσο και οι λιθοσωροί αποτελούνταν από κροκάλες και ακατέργαστους ασβεστόλιθους μεγάλου μεγέθους. Η τεχνική που ακολουθήθηκε για τη δόμηση ήταν αυτή της ξερολιθιάς. Η ανωδομή ίσως ήταν πλίνθινη, υπόθεση που προέκυψε κυρίως από το μικρό ύψος των τειχών, αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Οι λιθοσωροί φαίνεται να είχαν αρχικό σχήμα κυκλικό, τετράγωνο ή ορθογώνιο¹²³.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Ο εσωτερικός περίβολος περιέβαλε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έκτασης 10 στρ., όπου αναγνωρίστηκαν διάφορες φάσεις κατοίκησης, καταστροφής και ανοικοδόμησης¹²⁴. Οι οικίες φαίνεται να αναπτύσσονταν προσθετικά, όπως στο Καστρί¹²⁵.

Παρατηρήσεις: Τα κεραμικά δεδομένα, όπως εισαγωγές από την Κολώνα III¹²⁶, τοποθετούν την ανέγερση και την καταστροφή του οικισμού στο πλαίσιο της ΠΕ II¹²⁷. Η επιλογή της

¹¹⁹ Tartaron κ.α. 2006β, 435.

¹²⁰ Caraher κ.α. 2010, 404.

¹²¹ Tartaron κ.α. 2006α, 150-151.

¹²² Tartaron κ.α. 2006α, 150.

¹²³ Tartaron κ.α. 2006α, 151.

¹²⁴ Tartaron κ.α. 2006α, 150, 152.

¹²⁵ Tartaron κ.α. 2006α, 157.

¹²⁶ Tartaron κ.α. 2006α, 152.

¹²⁷ Tartaron κ.α. 2006α, 155-156.

θέσης διευκόλυνε την οικονομική εκμετάλλευση της κοιλάδας και των θαλάσσιων δρόμων¹²⁸. Περίπου 17 χλμ. νοτιοανατολικά της Βάγιας αποκαλύφθηκε στο ίδιο ερευνητικό πλαίσιο ο οχυρός οικισμός της Βάσσης. Τα κοινά χαρακτηριστικά (βλ. Tartaron κ.α. 2006α) με τη Βάγια την κατατάσσουν στη ίδια χρονολογία και αρχιτεκτονική παράδοση. Η μόνη διαφορά είναι πως η Βάσσα δε βρίσκεται κοντά στη θάλασσα, αλλά σε σημείο που ελέγχει το χερσαίο οδικό δίκτυο¹²⁹. Η παρουσία δύο οχυρωμένων οικισμών, σε φυσικά οχυρές θέσεις και σε καίρια γεωγραφικά σημεία, επισημαίνουν το κλίμα ανταγωνισμού, φόβου και ανασφάλειας που διέκρινε την ΠΕ II.

7. Λέρνα, Αργολίδα

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Η παραλιακή θέση της Λέρνας βρίσκεται στη δυτική ακτή του Αργολικού κόλπου, περίπου 10 χλμ. νότια του Αργους¹³⁰, στη νοτιοανατολική άκρη του χωριού Μύλοι¹³¹ (Εικ.21). Στα δυτικά ορίζεται από τους πρόποδες του ψηλού λόφου Ποντίνου, από όπου ρέει στη θάλασσα ο ομώνυμος ποταμός, και στα ανατολικά από τη θάλασσα. Κοντά επίσης βρίσκονται οι πηγές Αμυμώνης και Λέρνας. Η εύφορη πεδιάδα που σχηματίζεται ανάμεσα σε βουνό και θάλασσα ελέγχει τον χερσαίο δρόμο προς βορρά και νότο. Η στρατηγική θέση, το απάνεμο αγκυροβόλιο, η εύφορη γη για καλλιέργεια και βόσκηση και οι πηγές γλυκού νερού αποτέλεσαν πόλο έλξης για μόνιμη εγκατάσταση ήδη από τη Νεολιθική εποχή¹³².

Κατά την Πρωτοελλαδική II περίοδο η Λέρνα αναπτύχθηκε σε έναν ακμάζοντα οικισμό με μνημειακή αρχιτεκτονική. Η ΠΕ II Λέρνα διαιρείται σε τέσσερις επιμέρους αρχιτεκτονικές φάσεις (Α-Δ) στις οποίες αντιστοιχούν τέσσερις κεραμικές. Το υλικό των δύο πρώιμων φάσεων της Λέρνας III είναι πενιχρό και συνεπώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ανασύσταση της μορφής του οικισμού. Τα πρώτα αδιάφευστα στοιχεία για τη θεμελίωση του τείχους προέρχονται από τη Λέρνα III, πρώιμη C φάση.

¹²⁸ Caraher κ.α. 2010, 408.

¹²⁹ Tartaron κ.α. 2006α, 156-157.

¹³⁰ Caskey, 1968, 313.

¹³¹ Caskey και Blackburn, 1997, 5.

¹³² Caskey 1954, 3· Lerna III, 1.

<i>Σχετική Χρονολόγηση</i>	<i>Απόλυτη Χρονολόγηση (κατά Wiencke)¹³³</i>	<i>Αρχιτεκτονικές Φάσεις</i>	<i>Κεραμικές Φάσεις</i>
ΠΕ II A	2750/2700 – 2500/2450	A	a
		B	b
ΠΕ II B	2500/2450 – 2300/2200	C	c
		D	d

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Έπειτα από πρόταση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, τον Σεπτέμβρη του 1952 ο Caskey διενήργησε δοκιμαστικές τομές σε χαμηλό λόφο, κοντά στην πηγή της Λέρνας¹³⁴. Οι διαστάσεις του τεχνητού γήλοφου ήταν 180 μ. Δ-Α, 160 μ. Β-Ν, ενώ το ύψος 5,5 μ.¹³⁵. Οι ερευνητικές τομές επιβεβαίωσαν την ύπαρξη μόνιμου και μακρόβιου οικισμού, αποτελώντας το έναυσμα για τις ετήσιες ανασκαφικές έρευνες μεταξύ των ετών 1952-1958, με επικεφαλής τον Caskey¹³⁶. Η ανασκαμμένη επιφάνεια αντιστοιχεί σε 3,5 στρ., ενώ η συνολική έκταση του οικισμού ανάγεται σε περίπου 25 στρ.¹³⁷.

Οι προκαταρκτικές αναφορές δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Hesperia* (Vol. 23-29)¹³⁸. Η τελική δημοσίευση του συνολικού υλικού της Λέρνας ανατέθηκε σε μελετητές μέσω Επιτροπής της ΑΣΚΣΑ¹³⁹. Η αρχιτεκτονική, η στρωματογραφία και η κεραμική της ΠΕ II Λέρνας δημοσιεύτηκε το 2000 από τη Martha H. Wiencke στον τέταρτο τόμο της σειράς *Lerna: a Preclassical Site in the Argolid*¹⁴⁰. Λόγω της έκτασης και του όγκου των δεδομένων της Λέρνας III η παρουσίαση της θέσης θα διαφοροποιηθεί. Οι οχυρώσεις της κάθε φάσης (πρώιμη, μέση και ύστερη C) θα παρουσιαστούν ξεχωριστά, μαζί τα υποκεφάλαια *Ευρήματα, Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού και Παρατηρήσεις*. Το υποκεφάλαιο *Υλικό και Μέθοδος Δομής* θα παρουσιαστεί στο τέλος.

¹³³ Lerna III, 256.

¹³⁴ Τη θέση, σχεδόν μισό αιώνα νωρίτερα είχαν εντοπίσει, αλλά δεν είχαν ανασκάψει, Γερμανοί αρχαιολόγοι (Caskey 1953, 99· 1954, 3).

¹³⁵ Caskey 1953, 99· 1954, 3-4.

¹³⁶ Caskey και Blackburn, 1997, 5.

¹³⁷ Κόνσολα 1984α, 100.

¹³⁸ Βλ. Caskey 1968, 313 για λεπτομέρειες.

¹³⁹ Lerna III, 1· <https://www.ascsa.edu.gr/publications/books/browse-by-series/lerna>.

¹⁴⁰ Για σύντομη επισκόπηση της πορείας αποκάλυψης του συστήματος οχύρωσης στα επιμέρους σκάμματα βλ. Lerna III, 2-3.

Πρώιμη C περίοδος

Οχύρωση: Ο ευθύγραμμος T.69 στα NA του ανασκαμμένου οικισμού, με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, ανεγέρθηκε αρχικά ως αναλημματικός (Εικ.22). Το μέγιστο μήκος του τοίχου έφτανε τα 17,50 μ. Ήταν εξολοκλήρου λίθινος, σωζόμενος σε μέγιστο ύψος 6 δόμων, με το νότιο μέτωπο επιμελέστερα κατασκευασμένο¹⁴¹. Μετά την κατασκευή του T.69, παράλληλα προς αυτόν και σε απόσταση περίπου 2,20 μ. προς νότο, κτίστηκε ο T.70. Ανάμεσα και εγκάρσια προς τους παραπάνω τοίχους άλλοι δύο, οι T.71 και 72, οικοδομήθηκαν, ενώνοντας τα δύο τμήματα και δημιουργώντας το Δ.QR. Το δάπεδο ήταν άνισο και δεν εντοπίστηκε είσοδος. Η πρόσβαση μάλλον γινόταν με τη χρήση σκάλας. Ο επιμελημένης κατασκευής προεξέχων πεταλόσχημος πύργος Β οικοδομήθηκε στα NA του T.70 και σε επαφή με αυτόν. Στο εσωτερικό του υπήρχε μικρών διαστάσεων δωμάτιο (U), με την είσοδό του να ανοίγεται στο νότιο τοίχο του δωματίου QR¹⁴² (Εικ.23). Το δάπεδο βρισκόταν 0,76 μ. χαμηλότερα από την είσοδο. Η πρόσβαση και εδώ ίσως ήταν εφικτή μέσω ξύλινης σκάλας. Η έλλειψη ευρημάτων στην κατώτερη επίχωση ενδεχομένως καταδεικνύει την ανύψωση του επιπέδου του κατοικήσιμου χώρου¹⁴³. Δυτικά του πύργου κατασκευάστηκε η κλίμακα με τα 18 πλατιά σκαλοπάτια¹⁴⁴, με ΒΔ κατεύθυνση. Πιθανότατα η σκάλα οδηγούσε σε πύλη, της οποίας τα ίχνη δεν έχουν εντοπιστεί¹⁴⁵. Με την επέκταση του ανατολικού σκέλους του T.70 δημιουργήθηκε το Δ.ST, ανατολικά του Δ.QR. Το γεγονός ότι η προς ανατολάς επέκταση δεν ήταν μέρος του παραπάνω οικοδομικού σχεδιασμού καταδεικνύεται από τη μη οργανική σύνδεση του προϋπάρχοντος τμήματος και της επέκτασης και τη μικρή προς βορρά κλίση. Το ανατολικότερο μέρος του δωματίου δεν αποκαλύφθηκε¹⁴⁶.

¹⁴¹ Lerna III, 91-2· Caskey 1957, 154 (τοίχος AZ) · 1958, 133.

¹⁴² Lerna III, 93, 96.

¹⁴³ Με βάση τα λεγόμενα της μελετήτριας συνάγεται η κατασκευή δαπέδου σε υψηλότερο επίπεδο, ίσως ξύλινου, και όχι η τεχνητή επίχωση (γέμισμα) με σκοπό την ανύψωση του δαπέδου. Η κατασκευή αυτή δε νοείται ανώτερος όροφος, αλλά ως ισόγειο.

¹⁴⁴ Ο αριθμός των σκαλοπατιών ήταν αρχικά μεγαλύτερος (23) αλλά ο ακριβής αριθμός και η θέση των ανώτερων δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστούν.

¹⁴⁵ Lerna III, 92-3.

Στο χώρο που σχηματίζεται μεταξύ κλίμακας, T.69 και T.71, όπου ανοικοδομήθηκε το μεταγενέστερο Δ.P. βρέθηκαν δάπεδο (σε υψομετρικό επίπεδο αντίστοιχο του Δ.QR), θραύσματα κεραμίδων, σχιστόλιθου και κεραμεική. Ίσως αυτά να προέρχονταν από την πύλη στην οποία θα οδηγούσε η κλίμακα.

¹⁴⁶ Lerna III, 96.

Ευρήματα: Στα Δ. QR και ST οι ανώτερες επιχώσεις αντιπροσώπευαν στρώμα καταστροφής (λίθοι, κεραμίδες, πλίνθοι, κομμάτια σχιστόλιθου και απανθρακωμένο ξύλο). Οι κατώτερες σχετίζονταν με είδη οικοσκευής: λεπτότεχνη έως και χονδροειδή κεραμεική, κυρίως επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη, μέταλλα, λίθινα και οστέινα εργαλεία και αντικείμενα. Πυρήνες οψιανού και σφονδύλι ολοκληρώνουν την εικόνα των οικιακών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα. Σύμφωνα με τη μελετήτρια τα δωμάτια λειτουργούσε ως μαγειρείο ή/και αποθήκη, ως υπόγειο ενός ανώτερου (;) ορόφου. Στο Δ. U το δάπεδο ήταν σφραγισμένο κάτω από στρώμα καταστροφής της πρώιμης C φάσης. Ρηχές φιάλες, κύμβες, τηγάνι, οστέινα και λίθινα εργαλεία ήταν μεταξύ των ευρημάτων. Η οικιακή ήταν και η φύση του Δ. U¹⁴⁷.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Τα σταθερά ευρήματα της πρώιμης C φάσης είναι ελάχιστα και αποσπασματικά. Μόνο τρία κτίρια/σπίτια (67, 73 και 115) χρονολογούνται με ασφάλεια σε αυτήν την περίοδο. Το υπόλοιπο οικοδομικό υλικό αποτελείται από διάσπαρτους τοίχους¹⁴⁸. Η πρωιμότερη οικία με διαδρόμους στη Λέρνα ήταν το κτίριο BG. Αν και η στρωματογραφία δεν επιτρέπει χρονολόγηση της ανέγερσής του σε συγκεκριμένη αρχιτεκτονική φάση, το κτίριο είναι πιθανό να ανεγέρθηκε κατά την πρώιμη C φάση¹⁴⁹. Το ειδικής χρήσης μνημειακό κτίριο είχε εμβαδό περ. 200μ²¹⁵⁰ και ήταν προσεγγισμένη κατασκευή. Επίσης ήταν προσανατολισμένο προς την οχύρωση¹⁵¹ και ανάμεσά τους υπήρχε κενός χώρος, εν είδει πλατείας, στρωμένος με βότσαλα, ήδη από ύστερη B φάση¹⁵².

Παρατηρήσεις: Το οχυρωματικό σύστημα κατασκευάστηκε σταδιακά και χαρακτηρίζεται ως σύνθετο, καθώς απαρτιζόταν από περίβολο, πύργο, πύλη(;) και δωμάτια στο πάχος του τοίχου¹⁵³. Η αποσπασματική κατάσταση δεν επιτρέπει την ανασύνθεση, οπότε η πλήρης έκταση και μορφή ακόμα διαφεύγουν της έρευνας. Η καταστροφή, μάλλον μετά από σεισμό, κατά τη διάρκεια της πρώιμης C φάσης σηματοδότησε την έναρξη της μέσης C περιόδου και τις συνακόλουθες ανακατασκευές.

¹⁴⁷ Lerna III, 96-101.

¹⁴⁸ Lerna III, 103.

¹⁴⁹ Lerna III, 108.

¹⁵⁰ Κόνσολα 1984α, 106.

¹⁵¹ Lerna III, 107.

¹⁵² Lerna III, 53.

¹⁵³ Κόνσολα 1984α, 102.

Η διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στις κεραμεικές ομάδες Β και C είναι σημαντικές. Οι καινοφανείς αλλαγές και στον τομέα της αρχιτεκτονικής, με την ανέγερση των τειχών -εφόσον δεν έχει αποδειχθεί αναντίρρητα η ύπαρξη προκατόχου- και του κτιρίου BG, ίσως υποδηλώνουν γενικευμένες μεταβολές στην κοινότητα, χωρίς όμως να συνοδεύονται από βίαιες καταστροφές¹⁵⁴. Όπως και στην περίπτωση της Θήβας, η χωρική διαμόρφωση ανάμεσα στην Οικία με Διαδρόμους και το τείχος, η επισημοποιημένη διαδρομή και η έλλειψη οικιστικών καταλοίπων οδήγησε τους Maran και Kostoula στην υπόθεση ότι ο κυρίως οικισμός αναπτυσσόταν εκτός του τείχους¹⁵⁵. Οι κεραμεικές αλλαγές και η ανέγερση μνημειακής αρχιτεκτονικής μπορούν να ερμηνευτούν στο γενικότερο πλαίσιο αλλαγών της περιόδου.

Μέση C περίοδος

Κατά τη μέση C περίοδο διακρίνονται δύο υποπερίοδοι οικοδομικής δραστηριότητας (α-β). Και στις δύο έλαβαν χώρα εκτεταμένες ανακατασκευές και ανοικοδόμηση. Το τείχος, μετά την προσθήκη στα δυτικά, μπορεί να διακριθεί σε ανατολικό και κεντρικό τμήμα.

Οχύρωση: Μετά την κατάρρευση τμημάτων της ανωδομής ανακατασκευάστηκε η πλίνθινη ανωδομή των T.70-72¹⁵⁶, το Δ.U εγκαταλείφθηκε και η είσοδος προς αυτό φράχθηκε (Εικ.24). Άγνωστο παραμένει αν ο Π.Β. διατήρησε την αμυντική του λειτουργία, καθώς 0,80 μ. προς Δ ανεγέρθηκε ο Π.Α (Εικ.25). Ο τετραγωνισμένος συμπαγής και ογκώδης πύργος εκτεινόταν από το νότιο μέτωπο του T.70 μέχρι 2,00 μ. προς νότο και η οικοδόμησή του μάλλον σχετίζεται με την κατασκευή της πύλης (βλ. παρακάτω). Η θέση της κλίμακας στο σύστημα οχύρωσης κατά τη μέση Ca φάση και έπειτα είναι ανοιχτό ζήτημα, εφόσον μεγάλο μέρος του πύργου και ο σύγχρονός του T.82 με κατεύθυνση προς Δ, ήταν κτισμένοι πάνω σε αυτή¹⁵⁷. Ο T.82 αποτελούσε ουσιαστικά την προς Δ επέκταση του T.70¹⁵⁸. Το Δ.P. ΒΔ του Π.Α σχηματίστηκε στον περικλειόμενο από τους τοίχους 69, 71, 82, 84 χώρο. Τη νοητή συνέχεια του T.82 προς ΒΔ αποτελούσε ο T.83. Και οι δύο σώζονταν σε εξαιρετικά κακή

¹⁵⁴ Lerna III, 645.

¹⁵⁵ Maran και Kostoula 2014, 153 σημ. 40.

¹⁵⁶ Lerna III, 111.

¹⁵⁷ Caskey 1958, 134.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η κλίμακα εγκαταλείφθηκε.

¹⁵⁸ Lerna III, 108-9.

κατάσταση¹⁵⁹. Ανάμεσά τους ανοιγόταν Πύλη μήκους 1.40 μ. Το κατώφλι αποτελούνταν από λίθους, οι παραστάδες από λίθους με τετραγωνισμένες άκρες¹⁶⁰, ενώ και τα δύο ήταν οργανικά τμήματα του τοίχου που τα διέτρεχε. Σε αυτήν την πρώιμη φάση η μορφή της Πύλης αποδίδεται καλύτερα ως απλή διάδοος, ανοιγμένη στα ευθύγραμμα τμήματα του τείχους.

Καταστροφές στη μέση Cβ φάση προκλήθηκαν μάλλον από δεύτερο σεισμό, όπως καταδεικνύουν οι επισκευές στους T.70-72, οι πεσμένοι λίθοι, ωμόπλινθοι και σχιστολιθικές πλάκες και το νέο δάπεδο στο Δ.QR¹⁶¹. Την ίδια περίοδο ο Π.Α επεκτάθηκε προς νότο, λαμβάνοντας επιμήκη μορφή (Εικ.26). Το ΝΔ άκρο σχημάτιζε οξεία γωνία, ενώ το ΝΑ ήταν αποστρογγυλευμένο. Παράλληλα προς και βόρεια των τειχοπετασμάτων T.82-83 κτίστηκαν οι T.86-89, σε απόσταση 2,40-2,50 μ. Το συνολικό μήκος του νέου τμήματος ήταν (προσμετρώντας το άνοιγμα της Πύλης) 21,13 μ. Όπως στο ανατολικό (T.69-70), έτσι και στο κεντρικό τμήμα (T.82-83-T.86-89), δωμάτια σχηματίζονταν ανάμεσα στο βόρειο και το νότιο σκέλος του τείχους. Ο T.86 οικοδομήθηκε πάνω στο δυτικότερο σκέλος του T.69, στην ένωση του δευτέρου με τον T.71, αλλάζοντας την κάτοψη του Δ.P. Μετατροπή υπέστη και ο T.84, στο βόρειο άκρο του οποίου ανοίχθηκε μικρή διάδοος 0,90 μ. Ο τοίχος συνέχισε να αποτελεί το δυτικό όριο του Δ.P, αλλά πλέον είχε μορφή, ίσως και λειτουργία, αντηρίδας¹⁶². Η είσοδος του οικισμού, δυτικά του Δ.P, έλαβε τη μορφή στεγασμένης πύλης, όπως φανερώνουν τα θραύσματα κεραμίδων και σχιστόλιθου. Καθώς στο νότιο μέρος (T.82/83) ανοιγόταν η Πύλη, είναι λογικό να υποθέσουμε πως στο βόρειο (T.86/89) θα ανοιγόταν επίσης είσοδος για την πρόσβαση στον οικισμό. Πέντε επάλληλα δάπεδα αποδόθηκαν στη μέση Cβ φάση, ενδεικτικά της ανάγκης ανανέωσης λόγω της κίνησης. Στα δυτικά ακολουθούσε το Δ.B, σε εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησης. Ο T.88 συνιστούσε το δυτικό όριο. Δύο ακόμη δωμάτια, το Δ.C και το Δ.D, αποκαλύφθηκαν στα δυτικά. Η μορφή του Δ.C δεν είναι σαφής. 2,10 μ. δυτικά του T.88 εντοπίστηκαν στο κέντρο περίπου του δωματίου τα υπολείμματα του T.91. Τα άκρα του T.91 δε σώζονται, άρα είναι άγνωστο αν εκτεινόταν από τον Ν έως και τον Β τοίχο, αν λειτουργούσε ως διαχωριστικό-αντηρίδα με μικρό άνοιγμα στη μία πλευρά ή εάν είχε μια άλλη λειτουργία. Η παρουσία του Δ.D υπονοείται από τη συνέχιση προς Δ των T.89 και T.83, όσο και από τον εγκάρσιο T.90. Η

¹⁵⁹ Lerna III, 109-10.

¹⁶⁰ Caskey 1954, 27.

¹⁶¹ Lerna III, 111.

¹⁶² Lerna III, 114, 117.

μορφή και το μέγεθος όμως παραμένουν άγνωστα· το δυτικότερο τμήμα της του κεντρικού τείχους καταστράφηκε από την ανέγερση του μεταγενέστερου δυτικού (Κτίριο ΕV).

Δυτικά του κεντρικού τείχους ανασκάφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με ΒΑ-ΝΔ κατεύθυνση. Στη δυτική πλευρά αυτών κεκλιμένο επίπεδο από πατημένη και 2 μ. πλάτους ήρθε στο φως. Τα κατάλοιπα και το επίπεδο ορίζονταν προς βορρά από οριζόντια σειρά μεγάλων λίθων, η οποία χαρακτηρίστηκε από τον Caskey ως σκαλί. Η σειρά λίθων με κατεύθυνση Δ-Α, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, αποτελούσε πιθανή προέκταση του T.83, και τα τρία ευρήματα σύστημα πύλης και πύργου. Ο πύργος αυτός θεωρήθηκε ως σύγχρονος του Π.Α και ονομάστηκε «Δυτικός»¹⁶³ (Εικ.27).

Ευρήματα: Όλα τα δωμάτια κατά την πρόιμη και την ύστερη μέση C περίοδο, πλην του Δ.Α, είχαν οικιακή ή/και αποθηκευτική χρήση. Λόγω του πλήθους των επιχώσεων, θα γίνει επιλεκτική αναφορά στα ευρήματα ορισμένων δωματίων. Στο Δ.QR βρέθηκε αρκετή κεραμεική και σημαντικές ποσότητες οψιανού και πυριτόλιθου, οι οποίες ενδέχεται να μαρτυρούν βιοτεχνική παραγωγή¹⁶⁴. Στο πρώτο δάπεδο της μέσης Cβ φάσης του Δ.Β εντοπίστηκαν τμήματα κεραμίδων, κεραμεική και ο βόθρος GB-4. Ο βόθρος ήταν επιχρισμένος με πηλό και προοριζόταν για αποθήκευση τροφής, το εσωτερικό του (επίχωση Α 429) όμως βρέθηκε γεμάτο με επιτραπέζια αγγεία, μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, πέτρες, πλίνθους, κομμάτια σχιστόλιθου και κεραμίδων. Η σύσταση της επίχωσης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα παραπάνω κατέληξαν στο βόθρο μετά από κατάρρευση των ραφιών και της ανωδομής λόγω σεισμού. Τα πήλινα σφραγίσματα που επίσης βρέθηκαν στην επίχωση μάλλον ασφάλιζαν το πώμα και το αναλώσιμο περιεχόμενο του βόθρου¹⁶⁵.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Τα λοιπά αρχιτεκτονικά στοιχεία της περιόδου είναι πενιχρά. Δραστηριότητα εντοπίζεται κυρίως ΒΔ του κεντρικού τμήματος των τειχών· ισχνές ενδείξεις οικήματος υπάρχουν κάτω από το μεταγενέστερο κτίριο CA. Το κτίριο BG συνεχίζει με ορισμένες ανακατασκευές να κυριαρχεί στο εσωτερικό του οικισμού¹⁶⁶. Δρόμος από πατημένο πηλό υπήρχε κατά τη μέση C φάση νότια του Π.Α και T.70¹⁶⁷.

¹⁶³ Lerna III, 117-120.

¹⁶⁴ Lerna III, 114-5, 125-6.

¹⁶⁵ Lerna III, 117-9.

¹⁶⁶ Lerna III, 108.

¹⁶⁷ Lerna III, 114.

Παρατηρήσεις: Η οικοδομική δραστηριότητα εκτινάσσεται αυτήν την περίοδο με ανακατασκευές, επιδιορθώσεις και ανοικοδομήσεις. Κεντρικό σημείο κατέχει η δυτική επέκταση του τείχους. Τα δωμάτια που σχηματίζονται στο νέο τμήμα, όπως και αυτά στο ανατολικό, «φιλοξενούν» οικιακού τύπου σκευή. Μόνο το Δ.Α διαφέρει, καθώς αποτελεί την επίσημη (;) είσοδο στον οικισμό, αν και η κλίμακα σταδιακά τίθεται εκτός λειτουργίας. Το τείχος ίσως συνέχιζε δυτικότερα του Δ.Δ, όπως υποδηλώνουν αρχιτεκτονικά υπολείμματα. Η επέκταση του τείχους, η ανοικοδόμηση και ενίσχυση του Π.Α, η δημιουργία Πύλης και η φραγή της κλίμακας υποδηλώνουν αυξημένο ενδιαφέρον και επένδυση εκ μέρους της κοινότητας, αν και είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι πίσω από την ανοικοδόμηση υπάρχει ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα, τουλάχιστον ανάμεσα στην πρώιμη και μέση C περίοδο.

Υστερη C περίοδος

Οχύρωση: Ο T.69, καταργήθηκε και τη θέση του κατέλαβε δρόμος στρωμένος με μικρούς λίθους (Εικ.28). Τα Δ.QR και ST ενδέχεται να φράσσονταν στο βόρειο τμήμα τους από φθαρτά υλικά. Το βάρος των επιχώσεων που είχαν συγκεντρωθεί λόγω των σεισμών στα δωμάτια του ανατολικού τμήματος του τείχους, διακύβευαν τη στατικότητα του T.70, ο οποίος λειτουργούσε πλέον και ως αναλημματικός. Για την ενίσχυση του τελευταίου, αλλά και του Π.Α, κατασκευάστηκε ο αντερσεισμητικός T.97. Εκτεινόταν από το ανατολικό μέτωπο του T.72 και περιμετρικά του Π.Α, αλλάζοντας τη μορφή του πύργου σε πεταλόσχημη. Οι εγκάρσιοι T.95 και 96 στα Δ.QR και ST αντίστοιχα, οικοδομήθηκαν ως αντερείσματα του T.70 στην εσωτερική πλευρά ή/και ως φέροντα στοιχεία ανωδομής (περίδρομου ή ορόφου), αποτελώντας τα μόνα στηρίγματα, εφόσον οι T.71-72 καθαιρέθηκαν¹⁶⁸. Το μικρό άνοιγμα (0,25 μ.) ανάμεσα στον T.69 και τους κάθετους προς αυτόν T.95-96 αφέθηκε ως δίοδος μεταξύ των δύο τμημάτων, στα οποία διαχωρίζονταν πλέον τα Δ.QR και ST¹⁶⁹. Το τελευταίο δάπεδο του Δ.Α ήταν κατασκευασμένο από κίτρινο πηλό. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και πρωτότυπο είναι το ότι ο πηλός συνέχιζε ως κονίαμα στο

¹⁶⁸ Lerna III, 115.

¹⁶⁹ Lerna III, 125-6.

Οι T.95-96 περιγράφονται από την Wiencke στο υποκεφάλαιο «Late Phase C or Phase D», γι' αυτόν το λόγο περιγράφονται εδώ στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η μελετήτρια αναφέρει όμως πως η ανοικοδόμησή τους έγινε ίσως έγινε κατά την μέση Cβ, καθώς η σχετιζόμενη με αυτούς επίχωση είναι η A 408 (βλ. παραπάνω).

δυτικό μέρος του εσωτερικού της Πύλης (T.83,87,89)¹⁷⁰. Στη ΝΑ γωνία υπήρχε ανεξάρτητη λίθινη κατασκευή. Η πλατφόρμα αυτή ίσως λειτουργούσε ως θρανίο ή/και αντέρεισμα¹⁷¹.

Το τελευταίο χρονολογικά τμήμα της οχύρωσης ήταν το λεγόμενο «Κτίριο EV», που περιλάμβανε τα δωμάτια J–M (Εικ.29). Το νέο τμήμα είχε ΒΔ κλίση. Το κεντρικό τμήμα βρισκόταν νοτιότερα, όπως και η υποτιθέμενη προέκταση, οπότε είναι σχετικά ασφαλές να συμπεράνουμε πως το νέο τμήμα είχε σκοπό τον περιορισμό του οικισμού. Επιπλέον η καταστροφή του δυτικότερου τμήματος του Δ.Δ. ενδεχομένως οφείλεται στην ανέγερση του EV. Το ανατολικότερο δωμάτιο ήταν το Δ.Ι, το οποίο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από τα υπόλοιπα. Ο βόρειος T.105 και ο ανατολικός T.108 διατηρήθηκαν σχεδόν σε όλο τους το μήκος, ενώ ο δυτικός (T. 106) και ο νότιος (T.107) μόνο σε πολύ μικρό ποσοστό. Η τάφρος θεμελίωσης του T.106 έδειξε ότι η κατασκευή του τοίχου είτε δεν ολοκληρώθηκε ποτέ είτε ότι οι λίθοι αφαιρέθηκαν σε δεύτερο χρόνο, ώστε να χρησιμοποιηθεί αλλού οικοδομικό υλικό. Το μοναδικό από τα δάπεδα που χρονολογείται με ασφάλεια στην ύστερη C φάση αποκαλύφθηκε σε μικρή έκταση στο ανατολικό μέρος (επίχωση J 240). Από το αμέσως επόμενο δωμάτιο, το Δ.Κ, δε διατηρείται τίποτα. Ο βόρειος τοίχος του Δ.Λ, T 109, σώθηκε σε όλο του το μήκος, ενώ ο δυτικός T.110 περίπου στο μισό. Το μόνο δάπεδο που αναγνωρίστηκε (επίχωση J 837) ανήκε στη μέση C φάση. Σύμφωνα με την Wiencke, η επίχωση ανήκει σε μορφή του δωματίου, πρωιμότερη της ύστερης, ή σε άλλο οικοδόμημα, πάνω στο οποίο κτίστηκε το Δ.Ι. Η ύπαρξη του Δ.Μ. τεκμηριώνεται από την προέκταση του T.109 προς Δ., όμως το δυτικότερο τμήμα δεν αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή¹⁷². Το κτίριο EV σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε ως ενιαίο έργο. Αυτό αποδεικνύεται από τη συνεχόμενη μορφή των τάφρων θεμελίωσης (T.105, 109, 107) από το Α-Δ. Η θεμελίωση παράλληλα αποδεικνύει ότι το έργο δεν ολοκληρώθηκε ή αποσυναρμολογήθηκε. Η σύνδεση επίσης με το κεντρικό τμήμα δεν πραγματοποιήθηκε. Τα γεγονότα αυτά, εντάσσονται στο πλαίσιο της γενικότερης εγκατάλειψης του συστήματος οχύρωσης και την ανέγερση της Οικίας των Κεράμων, στην οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό της δυτικής οχύρωσης.

Ευρήματα: Το δάπεδο από κίτρινο πηλό, στρώμα καύσης, πεσμένη ανωδομή και επιτραπέζια αγγεία συνιστούσαν το σύνολο των ευρημάτων της ύστερης C φάσης του Δ.Β¹⁷³. Τα Δ.Ρ, C-

¹⁷⁰ Το ίδιο παρατηρείται και στην Οικία των Κεράμων.

¹⁷¹ Lerna III, 130.

¹⁷² Lerna III, 145-147.

¹⁷³ Lerna III, 131.

D, όπως και τα Q-T, δεν απέδωσαν παρά ελάχιστα ευρήματα, ενδείξεις οικιακής χρήσης, αλλά όχι κατοίκησης. Παρά τις ανακατασκευές, τα δωμάτια του ανατολικού τμήματος φαίνεται να είχαν μειωμένη χρήση. Το γεγονός σχετίζεται είτε με την κατασκευή των δωματίων του δυτικού τμήματος, είτε με την αφαίρεση T. 69¹⁷⁴.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η οικιστική αρχιτεκτονική της Λέρνας III τεκμηριώνεται καλύτερα στην ύστερη φάση (CA, DM, Σ.117, Σ.113, Σ.119). Η ύστερη C φάση καλύπτει μεγαλύτερη έκταση απ' ότι οι δύο προηγούμενες φάσεις, παρόλο που το κτίριο EV περιόρισε την εξάπλωση του οικισμού προς νότο. Στην αρχή τουλάχιστον της περιόδου το κτίριο BG ήταν ακόμα σε χρήση, με σποραδικές επιδιορθώσεις.

Κατά τη διάρκεια της ύστερης C, ίσως σε πρώιμο στάδιο, τα κτίρια CA και DM κατέλαβαν τον κενό χώρο νότια του BG (Εικ.28). Άλλα κτίσματα (βλ. T.112) πρέπει επίσης να υψώθηκαν. Το σπίτι CA αποτελούσε χαρακτηριστικό της ΠΕ II οίκημα με δύο δρομικά διατεταγμένα δωμάτια (νότιο/Δ. CA, βόρειο/Δ. AQ) και προθάλαμο (vestibule/Δ. AJ). Το συνολικό μήκος του κτιρίου ήταν περ.11,50 μ., με τη BA γωνία να βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με τη το άκρο του ΝΔ τοίχου του κτιρίου BG¹⁷⁵. Σημαντικό είναι το ότι το σπίτι CA χρησιμοποιούσε ως νότιο τοίχο τον T.89 του τείχους. Στο Δ. CA η επίχωση καταστροφής, με έντονα σημάδια καύσης, έφτανε το μισό μέτρο. Η επίχωση ήταν σύγχρονη και παρόμοιας σύστασης με εκείνες από τα δωμάτια του κεντρικού τμήματος. Επιτραπέζια αγγεία, μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη αποκαλύφθηκαν, μαζί με στοιχεία για άλλου είδους οικιακές δραστηριότητες¹⁷⁶. Το Δ. DM βρισκόταν στα Α του σπιτιού CA, αλλά τα ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν την ανασύνθεση της μορφής και της έκτασης. Τα δύο κτίρια ήταν σύγχρονα, όπως αποδεικνύει το στρώμα καταστροφής με τα έντονα ίχνη καύσης. Πολυπληθής κεραμική, εργαλεία από διάφορα υλικά, οργανικά κατάλοιπα συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή. Η ανεύρεση σφραγισμάτων και κεραμικών με σημεία κεραμέως καταδεικνύουν τη διαφοροποιημένη χρήση του χώρου· επιπροσθέτως τα ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη εξειδίκευσης, αν το σύνολο είναι μάλλον οικιακό¹⁷⁷. Στο τέλος της περιόδου ή στην αρχή της D φάσης, τα παραπάνω εγκαταλείφθηκαν έπειτα από την καταστροφή τους από πυρκαγιά, όπως και τα Δ. A και B της οχύρωσης, και τη θέση τους κατέλαβε η Οικία των Κεράμων.

¹⁷⁴ Lerna III, 126.

¹⁷⁵ Ο προθάλαμος εντοπίστηκε κάτω από Δ. XII της Οικίας των Κεράμων.

¹⁷⁶ Lerna III, 131-139.

¹⁷⁷ Lerna III, 139-145.

Γενικά τα σπίτια φαίνεται ήταν ελεύθερα κτισμένα στο χώρο, χωρίς να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο. Η δόμηση ήταν μάλλον αραιή, ενώ έργα κοινής ωφέλειας δε φαίνεται να υπήρχαν (πλην του τείχους και ορισμένων δρόμων). Σύμφωνα με υπολογισμούς περίπου το 20% της Λέρνας III έχει ανασκαφθεί¹⁷⁸.

Παρατηρήσεις: Η τελευταία περίοδος χρήσης των τειχών χαρακτηρίζεται από πολλές αλλαγές. Στο ανατολικό τμήμα ο T.69 εγκαταλείπεται, με δρόμο να τον αντικαθιστά. Στο Δ.Α το δάπεδο ανανεώθηκε για ακόμη μία φορά και λίθινη πλατφόρμα, άγνωστης χρήσης, κατασκευάστηκε εντός του δωματίου. Τα Δ.Α-Β εγκαταλείφθηκαν έπειτα από πυρκαγιά. Η ανέγερση των σπιτιών (;) CA και DM άλλαξε τη μορφή του χώρου ανάμεσα στα τείχη και το κτίριο BG. Η αποσπασματική κατάσταση του DM δεν επιτρέπει την ανασύσταση της περιοχής και έτσι ο τρόπος προσέγγισης του BG από την Πύλη παραμένει υποθετικός. Το τελευταίο τμήμα που ανεγέρθηκε ήταν το δυτικό, με κλίση προς βορρά, περιορίζοντας έτσι τον χώρο εντός της οχύρωσης. Το κτίριο EV ήταν ανεξάρτητη, ενιαίας σύλληψης κατασκευή χωρίς οργανική σύνδεση με το κεντρικό τμήμα στα ανατολικά. Άγνωστο παραμένει εάν ολοκληρώθηκε και αποσυναρμολογήθηκε εν τω χρόνω ή αν έμεινε ημιτελής. Όλα τα παραπάνω έλαβαν χώρα πριν την ανέγερση της Οικίας των Κεράμων. Αυτό αποδεικνύει πως τα τείχη είχαν ήδη περιέλθει σε κατάσταση, τουλάχιστον μερικής, «αποσύνθεσης».

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το υλικό κατασκευής των κατώτερων τμημάτων των τειχών ήταν ο τοπικός γκρι ασβεστόλιθος¹⁷⁹ και η μέθοδος τοιχοποιίας η αργολιθοδομή¹⁸⁰. Οι μόνοι δύο τοίχοι που διαφέρουν κατασκευαστικά είναι οι 83 και 109. Αυτοί αποτελούνται από δύο όψεις, με το κενό ανάμεσά τους να γεμίζεται με χώμα και αργούς λίθους¹⁸¹. Οι λίθοι ήταν γενικά επίπεδοι. Οι μεγαλύτεροι χρησιμοποιούνταν για τους κατώτερους δόμους, ενώ οι μικρότεροι για τους ανώτερους. Το λίθινο βάθρο υποβάσταζε ανωδομή από άψητες πλίνθους. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων κυμαινόταν από 1,00-1,50 μ. – αν και σταδιακά μειώνεται, ενώ ο μέγιστος σωζόμενος αριθμός δόμων ήταν 11, στο εσωτερικό μέτωπο του Π.Β¹⁸². Σε μεγάλο βαθμό κατά την πρώιμη C περίοδο εφαρμοζόταν η τεχνική δόμησης της ιχθυάκανθας

¹⁷⁸ Lerna III, 3.

¹⁷⁹ Lerna III, 95.

¹⁸⁰ Αργολιθοδομές λέγονται οι τοιχοποιίες που γίνονται με αργούς λίθους (που έχουν υποστεί πολύ μικρή ή και καθόλου επεξεργασία) και κονίαμα. Εφαρμόζονται τόσο για κοινούς όσο και τοίχους αντιστηρίξεως. Στο χτίσιμο τους ακολουθούνται οι κανόνες δομήσεως που ισχύουν για τις ξηρολιθοδομές.

¹⁸¹ Lerna III, 110.

¹⁸² Lerna III, 93.

(Εικ.30), συνήθως στους δύο ανώτερους δόμους, η οποία εγκαταλείπεται τελείως από τη μέση Ca φάση και έπειτα. Ο ενδιάμεσος των τειχοπετασμάτων χώρος απέμεινε κενός, σύμφωνα την Casematte τεχνική, ώστε με εγκάρσιους τοίχους να δημιουργούνται δωμάτια. Η χρήση αντιστηριγμάτων εφαρμόστηκε κατά την ύστερη περίοδο. Ίχνη εισόδων, πλην της Πύλης/Δ.Α, ή παραθύρων δεν έχουν εντοπιστεί. Η πρόσβαση στα δωμάτια θα πρέπει να γινόταν από ανοίγματα στους βόρειους τοίχους ή μέσω της οροφής. Αν και δεν είναι σαφές εάν υπήρχε όροφος ή αν σχηματιζόταν περίδρομος, η στέγαση γινόταν με κεραμίδες ή σχιστολιθικές πλάκες¹⁸³.

8. Γεράκι, Λακωνία

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: 26 χλμ. νοτιοανατολικά της Σπάρτης στις υπώρειες του Πάρνωνα και στα ανατολικά του Ευρώτα, βρίσκεται η ακρόπολη του Γερακίου πάνω στο υψηλότερο σημείο (390 μ.) λόφου. Η στρατηγική και φύσει οχυρή θέση κατόπτευε από βορρά την Αργολίδα, από βορειοδυτικά τη Σπάρτη, από νότο τη χερσόνησο του Μαλέα και από νοτιοανατολικά το Λεωνίδιο. Παρότι στην ενδοχώρα, το Γεράκι συνεπώς είχε -έστω και απομακρυσμένη- οπτική επαφή με τη θάλασσα και εύκολη πρόσβαση σε αυτή. Η περιοχή ήταν εύφορη, κατάλληλη για αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή, και δύο πηγές στη βάση του λόφου προσέφεραν άφθονο νερό. Η θέση ήταν κατοικημένη και τειχισμένη από την ΤΝΛ έως την ΜΕ περίοδο με κενό κατά τη Μυκηναϊκή. Εκμετάλλευση της θέσης υπήρχε κατά την Κλασική, Ελληνιστική, ύστερη Ρωμαϊκή ή Βυζαντινή εποχή, με παρεμβάσεις τέλος να διαπιστώνονται στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου. Σε όλες τις περιόδους που ακολούθησαν την ΠΕ έγιναν επισκευές ή ανακατασκευές στο τείχος¹⁸⁴.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Το τείχος της ακρόπολης καταγράφηκε για πρώτη φορά από τους Wace και Hasluck το 1905, υπό την αιγίδα της Βρετανικής Σχολής, ταυτίζοντας τη θέση με τις αρχαίες Γέρονθρες. Επί τη βάση της τοιχοδομίας οι δύο μελετητές τοποθέτησαν τη χρονολόγηση του προϊστορικού τείχους από την «Πελασγική» έως τη Μυκηναϊκή εποχή. Το «Geraki Project» ξεκίνησε το 1995 υπό την αιγίδα του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών με σκοπό την εξέταση της θέσης ως πολιτική και κοινωνικοοικονομική οντότητα και τη σημασία της στη Λακωνία και τον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο. Η μεγαλιθική κατασκευή περικλείει σχεδόν επίπεδη έκταση 240x160 μ. στην κορυφή του λόφου, αλλά ακόμα

¹⁸³ Lerna III, 646.

¹⁸⁴ Crouwel κ.α. 1995, 41· Crouwel 2009, 67· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 235· MacVeagh Thorne 2012, 105, 107, 120-121.

παραμένει άγνωστο τι ποσοστό ανήκε στην ΠΕ κατοίκηση, καθώς η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί και μόνο το 5% είναι ερευνημένο. Γενικά η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στα βόρεια και βορειοδυτικά της κορυφής (Τομέας 17)¹⁸⁵. Τα ετήσια αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύονται στο Pharos, το περιοδικό του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών.

Οχύρωση: Η ήπια βορεινή πλαγιά του λόφου ήταν τειχισμένη ήδη από την ΤΝΛ περίοδο, με το ΠΕ ΙΙ τείχος να χτίζεται 2 μ. νοτιότερα (Εικ.31). Το εξωτερικό μέτωπο της ΠΕ ΙΙΒ οχύρωσης (Τ.180) εντοπίζεται 1,75-2 μ. πίσω από το σωζόμενο τείχος της ακρόπολης¹⁸⁶. Τμήμα του ΠΕ τείχους, που σε μεγάλο βαθμό βρίσκεται κάτω από μεταγενέστερα κατάλοιπα, αποκαλύφθηκε σε μήκος άνω των 40 μ.¹⁸⁷, με κατεύθυνση Δ-Α στον Τομέα 17. Διακρίθηκαν δύο αρχιτεκτονικές φάσεις¹⁸⁸.

Στην πρώτη φάση ανήκει ο Τ.30 με κατεύθυνση Δ-Α. Αποτελούνταν από δύο ογκώδη μέτωπα, το ενδιάμεσο κενό των οποίων πληρώθηκε με χαλίκι και χώμα¹⁸⁹ (Εικ.32). Το πάχος ανερχόταν στο 1,80 μ. Η προς Α συνέχειά του καταγράφηκε ως Τ.140 (Εικ.33), από την οποία διατηρήθηκε μόνο το εσωτερικό, νότιο μέτωπο. Το εξωτερικό μέτωπο του Τ.30 δομήθηκε από μεγάλους ανεπεξέργαστους λίθους, που μερικές φορές χρησιμοποιούνταν ως ορθοστάτες. Ο Τ.140 κτίστηκε από μικρότερες, έως 1 μ. μήκους, πέτρες¹⁹⁰. Η τεχνική δόμησης, οι ορθοστάτες και το λίθινο γέμισμα, παραπέμπουν στο Ζάγανι¹⁹¹.

Σε προχωρημένο στάδιο της ΠΕ ΙΙΒ, στη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση τοποθετείται η ενίσχυση της οχυρωματικής γραμμής προς Β με την προσθήκη του Τ.180 (Εικ.32). Στα ανατολικά της ανασκαμμένης Περιοχής ΙΙ (Area ΙΙ) ογκώδης τοίχος, συνολικού πλάτους περ. 2 μ., εντοπίστηκε σε μήκος 7,4 μ. με κατεύθυνση Α-Δ. Το νέο εξωτερικό σκέλος βρισκόταν παράλληλα με τον Τ.30/140, ευθυγραμμίζοντας συγχρόνως την πορεία του τείχους. Ο Τ.30 και 180 σώζονται σε ύψος έως 1,50 μ. Η πρώτη σειρά δόμων του εξωτερικού μετώπου

¹⁸⁵ Crouwel κ.α. 1995, 52· Crouwel κ.α. 2000, 60-63· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 235· Weingarten κ.α. 2011, 156.

¹⁸⁶ Crouwel κ.α. 2000, 60-63· Crouwel 2009, 69.

¹⁸⁷ Weingarten κ.α. 2011, 133.

¹⁸⁸ MacVeagh Thorne και Prent 2009, 235.

¹⁸⁹ Crouwel 2009, 69.

¹⁹⁰ Crouwel κ.α. 2004b, 5-8· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 235· MacVeagh Thorne 2012, 108.

¹⁹¹ MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236.

αποτελείται από μεγάλους ανεπεξέργαστους λίθους (ογκόλιθους 1,25x1,50x1.60 μ.)¹⁹². Στη δεύτερη ορισμένοι επίπεδοι λίθοι στα ανατολικά τοποθετήθηκαν οριζόντια, ίσως με σκοπό να αποτελέσουν τη βάση πλίνθινης ανωδομής. Πίσω από το εξωτερικό μέτωπο υπήρχε γέμισμα από χαλίκι έως μεγάλους λίθους. Η ανοικοδόμηση έγινε πάνω σε προσεκτικά κατασκευασμένο υπόστρωμα από σκληρό στρώμα, ακατέργαστους λίθους και χαλίκι¹⁹³. Το εσωτερικό μέτωπο πάταγε πάνω σε αυτό. Ο T.181 (Εικ.34) ήταν σύγχρονος του T.180 και σχημάτιζε γωνία με τον τελευταίο προς Δ. Επιπλέον, ενώνοντας το εσωτερικό μέτωπο του T.180 με εκείνο του T.30, συγκρατούσε το προς Α γέμισμα. Ο T.180 δε συνέχιζε δυτικά, πέρα από τον κάθετο T.181, εν αντιθέσει με τον T.30, καθώς ο λόφος ήταν αρκετά απότομος και η ενίσχυση θα ήταν περιττή.

Στο ανατολικά ανασκαμμένο όριο, στο πάχος του τείχους, ανάμεσα στους T.180 και 30/140/152¹⁹⁴ κατασκευάστηκε δωμάτιο (2,30 x 3,60) σύμφωνα με την casemate τεχνική¹⁹⁵, που λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος¹⁹⁶ (Εικ.35). Ο T.150 αποτελούσε το ανατολικό όριο του δωματίου, ενώ ο T.151 το δυτικό¹⁹⁷¹⁹⁸. Το δωμάτιο ήταν καλυμμένο από στρώμα καταστροφής με λίθους από τους T.150-151 και πλίνθους¹⁹⁹. Το στρώμα καταστροφής του δωματίου παρέχει το *terminus ante quem* για την καταστροφή από φωτιά και την εγκατάλειψη του ΠΕ II τείχους· σύμφωνα με την κεραμική η καταστροφή σημειώθηκε στην περίοδο της Λέρνας IIIc²⁰⁰²⁰¹.

Στα δυτικά του δωματίου casemate ο T.180 συνέχιζε ως διπλός. Το εσωτερικό του μέτωπο κατασκευάστηκε πάνω στο ισχυρό λίθινο γέμισμα, με το οποίο πληρώθηκε το κενό ανάμεσα στα δύο μέτωπα, ώστε να λειτουργήσει ως παραπέτασμα. Το τμήμα μεταξύ

¹⁹² Crouwel κ.α. 2000, 60-63· Crouwel κ.α 2004b, 5-8· Crouwel κ.α. 2006, 9· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236· MacVeagh Thorne 2012, 108.

¹⁹³ Crouwel κ.α 2004b, 5-8· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236.

¹⁹⁴ MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236.

Ως T.152 καταχωρήθηκε ο νότιος τοίχος του casemate δωματίου. Ουσιαστικά αποτελούσε την προς Α επέκταση του T.30 και της προς Δ του T.140.

¹⁹⁵ Weingarten κ.α. 2011, 135· Crouwel κ.α. 2000, 60-63.

¹⁹⁶ Crouwel 2009, 69.

¹⁹⁷ Crouwel κ.α. 2001, 14-17.

¹⁹⁸ Weingarten κ.α. 2011, 135.

¹⁹⁹ Crouwel κ.α. 2000, 60-63.

²⁰⁰ MacVeagh Thorne 2012, 108.

²⁰¹ Crouwel κ.α. 2000, 60-63.

εσωτερικού μετώπου T.30 αποτέλεσε περιδρόμο 2 μ. πλάτους. Η κατασκευή διατρέχει το τείχος για περισσότερα από 15 μ²⁰².

Γενικά οι τοίχοι των σύγχρονων σπιτιών ακουμπούν στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους²⁰³. Παρότι το τείχος φαίνεται να συνέχιζε ανατολικότερα, εντοπίστηκε ο κάθετος στον T.140 προς N T.141 και σε επαφή με τον πρώτο. Ο T.141 φαίνεται να αποτελούσε τον ανατολικό τοίχο δωματίου της ΠΕ II²⁰⁴, παρότι η κατασκευή του είναι ιδιαίτερα ισχυρή²⁰⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το ΠΕ II τείχος αποτελείται γενικά από μεγαλιθικούς και ακατέργαστους ή αδρά επεξεργασμένους ασβεστόλιθους δομημένους με βάση το σύστημα της αργολιθοδομής. Η ανωδομή ήταν πλίνθινη.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Αναφορικά με την πολεοδομία και την έκταση του οικισμού δεν έχουν δημοσιευτεί στοιχεία. Οι ερευνητές υποθέτουν πως ολόκληρη ή μεγάλο μέρος της κορυφής της ακρόπολης κατοικούνταν²⁰⁶.

Ευρήματα: Στο δωμάτιο στο πάχος του τείχους βρέθηκαν in situ τα κατώτερα τμήματα 3 μεγάλων αποθηκευτικών πύλων. Ταινίες με αποτυπώματα σφραγίδας δηλώνουν ότι οι πύλοι ήταν σφραγισμένοι, υποδηλώνοντας κάποιο είδος διοίκησης. Μεταξύ των ευρημάτων εντοπίστηκαν καρποδόχη, πτηνόμορφος ασκός, κύμβες, φιάλες και ποικίλα επιτραπέζιων αγγείων της ΠΕ IIΒ και εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο²⁰⁷. Στοιχεία για την κατεργασία οψιανού προήλθαν από το παραπάνω δωμάτιο και σε εκείνο στα ανατολικά του²⁰⁸. Οστά ζώων επιπλέον προέρχονται κυρίως από δωμάτιο casemate και την άμεση περιοχή γύρω από αυτό²⁰⁹.

Τα ευρήματα από δωμάτιο νότια και σε επαφή με τον T.30 στην Περιοχή I (Area I) παραπέμπουν σε εκείνα από τα Δ.Α και ΔΜ. Κάτω από στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκαν τμήμα εντοιχισμένου πύλου, με απανθρακωμένα σιτηρά, και δίπλα πλατφόρμα/θρανίο, πολλαπλά όστρακα με αποτυπώματα από φακοειδείς σφραγίδες, κύμβες

²⁰² Crouwel κ.α. 2001, 15-16.

²⁰³ MacVeagh Thorne και Prent 2009, 235.

²⁰⁴ Crouwel κ.α 2004b, 5-8.

²⁰⁵ Crouwel κ.α. 2005, 4.

²⁰⁶ Crouwel 2009, 69.

²⁰⁷ Crouwel κ.α. 2000, 60-63· Crouwel 2009, 69· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236.

²⁰⁸ Crouwel κ.α 2004b, 37.

²⁰⁹ Crouwel κ.α. 2010, 16.

και άλλα επιτραπέζια και οικιακά αγγεία. Τα παραπάνω ευρήματα καταδεικνύουν την διοικητική λειτουργία του κτηρίου. Η κύμβη με δακτυλιόποδη βάση απαντά και στη Λέρνα ΠΙC.²¹⁰ Στη Περιοχή Π η διαβρωμένη πλίνθινη ανωδομή του τείχους απέδωσε μικρογραφικό αγγείο από σερπεντίνη, εισαγωγή από Προανακτορική Κρήτη²¹¹. Βάρη (;) σε σχήμα πηνίου από την περιοχή του τείχους επίσης καταδεικνύουν επαφές με το Αιγαίο²¹².

Παρατηρήσεις: Σε προχωρημένο στάδιο της ΠΕ ΠΒ η ακρόπολη θα στέγαζε μια ευμεγέθη και ακμάζουσα κοινότητα²¹³, καθώς κατάλοιπα της εποχής βρέθηκαν σχεδόν σε όλη την κορυφή της ακρόπολης²¹⁴. Τα στοιχεία για επιτόπια κατεργασία οψιανού, η συμμετοχή στο κεραμεικό ιδίωμα της ΠΕ ΠΒ και τις σφραγιστικές πρακτικές καταδεικνύουν μία κοινότητα ενεργή με συμμετοχή σε εμπορικά δίκτυα. Το Γεράκι είναι πιθανό να είχε άμεσες επαφές με τη Λέρνα, όπως υποδεικνύεται από τα κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Όπως και η Λέρνα ΠΙC, έτσι και το Γεράκι επηρεάστηκε από εκτενή φωτιά στο τέλος ΠΕ ΠΒ²¹⁵. Η ογκωδέστατη κατασκευή του τείχους καταδεικνύει την αμυντική λειτουργία του²¹⁶, την οποία οι κάτοικοι ίσως χρειάζονταν λόγω του στρατηγικού σημείου και του πλούτου που η κοινότητα συγκέντρωνε.

9. Καστρί, Σύρος

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Η θέση Καστρί βρίσκεται σε απόκρημνο βραχώδες ύψωμα που καταλήγει σε αμμουδερή παραλία, στα ΒΑ παράλια της ορεινής βόρειας Σύρου. Το ύψωμα χωρίζει από το μικρό εύφορο οροπέδιο της Χάλανδρας η βαθειά χαράδρα της Ποταμιάς²¹⁷. Ο οικισμός στις τρεις πλευρές του (Δ, Α, Ν) περιβαλλόταν από απόκρημνες πλαγιές, ενώ η μόνη εύκολα προσβάσιμη ήταν η βόρεια πλευρά (Εικ.36). Το Καστρί βρισκόταν σε καίριο σημείο, καθώς ήλεγχε το θαλάσσιο δρόμο που συνέδεε την Ηπειρωτική Ελλάδα με τα δυτικά παράλια της Μ.Ασίας.

²¹⁰ Crouwel κ.α. 1998, 98· Weingarten κ.α 1999, 360-361· Weingarten κ.α. 2011, 132, 135.

²¹¹ Crouwel 2009, 71.

²¹² Crouwel κ.α. 2006, 16-19.

²¹³ Crouwel 2009, 69· MacVeagh Thorne και Prent 2009, 236.

²¹⁴ Crouwel κ.α. 1997, 60-68.

²¹⁵ Crouwel 2009, 71.

²¹⁶ Crouwel κ.α. 2001, 16.

²¹⁷ Μαρθάρη 2008α, 111.

Ο οχυρός οικισμός του Καστριού, όπως οι θέσεις στο Όρος Κύνθος και στον Πάνορμο, χρονολογείται στην ΠΚ ΙΙΒ²¹⁸. Οι νέοι τύποι κεραμικής που εντοπίστηκαν για πρώτη φορά στο Καστρί και η οχύρωση αποτελούν βασικά γνωρίσματα της ΠΚ ΙΙΒ περιόδου, της οποίας η κεραμική χαρακτηρίστηκε ως «ομάδα Καστριού».

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Με τις έρευνες του Χ. Τσουντα στη ΒΑ ορεινή Σύρο το 1898 εντοπίστηκε το νεκροταφείο της Χαλανδριανής και οι οικισμοί Χαλανδριανή και Καστρί. Ο ίδιος διενήργησε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στο λόφο Καστρί, ονομάζοντας τον οχυρό οικισμό «Ακρόπολη Χαλανδριανής», φέρνοντας στο φως το προτείχισμα, το κυρίως τείχος και τα βορειότερα κτίσματα που εφάπτονται σε αυτό. Ο Τσουντας αποκάλυψε τμήμα του οικισμού, το προτείχισμα και το κυρίως τείχος το 1898²¹⁹, ενώ η Bossert το 1962 επιβεβαίωσε την ύπαρξη του δυτικού σκέλους του κυρίως τείχους και επέκτεινε την έρευνα του οικισμού προς Ν²²⁰. Η Μαρθάρη τέλος πραγματοποίησε σειρά ερευνητικών ανασκαφών (2006-2014) στο νότιο τμήμα του οικισμού, ερευνώντας παράλληλα το τείχος κορυφής²²¹.

Οχύρωση: Το οχυρωματικό σύστημα του Καστριού αποτελείται από τρία σύγχρονα μέρη: το προτείχισμα, το κυρίως τείχος με τους πεταλόσχημους πύργους και το τείχος κορυφής (Εικ.37).

Το λίθινο προτείχισμα συνιστούσε την πρώτη γραμμή άμυνας του οικισμού, βορειότερα των υπολοίπων. Αποτελούνταν από δύο τοξοειδή μακρά τμήματα, εκ των οποίων το ανατολικό βρισκόταν νοτιότερα. Ανάμεσα στο παράλληλο τμήμα δημιουργούνταν είδος διαδρόμου προς Α· εκεί ανοιγόταν η είσοδος πλάτους περ. 0,60 μ.²²². Ίχνη κατωφλιού ή θύρας δεν εντοπίστηκαν. Κατά τον Τσουντα το ανατολικό άκρο του ανατολικού σκέλους σχημάτιζε γωνία προς Ν. Ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι σε εκείνο το σημείο θα γινόταν ένωση με το κυρίως τείχος. Η Bossert ανέφερε πως το στοιχείο αυτό δεν ήταν ορατό κατά τη διάρκεια της δικής της ανασκαφής. Το ύψος σωζόταν σε μία ή δύο σειρές, 0,25-0,58μ.²²³. Το

²¹⁸ Μαρθάρη 2010β, 88.

²¹⁹ Τσουντας 1899.

²²⁰ Bossert 1967.

²²¹ Ενδεικτικά Μαρθάρη 2017.

²²² Μαρθάρη 1998, 26· Τσουντας 1899, 117.

²²³ Bossert 1967, 57.

πάχος του προτειχίσματος κατά τον Τσουντα ήταν 1-1,10 μ.²²⁴, ενώ κατά τη Μαρθάρη 0,90 μ.²²⁵. Η απόσταση του προτειχίσματος από το τείχος ήταν από 4,50-6,50 μ.²²⁶.

Το ισχυρό κύριο ή εσωτερικό τείχος με προσανατολισμό Δ-Α, ενισχυόταν από πέντε πεταλόσχημους πύργους στη βόρεια πλευρά. Το μήκος ανερχόταν σε 71,5 μ. και το πάχος κυμαινόταν μεταξύ 1,30-1,80 μ. Σύμφωνα με την Bossert το τείχος δε σχεδιάστηκε εξαρχής με αυτό το πάχος: τα χαμηλότερα επίπεδα είχαν αρχικά πλάτος έως 1,20 μ., ενώ στην εσωτερική όψη ενισχύονταν από τοίχωμα (αντερειασματικό τοίχο;) έως 0,90 μ. Ο διαχωρισμός στα ανώτερα επίπεδα δεν ήταν εφικτός. Το μέσο σωζόμενο ύψος είναι 1 μ., ενώ ανατολικά του πύργου Ε φτάνει το 1,34 μ. Προσκολλημένα στο νότιο μέτωπο του τείχους εντοπίζονται τα μεγαλύτερα και πιο προσεκτικά κατασκευασμένα κτίρια του οικισμού. Η Bossert θεωρεί ότι οι δυτικοί, βόρειοι και δυτικοί τοίχοι αυτών, με την ενισχυμένη κατασκευή (κατασκευασμένοι από λίθους ακανόνιστου σχήματος, εν μέρει αρμολογημένοι με χώμα), λειτουργούσαν ως αντηρίδες. Αναφέρει επίσης ότι ο ενδιάμεσος του βόρειου τοίχου και του τείχους χώρος ήταν γεμισμένος με λίθους, τουλάχιστον στην περίπτωση του χώρου 12. Οι παρατηρήσεις αυτές δείχνουν, κατά τη γνώμη της, ότι το τείχος ενισχύθηκε ενώ ήταν ήδη προσαρτημένα σε αυτό τα οικοδομήματα²²⁷.

Οι πεταλόσχημοι πύργοι στο βόρειο μέρος (Α-Ε) ορθώνονταν σε απόσταση 4,50-8 μ. μεταξύ τους²²⁸. Οι απολήξεις των Πύργων είχαν απόσταση από το προτείχισμα 0,80-2,30 μ.²²⁹. Η Bossert αποκάλυψε τη δυτική προέκταση του τείχους προς Ν και τα λείψανα ενός έκτου πύργου (Ζ). Η ίδια υπέθετε ότι στην ανατολική πλευρά θα υπήρχε επίσης προέκταση και πύργος, κατ' αντιστοιχία της δυτικής, αλλά κάτι τέτοιο δεν τεκμηριώθηκε αρχαιολογικά²³⁰. Το μέγεθός τους ποίκιλε, με τον Π.Ζ να είναι πιθανώς μεγαλύτερος όλων. Το πάχος των βόρειων αφιδωτών τοίχων είχε μεγάλη απόκλιση, από 1,40-2,50 μ. Οι ανατολικοί και δυτικοί ήταν πιο ομοιόμορφοι, με πάχος από 0,80-1,30 μ. Οι πύργοι δεν ήταν συμπαγείς: δωμάτια σχηματίζονταν στο πάχος τους. Επίσης, όπως και οι προμαχώνες, είχαν

²²⁴ Τσουντας 1899, 116.

²²⁵ Μαρθάρη 2008α, 116.

²²⁶ Τσουντας 1899, 120.

²²⁷ Bossert 1967, 57-9.

Οι μετρήσεις του Τσουντα αποδίδουν το πάχος του τείχους μεταξύ 1,40-1,60 μ.

²²⁸ Τσουντας 1899, 118.

²²⁹ Bossert 1967, 58.

²³⁰ Μαρθάρη 1998, 26.

διαφορετικά μεγέθη. Ο θάλαμος του Π.Β ακολουθούσε το εξωτερικό αφιδωτό σχήμα, σε αντίθεση με τα δωμάτια των άλλων που ήταν ορθογώνιου σχήματος. Στους Π.Α, Γ και Ε δεν εντοπίστηκε είσοδος. Εσωτερικά του Π.Γ και στη δυτική πλευρά, ο Τσούντας εντόπισε λίθους που σχημάτιζαν είδος βάσης, μήκους 1,20 μ. και πλάτους 0,67. Αυτή ίσως αποτελούσε την υποδομή ξύλινης κλίμακας. Συνεπώς τα δωμάτια αυτά θα πρέπει να ήταν προσβάσιμα από την οροφή (σχηματισμός περιδρομου;). Τα δωμάτια των Π.Β και Δ αντιθέτως επικοινωνούσαν με τον οικισμό²³¹.

Η κύρια είσοδος στον οικισμό φαίνεται ότι ήταν μέσω του Π.Β. Στο δυτικό τοίχο του Π.Β υπήρχε θυραίο άνοιγμα πλάτους 1,15 μ. Στη θύρα οδηγούσε κλίμακα δύο βαθμίδων, πλάτους 1,10 μ. Οι παραστάδες ήταν κατασκευασμένες από μικρούς επίπεδους λίθους και κατώφλι από πλακοειδείς λίθους. Ο Τσούντας εντόπισε στη βόρεια παραστάδα λίθινη πλάκα με κοιλότητα. Η κοιλότητα αυτή λογικά αποτελούσε τον όλμο, όπου θα εφάρμοζε η στρόφιγγα της θύρας. Η Πύλη οδηγούσε στο εσωτερικό του πύργου, όπου υπήρχε άνοιγμα 0,82 μ. στο νότιο τοίχο. Εδώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη για στερέωση πόρτας. Στα δυτικά, ανάμεσα στους Π.Γ και Δ υπήρχε πυλίδα (λ) πλάτους 0,45-0,50 μ., με ακανόνιστες παραστάδες, η οποία δεν οδηγούσε κατευθείαν στο εσωτερικό του οικισμού, αλλά στο Δ.9. Μια τρίτη Πύλη προς τον οικισμό φαίνεται πως βρισκόταν στη δυτική πλευρά, νότια του Π.Ζ, αλλά τα σωζόμενα λείψανα είναι ελάχιστα, ώστε να ανακατασκευαστεί η μορφή της με βεβαιότητα²³².

Το τοξοειδές τείχος κορυφής βρισκόταν σε απόλυτο υψόμετρο +164,7 μ.²³³. Είχε μήκος 55 μ., πάχος 1,50 μ. και ύψος 2 μ. Το σωζόμενο ύψος όμως της ΠΚ ΠΒ κατασκευής δεν πρέπει να ξεπερνούσε το μισό μέτρο²³⁴. Ο τρόπος που ήταν πεσμένοι λίθοι αποκαλύπτει φυσική κατάρρευση και όχι βίαιη καταστροφή²³⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το υλικό δόμησης και των τριών αμυντικών κατασκευών είναι αποκλειστικά το μάρμαρο²³⁶. Για καμία από τις τρεις κατασκευές δεν αναφέρεται τάφρος θεμελίωσης. Οι λίθοι τους προτειχίσματος και του κυρίως τείχους είναι γενικά μικρού

²³¹ Bossert 1967, 58-59· Τσούντας 1899, 117.

²³² Bossert 1967, 57-8· Τσούντας 1899, 118-20.

²³³ Bossert 1967, 54.

²³⁴ Μαρθάρη 2008α, 114, 116.

²³⁵ Μαρθάρη 2010α, 50.

²³⁶ Bossert 1967, 55· Μαρθάρη 2017, 61.

μεγέθους, ακατέργαστοι και δομημένοι χωρίς κονίαμα²³⁷. Οι λίθοι του τείχους κορυφής περιγράφονται ως πλακοειδείς, κατασκευασμένοι επίσης με την ίδια μέθοδο²³⁸.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η πολεοδομική ανάπτυξη του οικισμού ακολουθεί το περικεντρικό σύστημα. Τα περισσότερα οικοδομήματα οργανώνονται νησίδες και παρατάσσονται ακτινωτά γύρω από ένα νοητό κέντρο²³⁹. Οι νησίδες χωρίζονται με στενούς δρόμους, συχνά βαθμιδωτούς, παράλληλους και κάθετους προς το τείχος. Ακολουθείται η προσθετική ανάπτυξη, με μεσοτοιχίες, λόγω της στενότητας του χώρου. Τα σπίτια ήταν μικρά και συχνά μοιράζονταν τους αύλειους χώρους. Ελάχιστα ήταν τα ανεξάρτητα κτίρια· ήταν όλα επιμήκη, με έναν ή δύο χώρους, ορθογώνια κάτοψη και προσκολλημένα στο βόρειο τείχος κατά μήκος του μακρού τους άξονα²⁴⁰. Η συνολική έκταση του οχυρωμένου χώρου δε θα ξεπερνούσε τα 5 στρ.²⁴¹.

Ευρήματα: Ανάμεσα στο προτείχισμα και το κυρίως τείχος εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός από μικρά βότσαλα, τα οποία ερμηνευτήκαν ως βλήματα σφενδόνης. Μικρός αριθμός αναφέρεται και από το εσωτερικό των Πύργων, αλλά όχι από τον οικισμό. Από τον Π.Β προέρχεται μία σκωρία χαλκού²⁴².

Πλακοειδή τεμάχια μαρμάρου πεσμένα από το ανώτερο τμήμα του τοξοειδούς τείχους και πλήθος οστράκων λεπτότεχνη και χονδροειδούς κεραμεικής ανευρέθηκε τόσο νότια και σε επαφή με το τείχος, όσο και βόρεια αυτού: επιτραπέζια (κωδωνόσχημα, δέπατα, φιάλες), αποθηκευτικά (πίθοι ύψους 0,80 μ.) και μεταφοράς (αμφορείς με εγχάρακτες λαβές), μαγειρικά και άλλων χρήσεων (σφαιρικές πυξίδες με έντυπη και εγχάρακτη διακόσμηση). Μέρος της κεραμεικής ήταν εισηγμένο. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονταν, λεπίδες και απορρίμματα επεξεργασίας οψιανού, λίθινοι τριπτήρες και πώματα αγγείων, ζωικά οστά και όστρεα. Σύμφωνα με την ανασκαφέα ο χώρος νότια του τείχους κορυφής περιέκλειε στεγασμένο χώρο, όπου εκτός από αποθήκευση και προετοιμασία φαγητού, λάμβαναν χώρα και γεύματα²⁴³.

²³⁷ Bossert 1967, 57· Τσουντας 1899, 116-7.

²³⁸ Μαρθάρη 2008α, 116.

²³⁹ Μαρθάρη 1998, 26.

²⁴⁰ Μαρθάρη 2012α, 143-144· Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 35.

²⁴¹ Μαρθάρη 1998, 23.

²⁴² Τσουντας 1899, 120, 124.

²⁴³ Μαρθάρη 2008α, 116, 118· 2010α, 50, 52· 2010β, 90.

Παρατηρήσεις: Παρά το μικρό του μέγεθος, ο οικισμός του Καστριού προστατευόταν από σύνθετο οχυρωματικό σύστημα, το οποίο φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα ενιαίας σύλληψης: προτείχισμα με πλάγια ανοιγμένη είσοδο για μεγαλύτερη προστασία, ενισχυμένο με πεταλόσχημους πύργους τείχος με προστατευμένη Πύλη και μνηοειδές τείχος, που αποτελούσε την τελευταία γραμμή άμυνας. Η μεγάλη προσπάθεια που καταβλήθηκε για την προστασία του χώρου υποδηλώνει το φόβο και την πρόνοια των κατοίκων για ασφάλεια.

Στο Καστρί εντοπίστηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση καταλοίπων σχετιζόμενων με την μεταλλοτεχνία στις Κυκλάδες: κατάλοιπα μπρούτζου²⁴⁴, χαλκού και μολύβδου²⁴⁵, σκωρίες, μεταλλευτικές χοάνες, μήτρες, μεγάλος αριθμός μετάλλινων εργαλείων, ο «θησαυρός»²⁴⁶ και η κτιστή μεταλλουργική εστία στο Δ.11. Μελέτες ισοτόπων υποδεικνύουν εξωαιγαιακές πηγές για τα ευρήματα του Καστριού, καθώς η χημική σύσταση του χαλκού έχει συνάφεια με τον χαλκό που χρησιμοποιούνταν στην περιοχή της Τρωάδας και πιο συγκεκριμένα την ΠΕΧ II Τροία²⁴⁷.

Η καίρια γεωγραφική θέση του οικισμού για τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων, σε μια εποχή κατά την οποία οι σχέσεις στον αιγαιακό χώρο είχαν εντατικοποιηθεί στο πλαίσιο του λεγόμενου εμπορικού δικτύου της Ανατολίας (Anatolian Trade Network, εφεξής ATN), σε συνδυασμό με τον τύπο της οχύρωσης (προτείχισμα και πεταλόσχημοι πύργοι) ο οποίος έχει ακριβή παράλληλα σε θέσεις της δυτικής ακτής της Μ.Ασίας (Liman και Bakla Tere) και τα ευρήματα (μπρούτζος και κεραμική ομάδας Καστριού), επισημαίνουν την αυξημένη σημασία του οικισμού, ίσως ως εμπορικού σταθμού. Η επιλογή της δυσπρόσιτης θέσης, η σύγχρονη ανοικοδόμηση οικισμού και οχύρωσης, τα πλούσια ευρήματα που αποδεικνύουν την εμπλοκή του στο ATN, τα στοιχεία επίθεσης και η εγκατάλειψη αποδεικνύουν πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η οχύρωση λειτουργούσε ως αμυντική.

10. Όρος Κύνθος, Δήλος

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Το όρος Κύνθος είναι ο υψηλότερος λόφος της Δήλου, στο κέντρο σχεδόν του νησιού, ύψους 112 μ.²⁴⁸. Περιμετρικά της επίπεδης κορυφής του Κύνθου αναπτύχθηκε οικισμός (Εικ.), καθώς οι απότομες πλαγιές καθιστούσαν το

²⁴⁴ Stos-Gale κ.α. 1984, 31.

²⁴⁵ Τσουντας 1899, 126.

²⁴⁶ 2 σπείρες, 9 σμίλες, 1 πριόνι και 2 ελάσματα.

²⁴⁷ Stos-Gale κ.α. 1984, 28.

²⁴⁸ Ζαφειροπούλου 2005, 232.

σημείο *φύσει οχυρό* και προσφερόταν για απρόσκοπτο έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων και του ασφαλούς αγκυροβολίου²⁴⁹.

Ο MacGillivray χρονολογεί τη θέση στην ΠΚ ΙΙΑ περίοδο (όπως και τη Ραφήνα και το Ασκηταριό). Η κεραμεική όμως της ομάδας Β που διακρίνει ο MacGillivray και ο δυσπρόσιτος οχυρωμένος χαρακτήρας της θέσης²⁵⁰, κατατάσσονται στην ΠΚ ΙΙΒ περίοδο από τη συντριπτική πλειονότητα των μελετητών.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Οι πρώτες ανασκαφές στην κορυφή του Κύνθου έγιναν στα τέλη του 19^{ου} αι. από τον A. Lebègue, υπό την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών. Το 1916 ο A. Plassart, συνεχίζοντας την έρευνα, ανακάλυψε τμήμα προϊστορικού οικισμού κάτω από το ναό της Ελληνιστικής εποχής. Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε το 1921 και τα αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν το 1928²⁵¹.

Οχύρωση: Η ύπαρξη οχύρωσης στον Κύνθο είναι αμφιλεγόμενη, κυρίως λόγω της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησης εξαιτίας της μεταγενέστερης ανοικοδόμησης²⁵². Barber, Renfrew και οι Treuil κ.α. κατατάσσουν, αν και με μικρή επιφύλαξη, τον Κύνθο στους οχυρωμένους οικισμούς της περιόδου. Ως οχυρωμένο τον αναγνωρίζει επίσης ο ανασκαφέας Plassart, αλλά και ο MacGillivray.

Στο ΝΔ τμήμα, νότια της εισόδου στον οικισμό, τα Δ.ζ και η βρέθηκαν γεμισμένα με λίθους και χώμα, χωρίς να εντοπιστούν ίχνη κατοίκησης. Ο Plassart αποδίδει αμυντική λειτουργία στα δύο αυτά δωμάτια²⁵³. Αναφορά γίνεται επίσης σε έναν παχύ τοίχο που βρισκόταν κάτω από τη δυτική πλευρά των Δ.ρ και σ (ίσως θα έπρεπε να προστεθεί και το Δ.π), με διαφορετική κατεύθυνση (B-N)²⁵⁴.

Την οχύρωση του Κύνθου αποτελούσαν σύμφωνα με τους μελετητές οι εξωτερικοί παχείς τοίχοι των σπιτιών που δημιουργούσαν ένα συνεχόμενο μέτωπο γύρω από την κορυφή²⁵⁵. Οι παχείς τοίχοι των Δ.ζ και η, η ενσωμάτωση του φυσικού βράχου, το γέμισμα και η θέση τους δίπλα στην είσοδο του οικισμού στα δυτικά, συμφωνούν με την άποψη του

²⁴⁹ Renfrew 2000, 322· Barber 1994, 57.

²⁵⁰ MacGillivray 1980.

²⁵¹ MacGillivray 1980, 3.

²⁵² Renfrew 2000, 322.

²⁵³ Plassart 1928, 14.

²⁵⁴ MacGillivray 1980, 4, 7.

²⁵⁵ Barber 1994, 57· Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 34.

ανασκαφεία, που τους ερμηνεύει ως Πύργους. Άγνωστο είναι όμως το αν οι χώροι η και ζ γεμίστηκαν εκ των υστέρων ή κατασκευάστηκαν εξ αρχής ως οχυρωματικά στοιχεία. Ο παχύς τοίχος κάτω από τα Δ.ρ-σ ίσως είχε εγκαταλειφθεί μέχρι την τελευταία φάση χρήσης του χώρου.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το υλικό δόμησης ήταν κατ' αποκλειστικότητα οι λίθοι μεσαίου μεγέθους. Ως μέθοδος δόμησης ακολουθήθηκε η τεχνική της αργολιθοδομής. Οι τοίχοι εδράζονται απευθείας στο βράχο και ήταν συνήθως διπλοί, με τον ενδιάμεσο χώρο να γεμίζεται με μικρότερους λίθους, χώμα και σε ορισμένες περιπτώσεις με όστρακα και λίθινα εργαλεία²⁵⁶. Το πάχος τους κυμαινόταν από 0,30 (στην περίπτωση μονών τοίχων) και 0,90-1,40²⁵⁷.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Ο οικισμός αναπτύχθηκε περιμετρικά του λόφου και προσθετικά, προσαρμοζόμενος στη στενότητα του χώρου. Οι πιθανοί χώροι κατοίκησης δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τους 15. Τον οικισμό επίσης διέτρεχαν στενοί δίοδοι (θ, μ, ε)²⁵⁸. Η έκτασή του υπολογίζεται στα 0,4 στρ.²⁵⁹.

Ευρήματα: Τα ευρήματα δεν περιγράφονται σε σχέση με το στρώμα και το χώρο εύρεσής τους. Η κεραμική όμως της ομάδας Α αντιστοιχεί στην ΠΚ ΠΑ, ενώ της Β στην ΠΚ ΠΒ.

Παρατηρήσεις: Τα παρεχόμενα στοιχεία δεν επαρκούν για τον επαρκή συσχετισμό στρωματογραφικού επιπέδου, αρχιτεκτονικών στοιχείων και κεραμικής. Λόγω των περιορισμένων πληροφοριών και της κατάστασης διατήρησης, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με την οχύρωση του όρους Κύνθου. Η θέση του, η κεραμική και οι δύο Πύργοι, συνάδουν με τα δεδομένα από το Καστρί, τον Πάνορμο και τη Μαρκιανή. Οι Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου εικάζουν πως οι οικισμός είχε δύο φάσεις οχύρωσης²⁶⁰.

11. Πάνορμος, Νάξος

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο κόλπος του Πανόρμου εντοπίζεται στο ΝΑ άκρο του νησιού της Νάξου. Περίπου 100 μ. ΒΔ του κόλπου βρίσκεται χαμηλός βραχώδης

²⁵⁶ Plassart 1928, 12· MacGillivray 1980, 7.

²⁵⁷ Plassart 1928, 13.

²⁵⁸ MacGillivray 1980, 4, 8.

²⁵⁹ Broodbank 2000, 177.

²⁶⁰ Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 34.

λόφος, το λεγόμενο «Κορφάρι των Αμυγδαλιών» (Εικ.39). Το Κορφάρι περιβάλλεται από ψηλότερους λόφους, καθιστώντας δύσκολη την ορατότητά του, επιτρέποντας όμως συγχρόνως τον εποπτεία των θαλάσσιων δρόμων. Η μικρή κοιλάδα, κατάλληλη για καλλιέργεια, και το απάνεμο αμμουδερό λιμάνι συνέβαλαν στην επιλογή της φύσει οχυρής θέσης για εγκατάσταση. Με βάση τα κεραμικά ευρήματα ο χρόνος «ζωής» της ακρόπολης ταυτίζεται με εκείνη της κεραμικής ομάδας Καστριού (ΠΚ ΠΒ).

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η θέση αποκαλύφθηκε το 1963 από τον Χ. Ντούμα, στο πλαίσιο ερευνών στην ανατολική ακτή του νησιού, με την ανασκαφή να πραγματοποιείται το ίδιο έτος. Ο Ντούμας δημοσίευσε δύο αναφορές στο Αρχαιολογικό Δελτίο τα έτη 1964 και 1965. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, αλλά και του συνόλου των κινητών ευρημάτων, έγινε από την Α. Αγγελοπούλου (2014).

Οχύρωση: Στη δυτική πλευρά και προς νότο, παράλληλα με το τείχος και σε απόσταση 4-6 μ. από αυτό, αποκαλύφθηκε επιμήκης τοίχος. Ο τοίχος είχε μέγιστο σωζόμενο μήκος 16,50 μ., ενώ πλάτος 1,80-2 μ. Ο τρόπος και το υλικό δόμησης είναι ίδια με του τείχους. Επί τη βάση ομοιοτήτων με το προτείχισμα του Καστριού, και ο τοίχος στον Πάνορμο, είναι ασφαλές να θεωρηθεί ως η πρώτη γραμμή άμυνας²⁶¹ (Εικ.40).

Η κορυφή του λόφου (67,50 μ.) περιβάλλεται από ενιαίο τείχος, το οποίο σώζεται σχεδόν σε όλη του την έκταση (Εικ.40). Ο περίβολος είχε πάχος μεταξύ 1-2 μ., ενώ στο ύψος διατηρήθηκε έως και ένα μέτρο. Το τείχος ακολουθεί το ανάγλυφο του λόφου, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται κάτοψη ακανόνιστου σχήματος με εσοχές και εξοχές. Πέντε πεταλόσχημες προεξοχές λειτουργούν ως πύργοι. Στο πάχος των Π.Α, Β, Δ και Ε δημιουργούνται δωμάτια, προσβάσιμα μόνο από το εσωτερικό του περιτειχισμένου χώρου. Ο Π.Γ, όπως και η προέκταση του Π.Δ (Π.Δ'), αποτελούσε συμπαγή κατασκευή²⁶².

Η μοναδική είσοδος, πλάτους 0,70 εκ., ανοίγεται εγκάρσια στη γραμμή του τείχους. Εντοπίζεται στο ΒΑ άκρο, προστατευμένη ανάμεσα στους Π.Γ και Δ. Τις παραστάδες αποτελούσαν ογκόλιθοι, ενώ το κατώφλι επίπεδοι λίθοι (Εικ.41). Ενδιάμεσα και κατά μήκος των δύο πύργων δημιουργούνταν λίθινη κλίμακα που κατέληγε στην είσοδο. Τα παραπάνω συνιστούν ένα οργανωμένο σύστημα Πύλης²⁶³. Επιπλέον, ένα χαμηλό λίθινο χαραμάκι (0,30

²⁶¹ Αγγελοπούλου 2014, 66.

²⁶² Αγγελοπούλου 2014, 20.

²⁶³ Ως «οργανωμένο σύστημα Πύλης» νοείται η διαμορφωμένη (περίθυρο) είσοδος στον τειχισμένο χώρο, με την παρουσία πρόσθετης αμυντικής κάλυψης (προτείχισμα, πύργος).

εκ.) διαμορφωνόταν στους δυο πύργους στην πλευρά προς την κλίμακα. Η Πύλη, η κλίμακα, τα Δ.1-2 και οι Π.Γ-Δ (όπως και τμήματα στο εσωτερικό) έφεραν έντονα ίχνη καύσης²⁶⁴.

Επιδιορθώσεις με σκοπό τη στατική επάρκεια ή την ενίσχυση του τείχους παρατηρούνται σε τρεις περιπτώσεις. Αρχικά ο Π.Δ φαίνεται να είχε μικρότερο μήκος, στην πορεία όμως κατασκευάστηκε ο Π.Δ' ως ενισχυτική κατασκευή, ευθυγραμμιζόμενος με τον Π.Γ. Στη ΒΔ πλευρά του τείχους, παράλληλα με τα Δ.5-7, εντοπίστηκε θεμελίωση με σταδιακή αύξηση του πάχους προς Β. Η λίθινη κατασκευή ίσως λειτουργούσε ως αντερσεισματικός τείχος. Βορείως του Π.Β τέλος, και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε πεταλόσχημη θεμελίωση. Μπορούμε να υποθέσουμε πως η συμπαγής κατασκευή οικοδομήθηκε με σκοπό την ενίσχυση του πύργου.

Η κορυφή του λόφου είχε οικοδομηθεί νωρίτερα μέσα στην ίδια περίοδο, όπως αποδεικνύουν τα κεραμικά ευρήματα. Τοίχοι κάτω από το Δ.9 θεμελιωμένοι σε στρώμα λατύπης από την κατεργασία του βράχου, ο ιδιαίτερα παχύς ανατολικός τοίχος του Δ.14 και το πεζούλι στη ΒΑ γωνία του, αποτελούν στοιχεία, σύμφωνα με την μελετήτρια της αρχικής χάραξης του τείχους²⁶⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Υλικό δομής είναι το τοπικό γκρίζο ή λευκόγκριζο μάρμαρο. Οι λίθοι αδρά επεξεργασμένοι, ακανόνιστου γενικά σχήματος, τοποθετούνταν σε δόμους, με τα κενά να πληρώνονται από μικρότερους λίθους ή λατύπες και χώμα. Τάφρος θεμελίωσης δεν υπήρχε. Οι λίθοι εδράζονταν είτε στο φυσικό βράχο είτε σε στρώμα μικρότερων λίθων και λατύπης.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Ως «οικισμός» στη συγκεκριμένη περίπτωση, για την περιγραφή της πολεοδομίας, θα παρουσιαστεί ο χώρος εσωτερικά του οχυρού (βλ. παρακάτω). Το εσωτερικό των τειχών ήταν πυκνά δομημένο, με 22 δωμάτια/χώρους και 6 στενούς διαδρόμους. Τα περιφερειακά δωμάτια βρίσκονταν σε επαφή με το τείχος. Ο περιτειχισμένος χώρος καλύπτει έκταση 285 τ.μ.²⁶⁶.

Ευρήματα: Η κεραμική αποτελεί τη συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων από το εσωτερικό του τειχισμένου χώρου. Τα αγγεία ήταν κατά βάση αποθηκευτικά (υγρά και

²⁶⁴ Αγγελοπούλου 2014, 28, 33.

²⁶⁵ Αγγελοπούλου 2014, 27.

²⁶⁶ Αγγελοπούλου 2014, 20-21.

στερεά) και μαγειρικά. Τα λίθινα, μετάλλινα ή κεραμικά εργαλεία και αντικείμενα παραπέμπουν επίσης σε οικοτεχνικές δραστηριότητες.

Στρώμα καταστροφής από φωτιά αποκαλύφθηκε στα Δ.1-2, στους διαδρόμους 13, 16 και στην είσοδο του Δ.14. Μεγάλος αριθμός διάσπαρτων αγγείων εντοπίστηκε στην είσοδο της ακρόπολης, στην ευρύτερη περιοχή και στους διαδρόμους²⁶⁷. Η περιοχή της Πύλης βρέθηκε κατάσπαρτη με βότσαλα (βλήματα σφενδόνης) (Εικ.42). Ανάμεσα τους βρέθηκε και μία χάλκινη λόγχη²⁶⁸.

Παρατηρήσεις: Επιφανειακή έρευνα αποκάλυψε την ύπαρξη σύγχρονου οικισμού περιμετρικά του λόφου και μάλλον νεκροταφείου²⁶⁹. Αποδεικνύεται συνεπώς ότι το αυτόνομο κτίσμα, δεν ήταν ανεξάρτητη κατασκευή, αλλά τμήμα ενός εκτεταμένου οικισμού, ακόμα άσκαφου.

Λόγω του εξαιρετικά περιορισμένου μεγέθους του, ο περιτειχισμένος χώρος στον Πάνορμο, δε μπορεί να χαρακτηριστεί ως οχυρωμένη ακρόπολη. Καταλληλότεροι κρίνονται οι όροι οχυρό ή ακρόπυργος. Με βάση όμως την έκταση του οικισμού (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε έκταση περίπου 43 στρ) το οχυρό δε θα μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Επιπλέον δεν υπάρχει πρόσβαση σε πηγή γλυκού νερού²⁷⁰.

Συνθέτοντας τα παραπάνω στοιχεία, η ακόλουθη εικόνα σχηματίζεται: το Κορφάρι των Αμυγδαλιών ανοικοδομήθηκε κατά την ΠΚ ΙΙΒ και αποτελούσε μέρος οικισμού. Ο αρχικός του σχεδιασμός μάλλον ήταν διαφορετικός. Χαρακτηρίζεται ως σύνθετο οχυρωματικό έργο, καθώς εμφανίζει τα εξής χαρακτηριστικά: προτείχισμα, πεταλόσχημους πύργους και οργανωμένο σύστημα Πύλης. Με βάση τα κινητά ευρήματα στο εσωτερικό του, θα ήταν ασφαλές η εγκατάσταση να ερμηνευτεί ως οχυρή αποθήκη για τα αγαθά του οικισμού. Το τέλος της οχυρής εγκατάστασης ήταν βίαιο, όπως αποδεικνύουν τα ίχνη καύσης και τα πολυπληθή βότσαλα, που ερμηνεύτηκαν ως βλήματα σφενδονών. Οι άγνωστης ταυτότητας πολιορκητές είναι πιθανό να είχαν ως στόχο τα αγαθά που φυλάσσονταν στην εγκατάσταση.

²⁶⁷ Αγγελοπούλου 2014, 28· σημ. 7.

²⁶⁸ Αγγελοπούλου 2014, 33.

²⁶⁹ Αγγελοπούλου 2014, 67-68.

²⁷⁰ Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 36.

12. Μαρκιανή, Αμοργός

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο προϊστορικός οικισμός της Μαρκιανής βρίσκεται σε βραχώδη κορυφή λόφου, 265 μ. πάνω από τη θάλασσα, στη ΝΑ πλευρά του νησιού της Αμοργού (Εικ.43). Πρόκειται για μια *φυσικά οχυρή θέση*²⁷¹, που προστατεύεται από απόκρημνες πλαγιές στα νοτιοανατολικά και είναι προσιτή μόνο από την ενδοχώρα στα δυτικά. Η επιλογή της θέσης φαίνεται επιπλέον να καθορίστηκε από την ύπαρξη καλλιεργήσιμης γης, δυσεύρετης στο νησί, και την κομβική σημασία στους θαλάσσιους δρόμους²⁷². Στη Μαρκιανή διακρίθηκαν τέσσερις τοπικές χρονολογικές φάσεις, όλες στο πλαίσιο της ΠΚ περιόδου (I-IV).

Φάσεις σχετικής χρονολόγησης (Ισχύον σύστημα)	Ομάδες (Σύστημα Ντούμα)	Τοπική χρονολόγηση Μαρκιανής	Διάρκεια σε αιώνες (Μαρκιανή)
ΠΚ I	Γρόττα-Πηλός	I	< 2
ΠΚ I-II	Κάμπος	II	2-3
ΠΚ IIA	Κέρος-Σύρος	III	2-3
ΠΚ IIB	Καστρί	IV	3

Αναφορικά με τη χρονολόγηση του τείχους η έρευνα δεν έχει ακόμα καταλήξει σε μία κοινώς αποδεκτή περίοδο. Οι επιχώσεις της Μαρκιανής χαρακτηρίζονται γενικά ως πολύ λεπτές, ενίοτε με διαβρωμένο υλικό, που δυσχεραίνει την εξαγωγή συμπερασμάτων. Παρότι γενικά δεν είναι αποδεκτή η χρονολόγηση της ανέγερσης του τείχους στην ΠΚ I περίοδο, η έλλειψη κεραμεικής με χαρακτηριστικά γνωρίσματα των περιόδων III και IV²⁷³ και η ανεύρεση υλικού, παρότι σε κακή κατάσταση διατήρησης, των φάσεων II και κυρίως I (τόσο το σκάμμα 6 όσο και το σκάμμα 8, απέδωσαν υλικό της φάσης I και II), τοποθετεί την οικοδόμηση του τείχους στην πρωιμότερη περίοδο. Είναι όμως πιθανό τα τείχος να κτίστηκε πάνω στις επιχώσεις προηγούμενων περιόδων, με την προϋπόθεση ότι αυτές θα βρίσκονταν

²⁷¹ Marangou 2006α, 6, 7.

²⁷² Renfrew 2006α, 247· Marangou 2006γ, 257.

²⁷³ Κανένα κεραμεικό της IV φάσης δε βρέθηκε στα σκάμματα 6 και 8.

κοντά στην επιφάνεια²⁷⁴. Γενικά έχουν βρεθεί οικιστικά κατάλοιπα της ΠΚ Ι ή ΠΚ Ι-ΙΙ, αλλά η χρήση του χώρου πιστοποιείται από κεραμικά ευρήματα²⁷⁵.

Η χρονολόγηση του Πρ.Β με βάση όμως τα στρωματογραφικά και κεραμικά στοιχεία και επιπλέον τη χρονολόγηση με ¹⁴C τοποθετήθηκε στην ΙΙΙ φάση²⁷⁶. Ο Πρ.ΒΔ χρονολογείται επίσης στην ΙΙΙ φάση²⁷⁷.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η θέση ανακαλύφθηκε το 1985 στο πλαίσιο διεξαγωγής συστηματικής έρευνας των αρχαίων θέσεων της Αμοργού. Το 1987 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα, με σκοπό αρχικά τα να εντοπιστούν τα καταλληλότερα δυνατά σημεία για ανασκαφή και έπειτα τον προσδιορισμό της έκτασης και του τύπου της θέσης²⁷⁸. Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από το 1988-1990 σε σημεία που επιλέχθηκαν έπειτα από την επιφανειακή έρευνα του 1987 και τα ορατά κατάλοιπα²⁷⁹. Η κυριότερη δημοσίευση μέχρι τώρα για τη Μαρκιανή είναι αυτή του 2006, όπου παρουσιάζονται συνοπτικά τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος της Μαρκιανής.

Οχύρωση: Περίπου 1,18 μ. βορείως του Πρ.Β και παράλληλα με αυτόν, αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος. Οι διαστάσεις του ήταν οι εξής: Μ. 15 μ., Π. 0,51 μ. και Υ. 0,38 μ. Αν και η πλήρης έκταση και κατεύθυνση δεν γίνεται να εξακριβωθούν χωρίς ανασκαφή, το προτείχισμα φαίνεται ότι συνέχιζε την πορεία του τόσο προς Δ, όσο και προς Α, προσαρμοζόμενο στο ανάγλυφο του εδάφους²⁸⁰.

Το τείχος εντοπίζεται κυρίως στη βατή βόρεια πλευρά του λόφου, βόρεια επίσης της κορυφής, με κατεύθυνση Δ-Α²⁸¹ (Εικ.44, 45). Ορισμένα τμήματα ήταν ορατά και καθόρισαν τα σημεία διάνοιξης των ανασκαφικών τομών (Trench 6.1-2 στη δυτική πλευρά και Trench 8, 8,1-6 στην ανατολική). Το αποκαλυμμένο τμήμα ακολουθεί το φρύδι του λόφου²⁸² και

²⁷⁴ Whitelaw 2006, 16· Renfrew κ.α. 2006α, 30-33.

²⁷⁵ Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 32.

²⁷⁶ Renfrew κ.α. 2006β, 77.

²⁷⁷ Marangou 2006β, 82 σημ. 22-23.

²⁷⁸ Marangou 2006α, 3· Whitelaw 2006, 9.

²⁷⁹ Renfrew κ.α. 2006α, 25.

Λείψανα της οχύρωσης ήταν ορατά στη βόρεια πλευρά.

²⁸⁰ Marangou 2006β, 86.

²⁸¹ Marangou 2006β, 81.

²⁸² Marangou κ.α. 2006, 260.

εκτείνεται σε μήκος 70 μ, ενώ το πάχος κυμαίνεται μεταξύ 1,10-1,35 μ. Κατάλοιπα ισχυρού τοίχου υποδεικνύουν τη συνέχιση της πορείας προς ΝΔ²⁸³.

Δύο προεξέχοντες, σχεδόν πεταλόσχημες κατασκευές, αποτελούν τους βόρειο (Πρ.Β) και βορειοδυτικό (Πρ.ΒΔ) προμαχώνες της οχύρωσης (Εικ.46). Ο νότιος τοίχος (Trench 8,1) του Πρ.Β ήταν κτισμένος σε επαφή με τον προεξέχοντα βράχο. Βορειότερα και παράλληλα προς τον Τ.Α σειρά λίθων μήκους 1,50 σχημάτιζε τον Τ.Β.²⁸⁴. Ο Πρ.Β είχε σωζόμενο ύψος 1,04 μ. και εσωτερικές διαστάσεις 2,45x1,25 μ. Το μήκος των τοίχων κυμαινόταν από 4,90-2,65 μ., ενώ το πάχος από 2,05-1,40 μ. Ο Πρ.ΒΔ βρίσκεται 19,30 μ. δυτικά του Πρ.Β. Παρότι δεν έχει ανασκαφθεί πλήρως, διατηρείται σε ύψος 1,20 μ. Το μήκος των πλευρών ήταν από 2,85-2,40 μ²⁸⁵.

Στα δυτικά του Πρ.Β και σε επαφή με το δυτικό του τοίχο ανασκάφθηκε τραπεζοειδής κατασκευή, με εξαιρετικά παχύ το βόρειο τοίχο. Η μελέτη του χώρου απέδειξε πως ο χώρος αποτελούσε μικρό δωμάτιο, μεταγενέστερη προσθήκη. Το δωμάτιο ίσως αποτελούσε οργανικό μέρος του αμυντικού συστήματος, όπως υποδεικνύει η στιβαρή κατασκευή και η επαφή με τον Πρ.Β²⁸⁶.

8,20 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του Πρ.Β και σε μικρή απόσταση (0,75 μ.) από τη προέκταση του προϊστορικού τείχους προς Α, αποκαλύφθηκε επεξεργασμένος ογκόλιθος πάνω στο φυσικό βράχο. Σύμφωνα με την Μαραγκού, ο ογκόλιθος που βρέθηκε *in situ*, αποτελεί τμήμα πιθανού τρίτου προμαχώνα. Δεύτερη κτιστή κατασκευή, 13,25 μ. ανατολικά του Πρ.Β, τριγωνικού σχήματος και σε επαφή με το τείχος ερμηνεύτηκε ως πέρασμα-άνοιγμα με τον εσωτερικό της οχύρωσης χώρο²⁸⁷.

Νότια του τείχους και του Πρ.ΒΔ, στην περιοχή της κορυφής του λόφου, αποκαλύφθηκε ότι ο φυσικός βράχος είχε υποστεί διαμόρφωση με τη μορφή σκαλοπατιών. Στο χαμηλότερο σκαλί σειρά λίθων αποδόθηκε σε κτιστή κατασκευή. Ίσως τα παραπάνω να συνιστούσαν την κλίμακα και αντίστοιχα τη διαμορφωμένη είσοδο στον οχυρωμένο οικισμό²⁸⁸.

²⁸³ Marangou 2006β, 81, 81 σημ. 11.

²⁸⁴ Renfrew κ.α. 2006α, 33-34.

²⁸⁵ Marangou 2006β, 84.

²⁸⁶ Renfrew κ.α. 2006α, 35.

²⁸⁷ Marangou 2006β, 84.

²⁸⁸ Marangou 2006β, 82.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το τείχος αποτελείται από μεγάλους ακανόνιστους λίθους κομμένους από το φυσικό βράχο, ελάχιστα επεξεργασμένους, και την προσάρτηση του ίδιου του φυσικού βράχου. Μικρές πέτρες γέμιζαν τα κενά του τεχνητού ξηρότοιχου, χωρίς κονίαμα²⁸⁹. Το κενό ανάμεσα στο βράχο και τους τοίχους γεμιζόταν με λίθους, χώμα και όστρακα. Η θεμελίωση γινόταν απευθείας στο βράχο, σε κάποιες περιπτώσεις με μικρή χωμάτινη επίχωση²⁹⁰.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η πολεοδομική μορφή δεν είναι εύκολο να ανασυντεθεί λόγω του βαθμού διάβρωσης και της περιορισμένης έκτασης ανασκαφής. Η κορυφή φαίνεται να αποτελούσε το κέντρο της κατοίκησης-δραστηριότητας, όπως αποδεικνύει και η ανέγερση τειχών, λόγω της αλλοίωσης όμως από μεταγενέστερες δραστηριότητες των οικοδομικών καταλοίπων στην κορυφή δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν σχόλια. Στο άνδηρο 1 αποκαλύφθηκε οικοδομικό συγκρότημα τριών χώρων με διάδρομο, κυκλική κατασκευή και ίσως υπαίθριους χώρους. Επιπλέον τον χώρο, όπως και το άνδηρο, διέτρεχε κτιστός αγωγός. Νοτιότερα, στην Τομή 3, αποκαλύφθηκε δίχωρο κτίσμα²⁹¹. Ο οικισμός ορίζεται ως χωριό, του οποίου η έκταση δε θα ξεπερνούσε τα 0,3 στρ.²⁹² κατά τις υστερότερες φάσεις (III-IV)²⁹³.

Ευρήματα: Η επίχωση του σκάμματος 6,1 απέδωσε κυρίως βαθιές φιάλες (με αναδιπλωμένο χείλος, με κομβίο) και αποθηκευτικά (ευρύστομος αμφορέας) και μαγειρικά σκεύη²⁹⁴. Εντοπίστηκε επίσης ένα όστρακο με αποτύπωμα ψάθας στη βάση της φάσης I²⁹⁵.

Η κεραμική από το εσωτερικό του Πρ.Β ανήκει κυρίως στις φάσεις I και III, με μικρό ποσοστό να προέρχεται από τη φάση III. Στο εσωτερικό βρέθηκαν κυρίως ρηχές και βαθιές φιάλες, αποθηκευτικά και οικιακά σκεύη. Επιπλέον βρέθηκαν δύο τμήματα λίθινων πωμάτων και όστρακα με αποτύπωμα ψάθας της φάσης III²⁹⁶. Η κεραμική εκτός του προμαχώνα περιλαμβάνει κεραμικά και των τεσσάρων φάσεων, με την πλειονότητα να

²⁸⁹ Marangou 2006β, 86.

²⁹⁰ Marangou 2006β, 81.

²⁹¹ Marangou κ.α. 2006, 265-266· Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 36.

²⁹² Whitelaw 2006, 16.

²⁹³ Renfrew 2006α, 249.

²⁹⁴ Eskitzioglou 2006, 158.

²⁹⁵ Renfrew 2006β, 198.

²⁹⁶ Angelopoulou 2006, 194· 198.

κατατάσσεται στις φάσεις III και IV. Απαντούν κατά κύριο λόγο αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, με άμεσα παράλληλα στον Πάνορμο και τον Κύνθο²⁹⁷.

Παρατηρήσεις: Οι μεταγενέστερες ανθρώπινες επεμβάσεις, η αποσάθρωση και η ελλιπής ανασκαφή δεν επιτρέπουν παρά μόνο τη σκιαγράφηση του προϊστορικού οικισμού της Μαρκιανής και της οχύρωσής της. Παρότι πρόκειται για μία μικρή αγροτοκτηνοτροφική κοινότητα²⁹⁸, υπάρχουν, εντονότερα από τον Πάνορμο και τον Κύνθο, στοιχεία σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης και κοινωνικής ανισότητας στις φάσεις III και IV: τα έργα κοινής ωφελείας (αγωγός αποροής υδάτων), η ύπαρξη τουλάχιστον ενός κτιρίου σύνθετης κάτοψης, η σύνδεση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων με χώρους (βιοτεχνικές δραστηριότητες), η τεχνολογική εξειδίκευση (παραγωγή λεπίδων οψιανού), η μολύβδινη σφραγίδα, τα πήλινα σφραγίσματα, η μεγάλη συγκέντρωση του κεραμεικού υλικού της φάσης IV κυρίως από το δυτικό τμήμα του ανδρήρου 1 (όπου και το σύνθετο κτίριο)²⁹⁹. Η ενίσχυση του τείχους με τους προμαχώνες καταδεικνύει τις συνθήκες ανασφάλειας και φόβου. Ως πιθανό λόγο οι μελετητές προτείνουν τη διάβρωση και την έλλειψη καλλιεργήσιμης γης, που σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού, οδήγησαν σε κοινωνικές αντιπαραθέσεις και ενδοκοινοτικές εντάσεις³⁰⁰.

Μέση – Ύστερη Εποχή Χαλκού

13. Πλάσι, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Το Πλάσι βρίσκεται στο Μαραθώνα, στην ανατολική ακτή της Αττικής, 250 μ. από την ακτή. Εκατέρωθεν του χαμηλού τεχνητού λόφου, ύψους περ. 6-8 μ. κυλούν ρυάκια, που διασχίζοντας την πεδιάδα του Μαραθώνα, καταλήγουν στη θάλασσα³⁰¹. Η χρήση του χώρου τεκμηριώνεται ήδη από την ύστερη Νεολιθική και εκτείνεται έως και την Παλαιοχριστιανική εποχή. Η χρονολογία ανέγερσης του τείχους παραμένει ακόμα αμφίβολη, καθώς λόγω της μεγάλης διατάραξης, δεν είναι

²⁹⁷ Karantzali 2006, 123-129· Birtacha 2006, 130.

²⁹⁸ Renfrew 2006α, 249.

²⁹⁹ Eskitzioglou 2006, 139.

³⁰⁰ Whitelaw 2006, 20.

³⁰¹ Μαστροκόστας 1970γ, 15· Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, 306· Kapsali 2019, 19.

δυνατό να προσδιοριστεί εάν εδραιώθηκε κατά την ΠΕ ή τη ΜΕ περίοδο³⁰². Καθώς όμως δεν υπάρχει αμφιβολία για τη χρήση του κατά τη ΜΕ ΙΙ περίοδο, θα εξεταστεί ως κατάλοιπο της ΜΕ εποχής.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η ανακάλυψη της θέσης αποτέλεσε τυχαίο γεγονός. Ο Ε. Μαστροκώστας διενήργησε την πρώτη ανασκαφή το 1970, την οποία συνέχισε ο Σπ. Μαρινάτος³⁰³. Από το 2014 το Πλάσι αποτελεί την πανεπιστημιακή ανασκαφή του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του ΕΚΠΑ. Οι Μαστροκώστας και Μαρινάτος δημοσίευσαν μόνο προκαταρκτικές αναφορές (βλ. Βιβλιογραφία Μαρινάτος, Μαστροκώστας).

Οχύρωση: Το τείχος έχει αποκαλυφθεί τμηματικά στην Τομή 2 στο βόρειο τμήμα του ανασκαμμένου χώρου: ένα τμήμα του σε κακή κατάσταση διατήρησης στο ΒΑ σκάμμα και άλλα δύο στο ΒΔ (Εικ.47). Το δυτικότερο τμήμα είχε αρχικά ανασκάψει ο Μαστροκώστας. Το τείχος έχει κατεύθυνση Δ-Α. Στο ΒΑ σκάμμα το τείχος σωζόταν σε ύψος μίας σειράς δόμων, ενώ στο ΒΔ σε ύψος 1 μ. Στο ΒΔ σκάμμα το τείχος διαιρούνταν από εγκάρσιο άνοιγμα σε δύο μέρη, το οποίο ερμηνεύτηκε ως Πύλη (Βόρεια Πύλη κατά τον ανασκαφέα). Δυτικά της Πύλης υπήρχε ορθογώνιος Πύργος (Εικ.48), μήκους 2,40 μ. και πλάτους 0,80-0,90 μ. Σύμφωνα με τον Μαστροκώστα το πάχος του τείχους ήταν 2,30 μ.³⁰⁴, οι σύγχρονοι όμως μελετητές αποδίδουν πάχος 1,50 μ.³⁰⁵.

Ο Μαρινάτος αναφέρει πως αποκάλυψε τμήμα του τείχους, βορειοανατολικά του ΜΕ μεγάρου και του κλιβάνου 1³⁰⁶. Το τμήμα του «τείχους» αυτού βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της Τομής 1. Παρότι δεν είναι απίθανο το τείχος να συνέχιζε προς Ν, η σύγχρονη ανασκαφή αποκάλυψε στο σημείο δύο μεγάλους γραμμικούς λιθοσωρούς. Η περιοχή απέδωσε κεραμική της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου. Η ερμηνεία του Μαρινάτου συνεπώς δε θεωρείται έγκυρη, τουλάχιστον μέχρι την περαιτέρω ανασκαφική έρευνα της ευρύτερης περιοχής.

³⁰² Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, 309.

³⁰³ Μαρινάτος 1971, 5.

³⁰⁴ Μαστροκώστας 1970γ, 17.

³⁰⁵ Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, 309.

³⁰⁶ Μαρινάτος 1970α, 154· Kapsali 2019, Fig. 2, Kiln 1.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το τείχος ήταν κατασκευασμένο από μικρούς και μεσαίου μεγέθους λίθους³⁰⁷. Αποτελούνταν από δύο παράλληλα μέτωπα, των οποίων ο ενδιάμεσος κενός χώρος, πληρώνονταν με λίθους.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η πολεοδομική μορφή και η έκταση του οικισμού δεν είναι δυνατόν επί του παρόντος να χαρακτηριστούν. Εκτός του μεγαροειδούς κτιρίου (ME II), επί τη βάση της κεραμεικής αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιών έχουν αποδοθεί στην ίδια περίοδο. Τμήμα του τείχους τρέχει Βορειοδυτικά της ME οικίας (76 μ²)³⁰⁸.

Παρατηρήσεις: Ο ME οικισμός φαίνεται να ήταν εύρωστος. Το μεγάλων διαστάσεων μέγαρο, με τους ανοιχτούς χώρους στην περιφέρειά του, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να υποθέσουμε πως αποτελούσε το κέντρο ενός οικισμού με κεραμεική παραγωγή, όπως δηλώνουν οι δύο κλίβανοι (ME III/ΥΕ περίοδος εγκατάλειψης). Οι εμπορικές δραστηριότητες του Πλάσι επιβεβαιώνονται από την εισηγμένη κεραμεική. Η παραγωγή κεραμεικής, το κεντρικό κτίριο και οι εμπορικές επαφές εντείνουν τις ομοιότητες μεταξύ του Πλάσι και άλλων δύο σύγχρονων οχυρωμένων θέσεων, της Κολώνας και της Αγίας Ειρήνης. Εάν μελλοντικά αποδειχθεί η σχέση του ME οικισμού με τον πρωιμότερο τύμβο στο Βρανά³⁰⁹, τότε, όπως και στις δύο παραπάνω θέσεις, θα είναι ίσως δυνατό να αποδειχθεί η ύπαρξη αριστοκρατικής (;) ομάδας, δίνοντας νέα στοιχεία στην έρευνα για τους λόγους και υπεύθυνους πίσω από την ανέγερση και τη χρήση των τειχών.

14. Βραυρώνα, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο αρχαιολογικός χώρος της Βραυρώνας βρίσκεται στην ανατολική Αττική, σε μικρή απόσταση από τον ομώνυμο φυσικό όρμο των ακτών του Νοτίου Ευβοϊκού κόλπου. Η προϊστορική ακρόπολη εντοπίζεται στα N-NA του κλασικού ιερού, πίσω από το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου, σε ασβεστολιθικό λόφο ύψους 46 μ. Ο οπτικός έλεγχος του θαλάσσιου δρόμου που ανοιγόταν, ο απάνεμος λιμενίσκος που επέτρεπε την άνετη θαλασσοπλοΐα προς την Εύβοια και τα νησιά των Κυκλάδων, η εύφορη πεδιάδα της Μεσογαίας, ο ποταμός Ερασίνος και η πηγή, όλα σε άμεση εγγύτητα, κατέστησαν από πολύ νωρίς την περιοχή ελκυστική για μόνιμη εγκατάσταση. Στοιχεία

³⁰⁷ Μαστροκώστας 1970γ, 17.

³⁰⁸ Wiersma 2014, 98.

³⁰⁹ Polychronakou-Sgouritsa κ.α. 2016, 308-309.

πιστοποιήσαν τη χρήση του χώρου στη Νεολιθική³¹⁰, αλλά η επιβεβαιωμένη πρωιμότερη κατοίκηση ανάγεται στην ΠΕ ΙΙ. Η ακρόπολη φαίνεται να εγκαταλείφθηκε γύρω στο 1200 π.Χ.³¹¹.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η θέση του προϊστορικού οικισμού, όπως και η ύπαρξη του τείχους, είχαν αρχικά επισημανθεί από τον Στάη το 1895³¹². Η προϊστορική ακρόπολη ερευνήθηκε και ανασκάφθηκε αποσπασματικά στο πλαίσιο των ανασκαφών του Ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος. Ήδη από το 1948 ο Παπαδημητρίου είχε ταυτίσει τη θέση του προϊστορικού οικισμού, επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Στάη³¹³. Ο τελευταίος διεξήγαγε μικρής κλίμακας επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη τα έτη 1950, 1955-56, 1962, επικεντρώνοντας την προσοχή του στην κορυφή³¹⁴. Σύντομη επιφανειακή έρευνα διενεργήθηκε το 1950 επίσης από τον Θεοχάρη, ενώ το 1962 ο επιμελητής αρχαιοτήτων Ι. Σακελλαράκης ερεύνησε την ανατολική κλιτύ³¹⁵. Επί τρία συναπτά έτη (1999-2001) η Κ. Ευστρατίου ανέλαβε έρευνα με σκοπό τη χρονολογική αποσαφήνιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ανασκαφής 1956 και ζητήματα οργάνωσης και χρήσης του χώρου. Όλα τα παραπάνω αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν σε σύντομες αναφορές στα *ΠΑΕ*, *Έργον* ή *ΑΕ*. Τέλος ο Κ. Καλογερόπουλος μελέτησε την κεραμική, προσφέροντας ένα πιο συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο³¹⁶.

Οχύρωση: Σε δοκιμαστικές τομές στην Νοτιοανατολική κλιτύ εντοπίστηκαν ισχυροί περίβολοι, κατασκευασμένοι κατά τον κυκλώπειο τρόπο δόμησης (Εικ.49). Κατά τον ανασκαφέα οι ισχυροί αυτοί περίβολοι λειτουργούσαν ως οχυρωματικό τείχος³¹⁷. Εκτός από ένα φωτογραφικό τεκμήριο, δεν παρέχονται σχέδιο, μετρήσεις-διαστάσεις ή άλλες

³¹⁰ Kalogeropoulos 2010, 212-213.

³¹¹ Kalogeropoulos 2019, 225, 231.

³¹² Ο Στάης πραγματοποίησε περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του λόφου (ΠΑΕ 1893 και 1894, ΑΕ 1985), αλλά αναφέρεται αποκλειστικά στην εύρεση τάφων· η αποκάλυψη του οικισμού όμως φαίνεται να ήταν στις προθέσεις του «Ανασκαφαί ενεγόμεναι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος τούτου, ἴσως ἤθελον ἀποδείξει ἀληθῆ τὴν ὑπόθεσιν (ενν. η ταύτιση της θέσης του οικισμού)...» (Στάης 1895α, 196-7).

³¹³ Παπαδημητρίου 1949, 83.

³¹⁴ Kalogeropoulos 2010, 211, 213.

³¹⁵ Παπαδημητρίου 1963, 34-5.

³¹⁶ Kalogeropoulos 2010.

³¹⁷ Παπαδημητρίου 1958, 24· Παπαδημητρίου 1961, 79.

πληροφορίες. Η ανασκαφή δεν προχώρησε ώστε να αποκαλύψει τη θεμελίωση, αλλά η σχετιζόμενη με το τείχος αποκαλυφθείσα κεραμεική χρονολογήθηκε στη ΜΕ περίοδο³¹⁸.

Η ερμηνεία της κυκλώπειας κατασκευής ως τείχος δεν είναι αποδεκτή από όλους τους μελετητές, προτείνοντας ότι λειτουργούσε ως ανάλημμα³¹⁹.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Η μόνη πληροφορία που δίνει ο Παπαδημητρίου είναι ότι ως υλικό επιλέχθηκαν μεγάλοι ακανόνιστοι λίθοι³²⁰.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Σύμφωνα με τον Καλογερόπουλο ολόκληρος ο λόφος κατοικούνταν κατά τη ΜΕ εποχή. Αρχιτεκτονικά λείψανα της ΜΕ ΙΙΙ³²¹ εντοπίστηκαν στη Νοτιοανατολική κλιτύ, η οποία η πιο ομαλή και εύκολα προσβάσιμη και προστατευμένη από το βόρειο άνεμο³²². Η συνολική έκταση υπολογίζεται στα 16 στρ., αλλά δεν υπάρχουν δημοσιευμένα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της περιόδου, συνεπώς η πολεοδομική οργάνωση παραμένει άγνωστη³²³. Περιμετρικά του λόφου αναλημματικοί τοίχοι συγκρατούσαν άνδηρα³²⁴.

Παρατηρήσεις: Η ακμή του οικισμού συμπίπτει με την περίοδο οχύρωσης του³²⁵. Τα κεραμικά ευρήματα, που καταδεικνύουν έναν οικισμό με εμπορικές επαφές κατά την περίοδο των λακκοειδών τάφων με τη Βόρειο και Νοτιοδυτική Πελοπόννησο, τη Βοιωτία, αλλά κυρίως η Αίγινα, επιβεβαιώνουν τη θέση της Βραυρώνας ως εμπορικό λιμάνι³²⁶. Παρότι τα στοιχεία είναι ελάχιστα και αποσπασματικά, η γεωγραφική θέση και οι εμπορικές δραστηριότητες σε μία περίοδο αναδιαμόρφωσης, είναι πολύ πιθανό να ανάγκασαν τον ευμεγέθη οικισμό να προστατευτεί ή/και να κάνει επίδειξη ισχύος. Η συχνότητα λεπτότεχνων αγγείων πόσης και μαγειρικών³²⁷ μαρτυρά τη συμμετοχή σε κοινωνικές ή τελετουργικές πρακτικές, γεγονός που παραπέμπει στην ύπαρξη διαφοροποίησης και κοινωνικής

³¹⁸ Παπαδημητρίου 1961, 77, 79.

³¹⁹ Gazetteer, 214.

³²⁰ Παπαδημητρίου 1961, 79.

³²¹ Kalogeropoulos 2010, 211, 213.

³²² Παπαδημητρίου 1961, 79.

³²³ Gazetteer, 214.

Η ΜΕ οικία της κορυφής αναχρονολογήθηκε στην ΥΕ Ι-ΙΙ (Wiersma 2014, 87).

³²⁴ Παπαδημητρίου 1961, 77.

³²⁵ Παπαδημητρίου 1961, 79.

³²⁶ Kalogeropoulos 2010, 211, 214-216.

³²⁷ Kalogeropoulos 2019, 232.

ιεράρχησης. Η κυκλώπεια κατασκευή του τείχους³²⁸ μάλιστα σε συνδυασμό με την ανδηρωτή διαμόρφωση παραπέμπουν στην περίπτωση της Ασπίδας IV.

15. Βελατούρι Θορικού, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Ο Θορικός βρίσκεται στην ανατολική ακτή της Λαυρεωτικής, βορειοανατολικά του Λαυρίου³²⁹. Ο λόφος Βελατούρι αποτελείται από δύο κορυφές, ο νότιος, υψηλότερος και πιο δυσπρόσιτος από τους οποίους (145 μ. πάνω από επιφάνεια θάλασσας³³⁰) προσέφερε απρόσκοπτη θέα για τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων προς Μακρόνησο, Κέα, Άνδρο, Κύθνο και Σέριφο³³¹ (Εικ.50). Η κοιλάδα του ποταμού Αδάμι, η κατώτερη κοιλάδα του ρέματος Ποτάμι, τα δύο προστατευμένα λιμάνια στη χερσόνησο του Αγίου Νικολάου και το πλούσιο σε άργυρο υπέδαφος³³² κατέστησαν τη φυσικά οχυρή³³³ αυτή θέση πόλη έλξης, ήδη από την από ΤΝΛ³³⁴.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στην κορυφή και τη νότια πλαγιά αυτής -και ουσιαστικά η μόνη- πραγματοποιήθηκε από τον Στάη το 1893³³⁵. Τα κεραμικά ευρήματα της ανασκαφής του Στάη μελέτησε και δημοσίευσε ο Παπαδημητρίου³³⁶. Από το 1963 η Βέλγικη Αρχαιολογική Σχολή ερευνά στον αρχαιολογικό χώρο του Θορικού. Ο Servais στην ανατολική πλαγιά αποκάλυψε κτηριακά κατάλοιπα της τελικής ΜΕ και πρώιμης ΥΕ, ενώ τοίχοι της ίδιας μάλλον περιόδου παρατηρήθηκαν στη δυτική και βόρεια πλαγιά³³⁷.

Οχύρωση: Στο σχέδιο της Εικ.51β οι τέσσερις τοίχοι (τρεις οριζόντιοι-5, 6, 10 και ένα κάθετος-9) σημειώνονται με το γράμμα «Τ» ερμηνεύονται ως τείχη. Οι τρεις οριζόντιοι, σε σχεδόν παράλληλη διάταξη, διαρθρώνονται σε διαφορετικά επίπεδα. Οι Τ.1-2 είναι πιθανό να αποτελούσαν εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο, αν και δεν παρέχεται τέτοια πληροφορία.

³²⁸ Από τις λίγες περιπτώσεις ΜΕ κυκλώπειου τείχους και μάλιστα ασφαλώς χρονολογημένου.

³²⁹ Webster 2018, 9.

³³⁰ Παπαδημητρίου 2020, 156.

³³¹ Mussche 1970, 125· Παπαδημητρίου 2020, 155.

³³² Mussche 1970, 125· <https://www.thorikos.be/#home-el>.

³³³ Παπαδημητρίου 2020, 155.

³³⁴ Laffineur κ.α. 2018, 21.

³³⁵ Στάης 1985α· Στάης 1985β.

³³⁶ Παπαδημητρίου 2020, 149.

³³⁷ Laffineur κ.α. 2018, 22.

Λόγω της έντονης κλίσης της πλαγιάς είναι εξίσου πιθανό ένας ή παραπάνω να λειτουργούσαν ως ανάλημμα (30% κλίση). Οι αναφερόμενοι ως οχυρωματικοί τοίχοι χαρακτηρίζονται έχουν μεγάλο πάχος³³⁸.

Ο Στάης διέκρινε δύο προϊστορικές αρχιτεκτονικές περιόδους στην κορυφή και τη νότια πλαγιά: το πρώτο (Α) χρονολογικά, κατά τον Στάη, τείχος περιέκλειε έκταση πλάτους 8 μ. (διαγράμμιση), ενώ το δεύτερο (Β) της μυκηναϊκής 12 μ. (διασταυρούμενες γραμμές). Το μήκος ανερχόταν στα 20 μ.³³⁹.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Επί τη βάση διάκρισης δύο μεθόδων δόμησης ο Στάης διέκρινε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, μία προ-μινυακή και μία μυκηναϊκή³⁴⁰. Ο Παπαδημητρίου όμως απέδειξε ότι η παραπάνω διάκριση δεν ευσταθεί, επισημαίνοντας ότι ο Στάης χρονολόγησε ως προ-μυκηναϊκούς τοίχους, ενώ ήταν κτισμένοι με την τεχνοτροπία που ο ίδιος χαρακτήρισε ως μυκηναϊκή. Το βασικό υλικό του τείχους αποτελούσαν ογκόλιθοι από τοπικό υλικό³⁴¹.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Το τμήμα του οικισμού που ανέσκαψε ο Στάης εκτεινόταν από την κορυφή έως τη νοτιοδυτική πλαγιά. Ο δυσπρόσιτος λόφος, που ήταν προσβάσιμος από την ανατολική πλαγιά, είχε διαστάσεις 20x12³⁴². Τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν την επέκταση του οικισμού στις υπόλοιπες πλαγιές, αλλά και το διάσελο, εκτός οχύρωσης³⁴³³⁴⁴.

Ευρήματα: Η εύρεση γκρίζας μινυαίας κεραμεικής και ανοικτού επί σκοτεινό ερμηνεύτηκε από τον Στάη ως η κεραμεική της προμυκηναϊκής περιόδου. Όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, δεν υπάρχουν στοιχεία για το σημείο και στρώμα εύρεσης των κεραμεικών και συλλέχθηκαν μόνο τα λεπτότεχνα διακοσμημένα διαγνώσιμα όστρακα και τα ολόκληρα αγγεία. Το υλικό όμως προσφέρει ικανοποιητικές πληροφορίες για την περίοδο χρήσης και τις επαφές³⁴⁵. Γενικότερα η πλειονότητα του κεραμεικού υλικού από την ακρόπολη

³³⁸ Παπαδημητρίου 2020, 156.

³³⁹ Στάης 1895α, 227, 230.

³⁴⁰ Στάης 1895α, 228.

³⁴¹ Παπαδημητρίου 2020, 156.

³⁴² Στάης 1895α, 223· Παπαδημητρίου 2020, 155.

³⁴³ Weisman 2008, 18.

³⁴⁴ Παπαδημητρίου 2020, 159-160.

³⁴⁵ Παπαδημητρίου 2020, 153-155.

χρονολογείται στο τέλος της ΜΕ και την πρόιμη ΥΕ Ι³⁴⁶. Οι επαφές με τις Κυκλάδες τεκμηριώνονται από τη 2^η χιλ. και εντείνονται κατά την ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Την ίδια περίοδο απαντούν εισαγωγές από την Αίγινα, τη Βοιωτία, τη ΒΔ Πελοπόννησο και την Κέα. Στην ΥΕ Ι οι επαφές με τις Κυκλάδες και την Κέα γίνονται πιο έντονες³⁴⁷. Τα παραπάνω στοιχεία εντάσσουν το Θορικό στο Western String³⁴⁸.

Παρατηρήσεις: Οι Wiersma, Παπαδημητρίου και Simpson-Dickinson αποδίδουν την ανέγερση του τείχους στη μεταβατική περίοδο³⁴⁹, εποχή κατά την οποία αναγείρονται οι τάφοι V (ύστερη ΜΕ ΙΙΙ), ΙV (πρόιμη ΥΕ Ι)³⁵⁰ και οι εμπορικές επαφές είναι αυξημένες. Η ευμάρεια του Θορικού παραδοσιακά σχετίζεται με την εκμετάλλευση των μεταλλείων³⁵¹: η οικονομική, κοινωνική και πολιτική ισχύς και η ανάδυση ελίτ, όπως πιστοποιείται από τάφους αποδίδονται στην εκμετάλλευση των τοπικών μεταλλείων³⁵² αλλά και εκείνων του Λαυρίου³⁵³. Το Βελατούρι ήταν εμπορικά και συνεπώς οικονομικά στρατηγική θέση³⁵⁴, όπου αναπτύχθηκε ένας ακμαίος οικισμός³⁵⁵.

Ένας οικισμός που είχε υπό τον έλεγχό του τις περιζήτητες πηγές μετάλλων είναι αναμενόμενο να είχε ανάγκη από προστασία. Επιπλέον όμως η ανέγερση μνημειακής αρχιτεκτονικής, όπως στην περίπτωση των τάφων, θα λειτουργούσε ως έμβλημα ισχύος και ίσως ως μέσο νομιμοποίησης των δραστηριοτήτων τους. Παράλληλα η οχύρωση θα αποτελούσε αποτροπαϊκό σύμβολο για τους επίδοξους επιτιθέμενους.

16. Ασπίδα, Αργολίδα

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Στην κορυφή του χαμηλού λόφου του Προφήτη Ηλία ή Ασπίδας, όπως ονομάστηκε λόγω του σχήματός του, στα Β-ΒΔ της σημερινής πόλης του Άργους αναπτύχθηκε ο τειχισμένος και σημαντικότερος ΜΕ οικισμός του Άργους³⁵⁶. Το

³⁴⁶ Laffineur 2012, 719.

³⁴⁷ Παπαδημητρίου 2020, 188.

³⁴⁸ Papadimitriou 2020, 468.

³⁴⁹ Gazetteer 209· Weisman 2008, 18· Wiersma 2014, 98.

³⁵⁰ Weisman 2008, 18-19.

³⁵¹ Mussche 1970, 125.

³⁵² Laffineur κ.α. 2018, 23· Παπαδημητρίου 2020, 160.

³⁵³ Mussche 1970, 125.

³⁵⁴ Mussche 1970, 125.

³⁵⁵ Weisman 2008, 18.

³⁵⁶ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 177.

ύψωμα είχε επίπεδη κορυφή διαστάσεων 200 περ. μ. Β-Ν και περ. 150 μ. Δ-Α³⁵⁷. Το στρατηγικό σημείο παρείχε φυσική προστασία, τη δυνατότητα ελέγχου της πλούσιας αργολικής πεδιάδας και επικοινωνίας με τον Ηπειρωτικό και Νησιωτικό κόσμο³⁵⁸. Τα πρώτα ίχνη χρήσης του χώρου χρονολογούνται στην ΤΝΛ, ενώ στοιχεία κατοίκησης προέρχονται από τη ΜΕ Ι. Στα μέσα της ΜΕ περιόδου διαπιστώνεται πυκνή κατοίκηση στην κορυφή και τις Α-ΝΑ υπώρειες³⁵⁹.

Τοπική Χρονολόγηση	Σχετική Χρονολόγηση
Ασπίς ΙΙ	(ΜΕ Ι -) ΜΕ ΙΙΑ
Ασπίς ΙΙΙ	ΜΕ ΙΙΒ - ΜΕ ΙΙΑ
Ασπίς ΙV	ΜΕ ΙΙΒ - ΥΕ ΙΑ

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η κορυφή του λόφου της Ασπίδας ερευνήθηκε για πρώτη φορά από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή με επικεφαλής τον W. Vollgraff τα έτη 1902-1903, οπότε και αποκαλύφθηκε εκτεταμένος ΜΕ οικισμός με τρεις οικοδομικές φάσεις (Ασπίς ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV) και τμήματα δύο διαδοχικών (;) οχυρωματικών περιβόλων. Από το 1974-1990 ο G. Touchais ανέσκαψε στον Νοτιοανατολικό και Βόρειο Τομέα, ενώ καθαρισμοί στον Ανατολικό Τομέα πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2006-2008 υπό τον ίδιο και τη Φίλιππα-Touchais. Τα έτη 2009-2013 οι G. Touchais και Φίλιππα-Touchais συνεργαζόμενοι με τον S. Fachard επικεντρώθηκαν στη μελέτη της σχέσης της ιστορικής οχύρωσης με τον εξωτερικό προϊστορικό κυκλώπειο περίβολο³⁶⁰. Οι δημοσιεύσεις έγιναν κυρίως στο *AD* και *BCH*³⁶¹.

Οχύρωση: Η Ασπίδα ΙΙ καταστράφηκε από πυρκαγιά, αφήνοντας λίγα κατάλοιπα. Ο οικισμός έπειτα (Ασπίς ΙΙΙ) επεκτάθηκε και στους τέσσερις τομείς και οργανώθηκε σε διαδοχικά άνδηρα συγκρατούμενα από αναλημματικούς τοίχους-περιβόλους, οπότε και τέθηκαν οι βάσεις της περικεντρικής οργάνωσης³⁶².

³⁵⁷ Philippa-Touchais 2016, 645.

³⁵⁸ Philippa-Touchais 1998, 31· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 470.

³⁵⁹ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 174-175.

³⁶⁰ Philippa-Touchais 2016, 645, 647.

³⁶¹ Papadimitriou κ.α. 2015, 161.

³⁶² Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 175-176· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

Ο Vollgraff αποκάλυψε δύο τμήματα περιβόλου (IK) στην κορυφή του οικισμού (Κεντρικός Τομέας) και τέσσερα άλλα (LM) χαμηλότερα στον Ανατολικό Τομέα. Ο ανασκαφέας τα ερμήνευσε ως τμήματα ενός ενιαίου περιβόλου που κύκλωνε το Βορειοανατολικό Τομέα. Οι Touchais και Φίλιππα-Touchais διαφωνούν, υποστηρίζοντας πως τα έξι τμήματα δεν συνανήκαν, αλλά ο ΙΚ συγκροτούσε περίβολο που πλαισίωνε το ανώτερο άνδηρο, τον κεντρικό τομέα, ενώ ο LM ανήκε σε περίβολο που κύκλωνε το μεσαίο άνδηρο (η θέση του δευτέρου ήταν σε γενικές γραμμές παράλληλη με εκείνη του μεταγενέστερου εξωτερικού περιβόλου) (Εικ.52). Εξωτερικά από τον εσωτερικό περίβολο, αλλά παράλληλα με αυτόν ήταν κτισμένη η Οικία ΖΑ, χρονολογημένη στη ΜΕ ΙΙ. Ανάμεσα στην οικία και τον περίβολο υπήρχε πέρασμα πλάτους 2 μ., στρωμένο με μικρούς λίθους. Οι ανασκαφείς επί τη βάση της κατασκευής επισημαίνουν ότι ο περίβολος θα λειτουργούσε και ως αμυντικός και όχι απλά ως αναλημματικός. Η παρουσία της Οικίας ΖΑ, εκτός των ορίων του εσωτερικού περιβόλου, μαρτυρά την επέκταση του οικισμού εκτός της τειχισμένης περιοχής, σε μία περίοδο που ο εξωτερικός περίβολος (τείχος) δεν είχε αναγερθεί. Εναλλακτικά, ο εσωτερικός περίβολος προοριζόταν εξ αρχής να προστατεύσει μονάχα ένα τμήμα του οικισμού. Ο εσωτερικός περίβολος τεκμηριώνεται από μόνο ένα ορατό τμήμα στον Ανατολικό Τομέα με προσανατολισμό περ. Β-Ν, μήκους 7,5 μ., πλάτος 1,4 μ. και ύψος μία σειρά δόμων. Κατασκευαστικά αποτελείται από δύο μέτωπα από μη επεξεργασμένους λίθους και με γέμισμα μικρότερων λίθων. 7 μ. βορειότερα in situ λίθοι αποδεικνύουν τη συνέχισή του³⁶³.

Στην τελική φάση (Ασπίς ΙV) ο οικισμός τειχίστηκε³⁶⁴ και παράλληλα αναδιαρθρώθηκε εσωτερικά³⁶⁵. Ο επανασχεδιασμός του οικιστικού χώρου φαίνεται να έγινε με βάση ενιαίο αρχιτεκτονικό σχέδιο, καθώς συγκρότημα από συνεχή ορθογωνικά κτήρια και εξωτερικός περίβολος περιέκλειαν τον οικισμό³⁶⁶. Η χωρική οργάνωση μεταξύ εξωτερικού τείχους και συγκροτήματος -η παράλληλη πορεία- καταδεικνύει τη δομική τους σχέση,

³⁶³ Philippa-Touchais 2016, 649 σημ. 20, 649-650.

³⁶⁴ Παρότι η οχύρωση με τα πρωτοκυκλώπεια χαρακτηριστικά χρονολογείται γενικά στην Ασπίδα ΙV και συνδέεται με το *Περιμετρικό Κτηριακό Συγκρότημα* και την εσωτερική αναδιοργάνωση, το καλύτερα διατηρημένο τμήμα στο Βόρειο Τομέα χρονολογήθηκε στην ύστερη ΜΕ ΙΙΒ ή ΜΕ ΙΙΑ. Συνεπώς υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι ο εξωτερικός περίβολος, ή έστω τμήμα του, υπήρχε ήδη από την Ασπίδα ΙΙΙ (Papadimitriou κ.α. 2015, 163· Philippa-Touchais 2016, 645, 653· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460).

³⁶⁵ Philippa-Touchais 2016, 645.

³⁶⁶ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 176.

υπονοώντας ότι ήταν μέρη του ίδιου οικοδομικού προγράμματος, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η προήγηση του τείχους³⁶⁷.

Ο εξωτερικός περίβολος-τείχος, αναγνωρίστηκε σε τρεις τομείς³⁶⁸. Στο Βόρειο Τομέα διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση, παρά τις μεταγενέστερες παρεμβάσεις. Εντοπίζεται σε μήκος 13 μ. και έχει προσανατολισμό Δ-Α (με μικρή γωνίωση στο κέντρο του μήκους). Το δυτικό τμήμα βρίσκεται εξωτερικά της δυτικής εισόδου του Ελληνιστικού τριγωνικού Πρ.Ζ (Εικ.53), ενώ το ανατολικό εγκιβωτίζεται στην Ελληνιστική κατασκευή. Στο ανατολικό τμήμα διατηρείται η πρωτότυπη κατασκευή. Το πάχος ήταν 2,6-2,7 μ. Τα μέτωπα σώζονταν σε ύψος 0,90-1,50 μ. και ήταν κατασκευασμένα από μεγάλους λίθους, με ελάχιστη ή καθόλου επεξεργασία, και με μικρούς λίθους στα διάκενα, θυμίζοντας την κυκλώπεια τοιχοδομία. Στον Ανατολικό Τομέα βρισκόταν στα ανατολικά της εισόδου του Ελληνιστικού τριγωνικού Πρ.Ζ. Είχε κατεύθυνση Β-Ν και η κυκλώπεια κατασκευή αποκαλύφθηκε σε περισσότερα από 23 μ. μήκος, όμως η πορεία του είναι δυνατό να παρατηρηθεί για ακόμα 15 μ. προς Ν, με βάση *in situ* μεμονωμένους λίθους. Η κατασκευή και τα μεγέθη ήταν ίδια με εκείνα στο Βόρειο Τομέα³⁶⁹.

Στο Νοτιοανατολικό Τομέα η ύπαρξη του εξωτερικού περιβόλου δεν είναι σίγουρη. Αποκαλύφθηκε ο οπίσθιος τοίχος του εξαγωνικού Π.Υ σε μήκος 4,5 μ., πλάτος που δε ξεπερνούσε το 1 μ. και ύψος 1 μ. Επί τη βάση της τοιχοδομίας του εξωτερικού και μόνου σωζόμενου μετώπου, κτισμένο με ακανόνιστους μεγάλους λίθους και σφήνες, ο τοίχος αυτός ήταν αναλημματικός, ίσως της ΜΕ ΙΙ περιόδου³⁷⁰. Στην τελική φάση (ΜΕ ΙΙΒ) χρονολογούνται τρία επιμήκη ορθογώνια κτίσματα (ΜΔ, ΜΕ, ΜΦ), που το καθένα αποτελούνταν από τρία διαδοχικά δωμάτια, κτισμένα πάνω στα ερείπια των προγενέστερων κτισμάτων³⁷¹. Τα κτήρια αποτελούν μέρος του Περιμετρικού Κτηριακού Συγκροτήματος. Το συγκρότημα σε αυτό το σημείο δεν ακολουθούσε την πορεία του ιστορικού τείχους (που είναι χτισμένο πάνω στο ΜΕ και ακολουθεί την πορεία του), αλλά αναπτυσσόταν δυτικότερα. Παρότι παραμένει άγνωστο εάν υπήρχε αρχικά το τείχος και αφαιρέθηκε σε

³⁶⁷ Philippa-Touchais 2016, 654.

³⁶⁸ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

³⁶⁹ Philippa-Touchais 2016, 651-653.

³⁷⁰ Philippa-Touchais 2016, 654.

³⁷¹ Papadimitriou κ.α. 2015, 162· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 463.

μετέπειτα εργασίες, λόγω της απόκρημνης πλαγιάς είναι πιθανό την οχύρωση να αποτελούσαν ο αναλημματικός τοίχος και το συγκρότημα³⁷².

Παράλληλα με το εσωτερικό μέτωπο του τείχους σε απόσταση 2-2,5 μ. από αυτό, στον Ανατολικό Τομέα, αναπτύσσονταν τα ορθογωνικής κάτοψης κτήρια Ν και Ο, σχηματίζοντας ένα συνεχόμενο μέτωπο. Χρονολογικά ανήκαν μάλλον στο τέλος της ΜΕ περιόδου³⁷³. Οι οικίες ΜD και ΜΕ του Νοτιοανατολικού Τομέα της μεταβατικής περιόδου ήταν ακριβή παράλληλα των οικιών Ν και Ο. Τουλάχιστον μία οικία στο Βόρειο Τομέα (ΜI) της ύστερης ΜΕ ΙΙ-ΜΕ ΙΙΙΑ ήταν κτισμένη κάθετα προς το τείχος. Ενδιάμεσα σε αυτή και το τείχος, όπως και στις άλλες περιπτώσεις, υπήρχε διάδρομος 2 μ. πλάτους. Ίχνη του συγκροτήματος τέλος εντοπίζονται και στο Νότιο Τομέα. Τα παραπάνω κτίσματα αποτελούσαν ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό συγκρότημα (perimeter complex), που απαρτιζόταν από μια συνεχόμενη σειρά ολοίδιων μακρόστενων κτισμάτων παράλληλων προς το τείχος, που περιέτρεχε τουλάχιστον το μισό οικισμό. Λόγω της συμπαγούς κατασκευής και της θέσης τους μέσα από τον εξωτερικό περίβολο είναι εύλογη η υπόθεση ότι το συγκρότημα στόχευε στην ενίσχυση της άμυνας, τον έλεγχο της πρόσβασης και στην επίδειξη δύναμης και κύρους³⁷⁴.

Στη ΜΕ ΙΙΙ ο εσωτερικός περίβολος δε φαίνεται να επιτελούσε την ίδια λειτουργία (κτισμένη μερικώς πάνω στο θεμέλιο του εσωτερικού περιβόλου ήταν η Οικία Ν). Πιθανότατα η χρήση του πλέον να ήταν μόνο αναλημματική ή χωροθετική³⁷⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Ο εξωτερικός περίβολος είναι κυκλώπειας κατασκευής. Κτισμένος από ογκόλιθους ασβεστόλιθους χωρίς επεξεργασία χωρίς κονίαμα, με μικρές πέτρες στα κενά. Αυτή η τοιχοδομία δεν διαφέρει από την κυκλώπεια· η παρουσία του εδώ δείχνει ότι το οικοδομικό αυτό σύστημα στην Αργολίδα υπήρχε τουλάχιστον από την ΜΕ ΙΙ ύστερη. Οι μικροί τοποθετημένοι οριζόντια για να ενισχύσουν τη στατικότητα των «κυκλώπειων» λίθων³⁷⁶.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Κατά τη διάρκεια της Ασπίδας ΙΙΙ κυριαρχούν τα αψιδωτά και ορθογώνια κτήρια, ενώ τρία κτίσματα σε παρατακτική διάταξη κυριαρχούν στο ανώτερο

³⁷² Philippa-Touchais 2016, 654-656.

³⁷³ Papadimitriou κ.α. 2015, 162.

³⁷⁴ Philippa-Touchais 2016, 653-654· 654 σημ. 40.

³⁷⁵ Philippa-Touchais 2016, 650-651.

³⁷⁶ Philippa-Touchais 2016, 645, 653, 656.

άνδριο (Κεντρικό Τομέα) περικυκλωμένα από περίβολο³⁷⁷. Τμήματα δρόμων και ανοιχτοί χώροι (πλατείες;) συμπληρώνουν την εικόνα του πολεοδομικού σχεδιασμού της Ασπίδας III, αλλά και της IV³⁷⁸. Η έκταση ανερχόταν στα 30 στρ.³⁷⁹.

Στη μεταβατική περίοδο κατασκευάστηκε το Περιμετρικό Κτηριακό Συγκρότημα, που περιέβαλε τουλάχιστον το μισό οικισμό. Αποτελούνταν από ορθογώνια κτήρια σε παράλληλη -κυρίως- διάταξη με το τείχος. Ανάμεσα στο τελευταίο και το περιμετρικό συγκρότημα υπήρχε κενός χώρος 2-2,5 μ. Η ανέγερσή του ελαχιστοποίησε το μέγεθος της κατοικήσιμης περιοχής, καθώς το τμήμα ανάμεσα στο συγκρότημα και τον εσωτερικό περίβολο έμεινε ακατοίκητο³⁸⁰. Αυτή η μορφή παραπέμπει στην ύπαρξη ίσως ορισμένων κτηρίων με ειδικές λειτουργίες εντός του τειχισμένου οικισμού, στα οποία θα είχαν πρόσβαση άτομα συγκεκριμένης θέσης³⁸¹. Στο Βόρειο Τομέα δεν ανεγέρθηκαν κτήρια μετά τη ΜΕ IIB και όσα κατοικούνταν εγκαταλείφθηκαν στην αρχή της ΜΕ III και η κατοίκηση στον Ανατολικό και Κεντρικό Τομέα αραιώσε. Αντίθετα, παρόλο που στο Νοτιοανατολικό Τομέα, τρεις οικίες εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν στη ΜΕ IIIA, η κατοίκηση συνεχίστηκε, με αποκορύφωμα στη ΜΕ IIIB την ανέγερση του περιμετρικού συγκροτήματος. Στη μεταβατική φάση επιπλέον η κατοίκηση επεκτάθηκε στις νοτιοανατολικές, όπου βρισκόταν το νεκροταφείο, και ανατολικές υπώρειες του λόφου³⁸²³⁸³.

Η διαφορά στον πολεοδομικό σχεδιασμό της Ασπίδας III και IV υποδηλώνει τις αλλαγές στις κοινωνικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα στην κοινότητα: η Ασπίδα III (ΜΕ IIIA) παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά δόμησης και χωροταξικής οργάνωσης αγροτικών εγκαταστάσεων, ενώ η Ασπίδα IV (ΜΕ IIIB) είναι ένα «αστικό» κέντρο με πυκνή δόμηση και κανονικό σχεδιασμό³⁸⁴.

³⁷⁷ Whitley και 2006, 32· Philippa-Touchais 2010, 793· Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 176· Papadimitriou κ.α. 2015, 162.

³⁷⁸ Papadimitriou κ.α. 2015, 163.

³⁷⁹ Philippa-Touchais 2016, 645.

³⁸⁰ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 463-464, 470.

³⁸¹ Whitley και 2006, 32.

³⁸² Papadimitriou κ.α. 2015, 177.

³⁸³ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 176· Papadimitriou κ.α. 2015, 165· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 463-466.

³⁸⁴ Philippa-Touchais 1998, 33.

Ευρήματα: Στο εσωτερικό του συγκροτήματος ή κάποιων από τα κτήριά του, φαίνεται να λάμβαναν χώρα τελετουργικά συμπίσια ίσως για την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής³⁸⁵.

Παρατηρήσεις: Μέχρι τη μέση ΜΕ η απουσία εκζήτησης στον οικιστικό και ταφικό χώρο απηχεί μία κοινωνία χωρίς έντονες κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις. Οι αλλαγές στον οικιστικό σχεδιασμό και τις ταφικές πρακτικές αντανακλούν σταδιακές κοινωνικές μεταβολές. Ο επανασχεδιασμός του οικισμού με στόχο τον έλεγχο, την ιεράρχηση και την εξειδίκευση του χώρου παραπέμπει σε σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, πιο ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες, και πιο πολύπλοκες κοινωνικές δομές. Η εποχή των λακκοειδών ήταν περίοδος ανάπτυξης και εξέλιξης. Η οικοσκευή (αποθηκευτικοί πίθοι) και ο μεγάλος αριθμός της ντόπιας και εισηγμένης κεραμεικής σε όλους τους ανασκαμμένους τομείς υποδηλώνει οικονομική επάρκεια και επαφές με νησιωτικά κέντρα, νέες τεχνογνωσίες και ιδεολογίες³⁸⁶. Στην τελική ΜΕ παρατηρείται αλλαγή στα ταφικά έθιμα: εγκαταλείφθηκαν οι *intra muros* ταφές και νεκροταφεία δημιουργήθηκαν στις Νοτιοανατολικές και Ανατολικές υπώρειες, οι ταφές έγιναν πιο πλούσιες και εμφανίστηκαν οι πολλαπλές ταφές³⁸⁷. Στην Ασπίδα IV μάλιστα φαίνεται να χρονολογείται τάφος όπου βρέθηκε κράνος από χαυλιόδοντες³⁸⁸.

Ο οικισμός τειχίστηκε για πρώτη φορά στην Ασπίδα III, στη ΜΕ IIB-IIIΑ φάση, γεγονός που τον καθιστά σπάνιο παράδειγμα ΜΕ οχυρωμένου οικισμού³⁸⁹. Τρεις περίβολοι με τριπλή λειτουργία (χωροθετική, αναλημματική, οχυρωματική) έδιναν τη μορφή περίκεντρης οργάνωσης στο λόφο³⁹⁰. Η ΜΕ II Ασπίδα συμμετείχε σε εμπορικά δίκτυα, όπως δηλώνεται από τις αυξημένες εισαγωγές, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η κοινωνικοοικονομική πολυπλοκότητα, που εκφράστηκε στην περίκεντρη κάτοψη³⁹¹. Η αρχή της περίκεντρης οργάνωσης απαντά στις μεταγενέστερες μυκηναϊκές κοινωνίες, αποδίδοντας την πολυπλοκότητα μιας κεντρικά οργανωμένης κοινωνίας³⁹². Ο Bintliff θεωρεί πως οι κοινωνικές εντάσεις στη ΜΕ II προέκυψαν λόγω της αναβάθμισης του οικισμού σε «village-

³⁸⁵ Papadimitriou κ.α. 2015, 163· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 462, 471.

³⁸⁶ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 177· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460, 462.

³⁸⁷ Papadimitriou κ.α. 2015, 177.

³⁸⁸ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 467.

³⁸⁹ Philippa-Touchais 2016, 645.

³⁹⁰ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

³⁹¹ Papadimitriou κ.α. 2015, 162· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 470.

³⁹² Wright 1994, 49-50.

state», εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού³⁹³. Σε ένα αναδυόμενο περίπλοκο και ανταγωνιστικό κοινωνικό τοπίο, όπως εκείνο της ΜΕ ΙΙΒ-ΜΕ ΙΙΑ, τόσο οι ενδοκοινοτικές (ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ομάδες/φατρίες), όσο και οι διακοινοτικές (μεταξύ οικισμών για τη συμμετοχή ή πρόσβαση στο εμπόριο ή πηγές) αντιθέσεις θα ήταν τεταμένες. Αυτό θα έκανε αναγκαίο ένα πιο περίτεχνο εσωτερικό σύστημα κοινωνικού ελέγχου, γεγονός που μπορεί να αποτέλεσε αφορμή για την ανάδυση μια μειονοτικής ελίτ που θα ανέλαβε την εξουσία με βάση τον Wright³⁹⁴.

Το σχέδιο και η συμμετρία του Περιμετρικού Συγκροτήματος υπονοούν ότι κατασκευάστηκε με βάση ένα προκαθορισμένο σχέδιο με πολλαπλούς σκοπούς, όπως την ενίσχυση της προστασίας του οικισμού και την οριοθέτηση του χώρου, αλλά και την έμφαση της κυρίαρχης θέσης του³⁹⁵. Μέσα από τις περίτεχνες αρχιτεκτονικές αλλαγές η κοινότητα της Ασπίδας μάλλον αποσκοπούσε στη βελτίωση της κοινωνικής της θέσης στην Αργολίδα και στην παγίωση της κοινοτικής της ταυτότητας³⁹⁶. Η Φίλιππα-Touchais συνοψίζει τις παραμέτρους της αναδιοργάνωσης και τείχισης του οικισμού: α) αύξηση του πληθυσμού, β) ανάδυση της κοινωνικής διαφοροποίησης, αντανakλώμενης κυρίως στην πυρηνική οργάνωση της κατοίκησης και της εδαφικής οριοθέτησης του οικισμού, γ) κάποιου είδους διοικητική οργάνωση αντικατοπτριζόμενη από την εκτέλεση μεγάλης έκτασης έργων κοινής ωφελείας και δ) στο κομμάτι των διακοινοτικών σχέσεων αυξανόμενη ένταση και ανταγωνισμός ανάμεσα στις κοινότητες της Αργολικής πεδιάδας.

Η γνώμη των Φίλιππα-Touchais και Touchais είναι ότι η μετατροπή της Ασπίδας σε οχυρωμένο οικισμό ήταν εξαιτίας της τεταμένης ατμόσφαιρας λόγω του ανταγωνισμού που προέκυψε αντανakλαστικά από την άνοδο των Μυκηνών³⁹⁷. Ο κατακερματισμός του κατοικήσιμου χώρου, η αυξανόμενη οριοθέτηση, ο έλεγχος της πρόσβασης, η έμφαση στο κεντρικό σημείο του οικισμού, η υλοποίηση μεγάλης κλίμακας δημοσίων έργων, τα οργανωμένα νεκροταφεία και οι ελίτ ταφές αντανakλούν τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Η Ασπίδα ήταν μία οικονομικά αναπτυγμένη κοινωνία με αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση, υψηλό επίπεδο διοικητικής και πολιτικής οργάνωσης υπό συνθήκες

³⁹³ Bintliff 2010, 760.

³⁹⁴ Wright 2010.

³⁹⁵ Whitley και 2006, 32· Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 176· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 463.

³⁹⁶ Philippa-Touchais 2016, 645.

³⁹⁷ Philippa-Touchais 2016, 657.

αυξανομένης έντασης³⁹⁸. Οι μακροχρόνιες συστημικές αλλαγές στην κοινωνική δομή και οικονομία των ηπειρωτικών κοινοτήτων που ξεκίνησαν στην ΜΕ περίοδο επηρέασαν την οργάνωση και δομή των οικισμών στην αρχή της ΥΕ Ι³⁹⁹. Στις αρχές της ΥΕ (1600) ο οικισμός εγκαταλείπεται χωρίς προφανή αιτία⁴⁰⁰.

17. Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά Τροιζηνίας, Αττική

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Στην ακτή του όρμου Παγώνα, 2 χλμ. δυτικά του Γαλατά Τροιζήνας, απέναντι από τον Πόρο, βρίσκεται η Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά. Ο τειχισμένος οικισμός, 150 μ. από την ακτή, ιδρύθηκε σε μικρό, αλλά φυσικά οχυρό⁴⁰¹, πλάτωμα λόφου 800 μ. μήκους, 250 μ. πλάτους και απόλυτο υψόμετρου 47 μ. Από τον λόφο έλεγχε κανείς τη στενή δίοδο του κόλπου, ανάμεσα στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και τον Πόρο, και το θαλάσσιο δρόμο προς την Αίγινα. Στα δυτικά της θέσης υπήρχαν πηγές, ενώ στα βόρεια περιοχή κατάλληλη για κυνήγι. Η θέση κατοικήθηκε κατά τη ΜΕ περίοδο και ήκμασε κατά την ΜΕ ΙΙ-ΥΕ Ι περίοδο ή στις Πόλεις ΙΧ-Χ της Αίγινας⁴⁰².

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Ανασκαφικές έρευνες από το 1995-2000 αποκάλυψαν ΜΕ-ΥΕ⁴⁰³ ακρόπολη και θολωτούς, ο ένας εκ των δύο του τέλους της ΜΕ (1600). Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε. Τα προκαταρκτικά στοιχεία έχουν δημοσιευτεί από την ανασκαφεία σε συνέδρια (2003, 2009, 2010).

Οχύρωση: Η κορυφή του λόφου περιβάλλεται από ελλειψοειδή περίβολο⁴⁰⁴, ο οποίος κατασκευαστικά παρέπεμπε στο τείχος-περίβολο της Μάλθης. Η είσοδος στον οικισμό βρισκόταν στη βόρεια πλευρά (Εικ.54).

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το τείχος ήταν κατασκευασμένο από μικρού και μεσαίου μεγέθους ακατέργαστους λίθους. Η ανωδομή αποτελούνταν από πλίνθους⁴⁰⁵.

³⁹⁸ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 463.

³⁹⁹ Papadimitriou κ.α. 2015, 177· Philippa-Touchais κ.α. 2021, 468.

⁴⁰⁰ Touchais και Φίλιππα-Touchais 2012, 177.

⁴⁰¹ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 159-160.

⁴⁰² Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2009, 506· Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 67, 69.

⁴⁰³ Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 67-68.

⁴⁰⁴ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2017, 54-55.

⁴⁰⁵ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 161· Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 69.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Το τείχος περικλείει έκταση 1 στρ⁴⁰⁶. Οι βόρειος και ανατολικός τομέας, όπου επικεντρώθηκε η ανασκαφή κατέδειξε πως κτήρια ακουμπούσαν στο τείχος και θεμελιώνονταν σε άνδηρο που συγκρατούνταν από το τείχος. Ο οικισμός εκτεινόταν εκτός της ακρόπολης⁴⁰⁷. Ο δρόμος που οδηγούσε από την Πύλη στον οικισμό πλαισιωνόταν από κτιστούς τοίχους⁴⁰⁸, παραπέμποντας στην αντίστοιχη διαμόρφωση της Μάλθης.

Ευρήματα: Η κεραμική που προήλθε από τα στρώματα καταστροφής των οικιών του Βορείου και Νοτίου Τομέα χρονολογείται εν γένει στην εποχή των Λακκοειδών, με την πρωιμότερη να ανάγεται στο τέλος της ΜΕ ΙΙ⁴⁰⁹. Η κεραμική σκιαγραφεί την εικόνα ενός ακμαίου οικισμού, που ήκμασε κατά τις Πόλεις ΙΧ-Χ της Κολώνας, και είχε στενές εμπορικές επαφές με την Αίγινα, τη Βορειοανατολική Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες και την Κρήτη⁴¹⁰.

Παρατηρήσεις: Καθώς η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε η ακριβής περίοδος χρήσης του χώρου δεν είναι αποσαφηνισμένη. Με τα διαθέσιμα δεδομένα όμως τα κτήρια του Βορείου και Νοτίου Τομέα δε μπορεί να θεωρηθεί ότι προηγούνται της ανέγερσης του τείχους καθώς θεμελιώνονται σε άνδηρο που υποστηρίζεται από το τείχος. Το τείχος λοιπόν με βάση την πρωιμότερη κεραμική από κεραμική από τα κτήρια αυτά θα πρέπει να υπήρχε τουλάχιστον από το τέλος της ΜΕ ΙΙ περιόδου.

Η ακμή του οικισμού τοποθετείται στην ΜΕ ΙΙ περίοδο⁴¹¹. Η εύφορη πεδιάδα και η στρατηγική θέση για τη συμμετοχή στο «Δυτικό ρεύμα» συνέβαλαν στην εμφάνιση πλούτου και κοινωνική ιεραρχίας στην εποχή των λακκοειδών⁴¹². Την παραπάνω εικόνα επιβεβαιώνει ο θολωτός τάφος στη βορειοδυτική κλιτή, κατασκευασμένος στην μεταβατική περίοδο⁴¹³, ενώ όλα τα προηγούμενα καθιστούν πιθανή την ανάγκη τείχισης καθόλη την ΜΕ ΙΙ-ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι περίοδο.

⁴⁰⁶ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 161.

⁴⁰⁷ Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 69.

⁴⁰⁸ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 161.

⁴⁰⁹ Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 69, 71.

⁴¹⁰ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 164- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2010, 67, 70, 72.

⁴¹¹ Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 67. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2017, 55.

⁴¹² Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 180. Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 73.

⁴¹³ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2009, 510-511.

18. Μάλθη, Μεσσηνία

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, στην ενδοχώρα της βόρειας Μεσσηνίας, πάνω σε υψηλό λόφο αναπτύχθηκε ο οχυρός οικισμός της Μάλθης (Εικ.). Η γεωγραφικά στρατηγική θέση, που αποτελούσε εξαιρετικό παρατηρητήριο χωρίς να είναι εμφανής⁴¹⁴, βρισκόταν στο δρόμο που διασχίζει την εύφορη κοιλάδα και ελέγχει την επικοινωνία της Κεντρικής και ΝΔ Πελοποννήσου, τους δρόμους προς το Ιόνιο και τον μεσσηνιακό κόλπο. Οι πηγές και τα ποτάμια κτηνοτροφία καθιστούσαν την περιοχή κατάλληλη για αγροτική παραγωγή⁴¹⁵.

Ο Valmin τοποθέτησε την πρωιμότερη κατοίκηση στη Νεολιθική (Dorion I) και την ανέγερση του τείχους στην πρώιμη ΜΕ⁴¹⁶ (Doiron IV), χρονολόγηση γενικά μη αποδεκτή από τους μελετητές. Τα νέα δεδομένα τοποθετούν την αρχή της κατοίκησης στη Μάλθη στην ΜΕ II και την ανέγερση του τείχους, με περίμετρο περ. 420 μ., και την αναδιαμόρφωση του εσωτερικού στην αρχή της ΥΕ. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η κατοίκηση συνεχίστηκε έως τη Μυκηναϊκή εποχή, με τα στοιχεία να επιβεβαιώνουν ότι ο οικισμός εκκενώθηκε πριν την ΥΕ IIIA1⁴¹⁷.

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Η ανασκαφή του οικισμού διεξάχθηκε από τον Σουηδό Natan Valmin τα έτη 1927, 1929 και 1933-1934. Αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο οχυρός οικισμός, 140x80 μ. και τα αποτελέσματα των ερευνών δημοσιεύθηκαν στο *The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938*. Ο Valmin ονόμασε τη θέση Δώριον καθώς την ταύτισε με τον οικισμό που αναφέρεται από αρχαίους συγγραφείς. Παρά το ότι πρόκειται για έναν πλήρως ανασκαμμένο οικισμό, λόγω των λαθών στην χρονολόγηση, ερμηνεία αρχιτεκτονικών στοιχείων και σχεδίων, η Μάλθη δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και συχνά παραγνωρίζεται η σημασία της⁴¹⁸. Το Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών με επικεφαλής τους M. Lindblom και R. Worsham επανεκκίνησε την έρευνα στη Μάλθη (2015-2017) σε περιορισμένη κλίμακα με σκοπό τον περαιτέρω καθορισμό της χρονολογίας και τη διόρθωση των αρχιτεκτονικών σχεδίων⁴¹⁹.

⁴¹⁴ Valmin 1938, 11.

⁴¹⁵ Χασιακού 2012, 458.

⁴¹⁶ Valmin 1938, 22-23.

⁴¹⁷ Χασιακού 2012, 458· Worsham κ.α. 2018, 7.

⁴¹⁸ Valmin 1938, 11· Worsham κ.α. 2018, 7.

⁴¹⁹ Worsham κ.α. 2018, 11.

*Οχύρωση*⁴²⁰: Το λίθινο τείχος περιέκλειε ολόκληρο τον οικισμό⁴²¹ (Εικ.56). Στο βορρά, και σύμφωνα με τον Valmin και στη δυτική πλευρά, το τείχος θεμελιώθηκε στο βραχώδες υπόστρωμα, με τις κοιλότητες του βράχου να γεμίζονται με ογκόλιθους προκειμένου να ομαλοποιηθούν τα φυσικά εξάρματα και να δημιουργηθεί μία σταθερή και ενιαία επιφάνεια έδρασης. Όπου υπήρχαν προωμότερα στρώματα φαίνεται να είχαν αφαιρεθεί. Η αφαίρεση του χώματος έως το επίπεδο του βράχου ίσως αύξανε το επίπεδο εντός του οικισμού και συνάμα ελάττωνε το εξωτερικό, ώστε το ύψος του τείχους να αυξηθεί τεχνητά. Στη δυτική πλευρά ο Valmin ανέφερε ότι ο βράχος είχε υποστεί επεξεργασία, για τον ίδιο σκοπό. Η προσπάθεια ενσωμάτωσης των υψηλών προεξοχών, κτίζοντας γύρω από αυτές, στο βορρά οδήγησε στη δημιουργία μίας τμηματικής κατασκευής με «ραφές» (offset). Το τείχος στο βορρά διατηρείται σε περ. 1,2 μ. ύψος και σε 3 μ. πλάτος. Γενικά χαρακτηρίζεται ως ομοιογενής κατασκευή. Το πλάτος γενικά σπάνια ήταν λιγότερο από 2 μ. και αυτό συνέβαινε στα σημεία που έπρεπε να προσαρμοστεί τις προεξοχές του βράχου.

Αναφορικά με τις πέντε τουλάχιστον Πύλεις που αναφέρει ο Valmin, οι Lindblom και Worsham επιβεβαιώνουν μόνο μία, τη Βορειοδυτική, η οποία μάλλον είχε δευτερεύουσα σημασία. Διαμορφωνόταν στο φυσικό κενό του βράχου και είχε πλάτος 1,75 μ. Ο Valmin αναφέρει πως στο εσωτερικό της πύλης διαμορφωνόταν είδος «αυλής» και παρομοιάζει την κατασκευή της με εκείνης των πυλίδων της Τίρυνθας και Μυκηνών⁴²².

Δωμάτια με μεσοτοιχίες αναπτύσσονταν σε όλη την περίμετρο του τείχους και σε επαφή με αυτό⁴²³. Η κορυφή ίσως περιβαλλόταν από ακόμα έναν περίβολο με αναλημματική ή/και αμυντική λειτουργία⁴²⁴. Ο Valmin κάνει λόγο επίσης για ύπαρξη προμαχώνων και πύργων⁴²⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Ο ασβεστόλιθος αποτελούσε το υλικό δόμησης. Τα μέτωπα ήταν κατασκευασμένα από μεγάλους και καλύτερα δομημένους λίθους, ενώ ο ενδιάμεσος

⁴²⁰ Στην οχύρωση θα περιγραφούν μόνο όσο αρχιτεκτονικά στοιχεία επιβεβαιώνονται από την έρευνα των Lindblom και Worsham.

⁴²¹ Σημαντικό πρόβλημα για την έρευνα υπήρξε η ανοικοδόμηση, πάνω στο προϊστορικό τείχος, τοίχου από τον Valmin.

⁴²² Valmin 1938, 16-17· Worsham κ.α. 2018, 11-12, 14-16.

⁴²³ Valmin 1938, 109· Χασιακού 2012, 458.

⁴²⁴ Χασιακού 2012, 458· Valmin 1938, 53, 77, 93.

⁴²⁵ Valmin 1938, 19, 23, 70-71, 113, 137-138.

χώρος γεμίστηκε με λίθους⁴²⁶. Οι Lindblom και Worsham αντιθέτως περιγράφουν ότι το τείχος ήταν δομημένο από παράλληλα λίθινα μέτωπα τοποθετημένα σε σειρές δόμων με ενδιάμεσες κάθετες στρώσεις από χώμα (Εικ.57). Αυτού του είδους η κατασκευή παραπέμπει στην ταυτόχρονη λειτουργία του τείχους ως αναλήμματος⁴²⁷.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Το τείχος περιέκλειε περ. 320 οικοδομήματα από διάφορες φάσεις, με την έκταση να ανέρχεται στα 11 στρ.⁴²⁸. Ο οικισμός πιθανότατα εκτεινόταν εκτός του τείχους⁴²⁹. Η ανέγερση του τείχους φαίνεται να επηρέασε τη διαρρύθμιση στο εσωτερικό του οικισμού, όπως καταδεικνύει η οργανική σύνδεση αρκετών δωματίων στο τείχος, δηλώνοντας τη συγχρονία τους και τον ενιαίο, υψηλού επιπέδου, αρχιτεκτονικό σχεδιασμό⁴³⁰. Η τμηματική κατασκευή του τείχους (βλ. παραπάνω) εξηγεί γιατί ορισμένα κτίσματα ήταν συνδεδεμένα με τείχος, ενώ άλλα όχι⁴³¹. Στη δυτική πλευρά, κατά μήκος του τείχους, 15 τετράγωνοι και ισομεγέθεις χώροι ερμηνεύτηκαν ως αποθήκες⁴³². Στη βόρεια 3 συγκροτήματα σε επαφή με το τείχος (D 43-46, D 39-41, D 36-38) ήταν επίσης αποθηκευτικοί χώροι⁴³³. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τομέα, εκτεινόμενο έως τον κεντρικό τομέα, ένα ακόμα συγκρότημα με παρατακτική-προσθετική διάταξη χαρακτηρίστηκε ως βιοτεχνικό κέντρο⁴³⁴. Δύο χώροι στο βόρειο τομέα είχαν μείνει κενοί, ίσως εξαιτίας του βραχώδους εδάφους ή για τις ανάγκες σταυλισμού. Στο υψηλότερο σημείο της ακρόπολης, στον κεντρικό τομέα, αναπτυσσόταν συγκρότημα δωματίων με ακανόνιστη κάτοψη και μνημειακές διαστάσεις. Το μεγάλο διαστάσεων δωμάτιο με κεντρικό κίονα και ημικυκλική εστία (Δ.Α1) ερμηνεύτηκε ως κατοικία του ηγεμόνα και σε ορισμένα από τα κτήρια αποδόθηκε δημόσια λειτουργία⁴³⁵.

Οι κάτοικοι εκμεταλλεύτηκαν την γεωμορφολογία του λόφου⁴³⁶ ενσωματώνοντας τους βράχους ως οικοδομικό υλικό (πλαίσιο των εισόδων) και χρησιμοποίησαν τη φυσική

⁴²⁶ Valmin 1938, 12, 16-17.

⁴²⁷ Worsham κ.α. 2018, 16.

⁴²⁸ Χασιακού 2012, 458.

⁴²⁹ Worsham κ.α. 2018, 21-22.

⁴³⁰ Worsham και Lindblom.

⁴³¹ Worsham κ.α. 2018, 15.

⁴³² Valmin 1938, 140-141· Χασιακού 2012, 458.

⁴³³ Valmin 1938, 161· Worsham κ.α. 2018, 18.

⁴³⁴ Valmin 1938, 54, 59, 98· Χασιακού 2012, 459.

⁴³⁵ Χασιακού 2012, 459· Worsham κ.α. 2018, 20.

⁴³⁶ Worsham και Lindblom.

του διαμόρφωση για την κατεύθυνση της κίνησης μέσα στον οικισμό. Η κίνηση ήταν αυστηρά ελεγχόμενη⁴³⁷, καθώς οι δρόμοι φαίνεται να ήταν μερικώς κτισμένοι εκατέρωθεν⁴³⁸. Επιπλέον υπήρχαν έργα κοινής ωφελείας όπως, αγωγοί απορροής και δεξαμενές. Τέλος εντοπίστηκαν *intra muros* ταφές, αλλά παραμένει άγνωστο εάν τα σπίτια είχαν εγκαταλειφθεί πριν τις ταφές. Οι περισσότεροι βρίσκονταν σε δωμάτια που ακουμπούσαν στο τείχος, υποδηλώνοντας ίσως μία προσπάθεια οργάνωσης του χώρου⁴³⁹.

Η πολεοδομική οργάνωση της Μάλθης παραπέμπει σε εκείνη της Μεγάλης Μαγούλας Γαλατά και της Ασπίδας: τα τείχη και τα αναλήμματα προσαρμόζονται στην τοπογραφία του λόφου. Η περικεντρική αυτή ανάπτυξη ενισχύει την προσπάθεια χωροθεσίας, με έμφαση στον αποκλεισμό ή όχι της πρόσβασης, διαχωρισμού του κεντρικού τομέα και κατεύθυνσης της κίνησης. Η ιδέα του κεντρικού και διαχωρισμένου συγκροτήματος παραπέμπει στην περίπτωση της Ασπίδας, αλλά και του Μεγάλου Κτηριακού Συγκροτήματος της Κολώνας⁴⁴⁰.

Τέλος, διάφοροι μελετητές επισημαίνουν την ιδιαίτερη προσοχή στην κατεύθυνση από την Νότια Πύλη προς τον Κεντρικό Τομέα. Κάτω από πυργοειδή κατασκευή στα ανατολικά της Νότιας και κύριας, κατά τον Valmin, Πύλης⁴⁴¹ υπήρχε ταφή 12 ατόμων. Η ταφή κοντά σε είσοδο του οικισμού παραπέμπει στις περιπτώσεις της Αγίας Ειρήνης και της Κολώνας.

Ευρήματα: Σε ανάμεικτης χρονολόγησης απόθεση πάνω στο βραχώδες υπόστρωμα και κάτω από τη λιθοδομή του τείχους ανήκαν κεραμικά, τα τελευταία εκ των οποίων χρονολογικά ανήκαν στην ΥΕ Ι. Η απόθεση περιείχε επιπλέον οστά με ίχνη καύσης. Το είδος της απόθεσης μπορεί να αποτελεί ένδειξη συμποσιακές πρακτικές, όπως στην αντίστοιχη περίπτωση της Ασπίδας⁴⁴². Στοιχεία για συμποσιακές πρακτικές προέρχονται από ορισμένα κτήρια σε επαφή με το τείχος⁴⁴³. Η ομοιομορφία της κεραμικής από το γέμισμα του ολόκληρου τείχους καταδεικνύει ότι η κατασκευή του έγινε ως ενιαίο έργο σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Τα ευρήματα χρονολογούνταν μεταξύ ΜΕ ΙΙ-ΥΕ Ι⁴⁴⁴.

⁴³⁷ Worsham και Lindblom.

⁴³⁸ Worsham κ.α. 2018, 16.

⁴³⁹ Χασιακού 2012, 459.

⁴⁴⁰ Philippa-Touchais 2010, 793· Worsham κ.α. 2018, 20.

⁴⁴¹ Valmin 1938, 18-19.

⁴⁴² Worsham κ.α. 2018, 11-12.

⁴⁴³ Philippa-Touchais 2010, 794.

⁴⁴⁴ Worsham κ.α. 2018, 16.

Παρατηρήσεις: Η σημαντική αναδιοργάνωση της διάταξης του οικισμού και ο τειχισμός δηλώνουν κοινωνικές αλλαγές. Η Μάλθη αποτελεί αρχιτεκτονικό αποκύημα ενός οργανωμένου σχεδίου και κοινωνικοπολιτικό της μεταβατικής περιόδου. Η φύση του γεμίσματος ορίζει το *terminus post quem* για την ανέγερση της οχύρωσης στην ΥΕ Ι. Η ανέγερση του τείχους και των ανδρήρων είναι δυνατό να αποτέλεσε την υλική έκφραση της ανάγκης ενός τμήματος της κοινότητας να διαχωρίσει τη θέση του⁴⁴⁵. Η ανάγκη αυτή προέκυψε κατά την πρώιμη ΜΕ περίοδο, οπότε έλαβε χώρα μεταστροφή από τη βασισμένη στους οικογενειακούς δεσμούς κοινωνία, σε μία με πιο αυστηρή ιεράρχηση, βασισμένη στην κοινωνική διαφοροποίηση και το κύρος και τη σύγχρονη προσπάθεια κοινωνικών ομάδων να εδραιώσουν τη θέση τους⁴⁴⁶. Η ανάγκη διαφοροποίησης σε κοινοτικό επίπεδο μπορεί εξίσου να σχετίζεται με τη νέα κοινωνική κατηγοριοποίηση και πολιτική ανισορροπία στην Αργολίδα⁴⁴⁷, σχετιζόμενη κατά τη Βουτσάκη με τις αυξανόμενες εξωτερικές πιέσεις λόγω της διακοπής των παγιωμένων οικονομικά και κοινωνικά σχημάτων στο πλαίσιο των αυξανόμενων επαφών με τα αιγιακά εμπορικά δίκτυα⁴⁴⁸.

19. Αγία Ειρήνη, Κέα

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Η Αγ. Ειρήνη βρίσκεται στη βορειοδυτική Κέα, σε χαμηλή χερσόνησο, στον προστατευμένο κόλπο του Αγ. Νικολάου⁴⁴⁹, σε απόσταση 30 χλ. από την Ηπειρωτική Ελλάδα (Εικ.58). Η θέση χαρακτηρίζεται ως ευλίμενη, με δύο απάνεμους όρμους⁴⁵⁰. Εξαιτίας της διάβρωσης στα ανατολικά και δυτικά και την αύξηση της στάθμης της θάλασσας κατά περ. 3,5 μ. το ακρωτήριο σήμερα κατέχει έκταση 15 στρ. Η πόλη πιθανότατα εκτεινόταν 35-41 μ. προς Δ, 25-32 προς Ν και 27,5-33,5 μ. προς ΝΔ. Η έκταση της θέσης τις φάσεις V-VII υπολογίζεται ως διπλάσια. Η κατοίκηση στην Αγία Ειρήνη ξεκινά στην ΤΝΛ (Ι) και έπειτα ένα διάστημα εγκατάλειψης επανακατοικείται στην ΜΕ ΙΙ (ΙV)⁴⁵¹. Η χρήση του χώρου εκτείνεται έως την Ελληνιστική εποχή⁴⁵².

⁴⁴⁵ Worsham κ.α. 2018, 21-23.

⁴⁴⁶ Voutsaki 2010, 104.

⁴⁴⁷ Philippa-Touchais 2010, 796.

⁴⁴⁸ Voutsaki 1998, 47-48.

⁴⁴⁹ Gorogianni 2008, 117· Shaw 1990, 423.

⁴⁵⁰ Gorogianni 2008, 117· Weisman 2008, 6-7.

⁴⁵¹ Gorogianni 2008, 118-119, 122.

⁴⁵² Caskey 1981, 324.

	Τοπική χρονολόγηση			
Σχετική Χρονολόγηση	Αρχιτεκτονικές φάσεις	Κεραμικές Φάσεις	Απόλυτη Χρονολόγηση	
ΜΕ ΙΙ	ΙV	a	D	1900/1850- 1700/1650
		b		
		c		
ΜΕ ΙΙΙ	V	F	1700/1650- 1650/1550	
ΥΕ Ι	VI	G	1550-1500	

Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις: Αποστολή από το Πανεπιστήμιο του Cincinnati ερεύνησε στο νησί το 1960, οπότε και έγινε αντιληπτή η οχύρωση και η σημασία της θέσης. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1961⁴⁵³ συνεχίστηκε έως το 1970 με επικεφαλής τον Caskey. Οι έρευνες διήρκησαν έως το τέλος του 1980 υπό την E. Schofield⁴⁵⁴. Η ΜΕ οχύρωση της Αγίας Ειρήνης κατατάσσεται ως η πλέον συστηματικά μελετημένη και δημοσιευμένη⁴⁵⁵.

IV Πόλη

Το τείχος της περιόδου IV αποκαλύφθηκε το 1967⁴⁵⁶. Η ΜΕ περίοδος στην Αγία Ειρήνη διακρίνεται σε δύο περιόδους, την IV και V. Η IV περίοδος αντιστοιχεί στην MM IB-IIB και διαιρείται σε τρεις υποπεριόδους (a-c), που έχουν καθοριστεί με βάση στάδια της οχύρωσης⁴⁵⁷. Ο οικισμός μετά από μία περίοδο εγκατάλειψης στην ΠΕ ΙΙΙ επανακατοικήθηκε στην πρώιμη ΜΕ ΙΙ, οπότε και παράλληλα με την επανίδρυση ανεγέρθηκε η πρώτη οχύρωση του οικισμού στην αρχιτεκτονική φάση IVa⁴⁵⁸.

⁴⁵³ Caskey 1962, 263.

⁴⁵⁴ Οι προκαταρκτικές εκθέσεις του Caskey δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Hesperia* (Excavations in Keos 1960-61, ~1963, ~1964-1965, Investigation in Keos I-II), ενώ οι επιμέρους χρονικοί και χωρικοί τομείς στη σειρά Keos I-X.

⁴⁵⁵ Gauß 2018, 51.

⁴⁵⁶ Overbeck 1989, 1.

⁴⁵⁷ Gorogianni 2008, 122-123.

⁴⁵⁸ Gauß 2018, 51· Gauß 2019β, 66.

Οχύρωση: Η αρχική οχύρωση διατηρείται καλύτερα στο Δυτικό τομέα (Western Sector), όπου αποκαλύφθηκε και το μεγαλύτερο σωζόμενο σε μήκος τμήμα (31,30 μ) (Εικ.59). Πρόκειται έναν λίθινο, σχεδόν ευθύγραμμο τοίχο (DJ), πάχους 1,25-1,50 μ., θεμελιωμένο σε αποθέσεις και τοίχους της ΠΕ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του τείχους ήταν 1,67 μ⁴⁵⁹. Αν και η κατασκευή είναι συμπαγής και στιβαρή, δεν είχε ομοιόμορφο πάχος ή γραμμές απόλυτα ευθείες. Εξαιτίας της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, αλλά και της μεταγενέστερης εντατικής οικοδομικής δραστηριότητας, δεν είναι δυνατό να καθοριστεί η έκταση του τείχους και η πορεία του. Η οχύρωση φαίνεται πως δε συνέχιζε προς Β, όπως ο διάδοχός του, καθώς δεν έχουν βρεθεί οικιστικά κατάλοιπα βόρεια του τετραγώνου 7. Ελάχιστα στοιχεία στο τετράγωνο L8 υποδεικνύουν πως είχε κλίση προς ΝΑ. Σύμφωνα με τον Overbeck η λίθινη υποδομή στήριζε περίδρομο και παραπέτασμα ύψους περ. 1,25 μ., διαμορφώνοντας το ύψος του εξωτερικού μετώπου στα 4,50 μ. Το ύψος του τείχους και του πύργου, χωρίς το παραπέτασμα, υπολογίζεται στα 2,50-3 μ. Παράλληλα με το εσωτερικό μέτωπο του τείχους έτρεχε διάδρομος. Επιπλέον είχαν εξαρχής ληφθεί μέτρα για την απορροή των υδάτων μέσω ανοίγματος στο τείχος⁴⁶⁰.

Προς Β υπήρχε ο πεταλόσχημος Π.ω, οργανικά συνδεδεμένος τείχος. Ο πύργος προεξέχει δυτικά του τείχους κατά 5 μ. Το μεγαλύτερο μέρος του εσωτερικού ήταν συμπαγές, γεμισμένο με λίθους. Το γέμισμα ίσως στήριζε πλατφόρμα, που θεωρητικά θα λειτουργούσε ως δάπεδο του ορόφου του πύργου. Στην είσοδο διαμορφωνόταν δωμάτιο, που με βάση τα παραπάνω, θα προσέφερε πρόσβαση στον ανώτερο χώρο του πύργου. Όπως και το τείχος δε θεμελιώθηκε στο υπέδαφος, αλλά στα κατάλοιπα προγενέστερου στρώματος. Το σωζόμενο ύψος του πύργου ήταν ίδιο με εκείνο του τείχους⁴⁶¹. 11 μ. δυτικά του πύργου, εγκάρσιος τοίχος (1) έκοβε την πορεία του διαδρόμου⁴⁶².

Αμέσως ανατολικά του Π.ω υπήρχε άνοιγμα, χωρίς όμως ιδιαίτερη διαμόρφωση ώστε να χαρακτηριστεί ως η κυρίως Πύλη του οικισμού. Ο λίθινος όλμος βρέθηκε *in situ*. Το κατώφλι αποτελούνταν από τέσσερις σειρές πλακοειδών λίθων, που χρησίμευαν ταυτόχρονα και ως βάσεις των παραστάδων.

⁴⁵⁹ Overbeck 1989, 119-120· Gorogianni 2008, 123.

⁴⁶⁰ Caskey 1971, 367-8· Overbeck 1989, 91-2, 119-120.

⁴⁶¹ Overbeck 1989, 119-120· Caskey 1971, 367.

⁴⁶² Caskey 1971, 367-8· Overbeck 1989, 91-2.

Στο τέλος της IVa το κατώφλι του πύργου ανυψώθηκε, εξαιτίας της ανύψωσης του παράλληλου με το τείχος διαδρόμου, και η πύλη σφραγίστηκε (Εικ.60). Στο τέλος της IVb η οχύρωση καταστράφηκε σε ορισμένα σημεία από φωτιά, σηματοδοτώντας την εγκατάλειψή της⁴⁶³.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Βασικό υλικό δόμησης ήταν ο τοπικός σχιστόλιθος. Οι μεγαλύτερου μεγέθους λίθοι λαξεύτηκαν ώστε να έχουν καλύτερη συνοχή, δίνοντας την εικόνα κατασκευής σε δόμους και προδίδοντας τη μέριμνα που δόθηκε στην ομοιομορφία των μετώπων. Γενικά όμως χρησιμοποιήθηκαν διαφόρου μεγέθους λίθοι, συνδεδεμένοι με πηλοκονίαμα. Παρόλο που η κατασκευή ήταν συμπαγής και στιβαρή, δεν είχε ομοιόμορφο πάχος ή απόλυτα ευθείες γραμμές, με εξαίρεση το εξωτερικό μέτωπο του πύργου. Η ομοιότητα της κατασκευής τείχους και πύργου αποδεικνύει πως ανήκαν στο ίδιο αρχιτεκτονικό σχέδιο. Η λιθοδομή ήταν επαλειμμένη με πηλό. Το παραπέτασμα τέλος αποτελούνταν από ξύλινο σκελετό και πλίνθους⁴⁶⁴.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η βαριά οικοδομική δραστηριότητα των επόμενων εποχών περιορίζει κατά πολύ την εικόνα της πόλης IV. Παρά τούτο όμως μπορούν να εξαχθούν ορισμένα στοιχεία. Αρχικά ο ναός θεμελιώθηκε στην πρόμη IV⁴⁶⁵. Οι δρόμοι του οικισμού συνέκλιναν προς την είσοδο, η οποία βρισκόταν 15 μ. βορειότερα πηγής γλυκού νερού⁴⁶⁶. Σε αυτήν οδηγούσε χωμάτινη ράμπα που ξεκινούσε από την είσοδο. Η θέση συνεπώς της εισόδου και του παρακείμενου πύργου δε μπορεί να ήταν τυχαία, αλλά επιλέχθηκε με σκοπό την εύκολη και άμεση πρόσβαση στο απόθεμα πόσιμου νερού. Στην IVb, ενώ το τείχος βρισκόταν ακόμα σε χρήση, η πύλη σφραγίστηκε, η ράμπα εγκαταλείφθηκε και στη θέση της ιδρύθηκε νεκροταφείο. Κατά την IVc το τείχος εγκαταλείφθηκε και ο οικισμός επεκτάθηκε προς Δ, εκτός των τειχών και πάνω από το νεκροταφείο⁴⁶⁷.

Παρατηρήσεις: Η Αγία Ειρήνη παρέμεινε ατείχιστη από την IVc έως την όψιμη ME⁴⁶⁸. Η θέση του οικισμού σε χαμηλή χερσόνησο, όπως η Μάνικα⁴⁶⁹, και τα διατηρημένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα υποδεικνύουν μάλλον τμηματική και όχι περιμετρική οχύρωση του

⁴⁶³ Overbeck 1989, 4, 6, 120.

⁴⁶⁴ Overbeck 1989, 119-120.

⁴⁶⁵ Overbeck 1989, 2.

⁴⁶⁶ Caskey 1971, 367· Overbeck 1989, 4, 6, 120· Weisman 2008, 9.

⁴⁶⁷ Overbeck 1989, 5, 120, 122· Gorgianni 2008, 123.

⁴⁶⁸ Gauß 2019β, 66.

⁴⁶⁹ Shaw 1990, 423.

οικισμού⁴⁷⁰, παρότι μόνο ένα μικρό μέρος της οχύρωσης αποκαλύφθηκε⁴⁷¹. Η κατοίκηση περιοριζόταν μέσα στον τειχισμένο χώρο⁴⁷². Ο οικισμός άνθισε κατά την IV περίοδο, με επαφές με την Κρήτη, την Ηπειρωτική Ελλάδα και τις Νότιες Κυκλάδες⁴⁷³.

Πόλη V

Το τέλος της ΜΕ II περιόδου συμπίπτει με την έναρξη (ΜΜ ΙΒ/ΙΙΙ) της αρχιτεκτονικής φάσης V και την ανοικοδόμηση της δεύτερης οχύρωσης ή «Great Fortifications» (Εικ.61), όπως τη χαρακτήρισε ο Caskey. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις⁴⁷⁴.

Οχύρωση: Η οχύρωση στο Δυτικό τομέα επεκτάθηκε βορειοανατολικά του προγενέστερου τείχους. Το εσωτερικό μέτωπο αποκαλύφθηκε σε ύψος έξι δόμων (2,10 μ.). Ενσωμάτωνε πυλίδα⁴⁷⁵. Το δυτικότερο σημείο της οχύρωσης που χρονολογείται με ασφάλεια στη V περίοδο είναι ο ορθογώνιος Π.χ., κάτω από το επίπεδο της θάλασσας⁴⁷⁶.

Ο Βόρειος τομέας (Northern Sector) (Tower nw, N.1-5, 7-15) (Εικ.62) καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από την κατασκευή σύγχρονου δρόμου, συνεπώς η αποκατάστασή του είναι προβληματική. Το δυτικότερο τμήμα όριζε ο τετραγωνισμένος Π.ΒΔ (nw). Η μία από τις δύο εισόδους στον πύργο βρισκόταν στον νότιο τοίχο του, αλλά καθώς δε διατηρείται το σημείο επαφής με τον προς Ν κάθετο τοίχο, η είσοδος θα μπορούσε να βρίσκεται είτε εσωτερικά είτε εξωτερικά της γραμμής του τείχους⁴⁷⁷. Στο εσωτερικό διαμορφωνόταν δωμάτιο (7,8x8,5 μ.)⁴⁷⁸. Ανατολικά του Π.ΒΔ ακολουθούσαν δύο σειρές δωματίων (N.1-4, 7-15), με τη βορειότερη να κτίζεται σε επαφή με το εσωτερικό μέτωπο του τείχους. Η ύπαρξη άνω ορόφου επιβεβαιώθηκε στα δωμάτια N.1-4 και 15. Τα Δ.Ν.11-12 ήταν

⁴⁷⁰ Overbeck 1989, 6· Gauß 2019β, 66.

⁴⁷¹ Caskey 1971, 367.

⁴⁷² Overbeck 1989, 6.

⁴⁷³ Davis 1986, 103· Gorogianni 2008, 124.

⁴⁷⁴ Davis 1986, 14· Overbeck 1989, 1· Gorogianni 2008, 123, 333.

⁴⁷⁵ Gauß 2018, 52.

⁴⁷⁶ Davis 1986, 8-9.

⁴⁷⁷ Davis 1986, 12.

⁴⁷⁸ Gorogianni 2008, 140.

κλιμακοστάσια⁴⁷⁹. Στη δεύτερη οικοδομική φάση προστέθηκε το Δ.Ν.5 ανατολικά του Δ.Ν.4 και βορείως των Ν.10-13/14⁴⁸⁰.

Το τείχος έπειτα έστριβε προς Ν, στον Ανατολικό Τομέα (L.21-Z.10). Το κάθετο σκέλος με κατεύθυνση Β-Ν σωζόταν σε ύψος 4-5 δόμων πάνω από τη θεμελίωση. Ενδιαφέρον είναι ότι ο υψηλότερος δόμος «οπισθοχωρούσε» κατά 15 εκ., το οποίο αποτελεί ένδειξη για τη μορφή της πρόσοψης. Ο Π.ε παρεμβαλλόταν στο πάχος του τείχους (Εικ.63). Κτίστηκε πάνω σε βάση και καθότι δε βρέθηκε η είσοδος οι μελετητές εικάζουν πως είτε βρισκόταν σε υψηλότερο από το σωζόμενο επίπεδο ή μέσω σκάλας από την οροφή⁴⁸¹. Στο επίπεδο του υπογείου χωριζόταν σε δύο μικρότερους που επικοινωνούσαν μέσω ανοίγματος. Το εσωτερικό του περιέθεε τοιχάριο 0,80 μ. ύψους, εκτός από ένα τμήμα στη νοτιοανατολική γωνία. Το τοιχίο ίσως αποτελούσε πατούρα για τη στήριξη πατώματος ή επιτελούσε λειτουργία θρανίου. Ήδη όμως στη διάρκεια της V το επίπεδο του υπογείου γεμίστηκε. Εξωτερικά (ανατολικά) η κατασκευή παρουσίαζε την ίδια ιδιομορφία με το κάθετο σκέλος, τουλάχιστον για 2 καθ' ύψος μ. Αυτή η τεχνική προσέδιδε κλίση και οδοντωτή εμφάνιση στην πρόσοψη του τείχους. Ακόμα μία ιδιαίτερη κατασκευαστική λεπτομέρεια ήταν το αυξημένο, σε σχέση με το τείχος, πάχος του προεξέχοντος ανατολικού, του βορείου και του νοτίου τοίχου, στο σημείο όμως που εκτεινόταν ανατολικά του τείχους.

Βόρεια και Νότια του πύργου υπήρχαν δωμάτια σε επαφή με το τείχος (L.21 L.26-27, Z.12-10). Έως το Δ.Ζ.12 το εσωτερικό μέτωπο φαίνεται να είναι το αρχικό. Το τείχος φαίνεται να συνέχιζε ανατολικότερα τη V περίοδο και συνεπώς νοτιότερα αντικαταστάθηκε ολόκληρο της επόμενης περιόδου⁴⁸². Στο Νότιο Τομέα (Πύλη-G7) τα κατάλοιπα ήταν ακόμα λιγότερα⁴⁸³. Ο Caskey πρότεινε ότι τα Δ.Γ1-2 λειτουργούσαν ως πύργος (πριν την κατασκευή του Π.γ στην επόμενη φάση)⁴⁸⁴, χωρίς όμως η άποψη να έχει επιβεβαιωθεί. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο, κατ' αντιστοιχία του Π.χ, στα ανατολικά υπήρχε ο Π.γ⁴⁸⁵ (Εικ.58β), αναπτυσσόμενο το τείχος περιμετρικά του οικισμού⁴⁸⁶. Η θέση της Κύριας Πύλης

⁴⁷⁹ Gorogianni 2008, 138, 333, 341, 335.

⁴⁸⁰ Davis 1986, 60· Gorogianni 2008, 166, 333.

⁴⁸¹ Davis 1986, 12-14.

⁴⁸² Davis 1986, 13-14.

⁴⁸³ Davis 1986, 68.

⁴⁸⁴ Caskey 1971, 377.

⁴⁸⁵ Η χρονολόγηση του Π.γ είναι άγνωστη (Davis 1986, 15.)

⁴⁸⁶ Caskey 1971, 377.

παραμένει άγνωστη, αλλά ο μελετητής πιθανολογεί πως ήταν περίπου στο ίδιο σημείο με της περιόδου VI⁴⁸⁷. Το ύψος του τείχους υπολογίζεται, το λιγότερο, στα 5,25 μ. Οι πύργοι, επί τη βάσει του πάχους των τοίχων τους, θεωρείται ότι ήταν υψηλότεροι. Το μέσο πάχος ανέρχεται στα 1,80 μ., έπειτα από μεταγενέστερες παρεμβάσεις. Αρχικά υπολογίζεται ότι το τείχος θα είχε ομοιόμορφο πάχος 2 μ.⁴⁸⁸.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Βασικό οικοδομικό υλικό ήταν το τοπικό μπλε μάρμαρο και ο σχιστόλιθος, το τελευταίο κυρίως ως σφηνόλιθος στις οριζόντιες ενώσεις των δόμων (Pl. 40b)⁴⁸⁹. Στα σημεία που η ανασκαφή προχώρησε αρκετά σε βάθος το τείχος θεμελιωνόταν στο βράχο⁴⁹⁰. Αναφορικά με τη μέθοδο δόμησης, υπήρχαν δύο μέτωπα από ογκόλιθους (έως 1,50 μ. μήκους και 0,70 μ. πλάτους και περ. 0,50 μ. ύψους). Ορισμένοι παρουσίαζαν επεξεργασία για να αποκτήσουν ορθογωνικό σχήμα. Το ενδιάμεσο κενό πληρωνόταν με μικρούς λίθους και χώμα⁴⁹¹. Στον Ανατολικό και Δυτικό Τομέα, από το κατώτερο προς το ανώτερο επίπεδο, αλλά κυρίως η κατώτερη, οι σειρές δόμων προεξείχαν 40-15 εκ. και στα δύο μέτωπα. Τουλάχιστον στο Δυτικό Τομέα το έδαφος κάλυπτε την κατώτερη προεξέχουσα σειρά δόμων, τεκμηριώνονταν τη διάνοιξη τάφρου⁴⁹². Η οχύρωση πιθανότατα ήταν εξολοκλήρου λίθινη, εκτός από την πιθανότητα ύπαρξης πλίνθινου παραπετάσματος⁴⁹³.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα κατέστρεψε ουσιαστικά την V Πόλη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Davis «We do not have the complete plan of even a single structure. ... it will never be possible to “bring alive” the Keos of Period V, to reconstruct in detail the physical structure of the town or the social and economic life of its people»⁴⁹⁴.

Η κυκλώπεια οχύρωση επεκτάθηκε προς Β και Δ, ώστε να χωρέσει την επέκταση της IVc περιόδου, αυξάνοντας τον οικοδομήσιμο χώρο κατά 1/3⁴⁹⁵. Η οικοδομική δραστηριότητα

⁴⁸⁷ Overbeck 1989, 120.

⁴⁸⁸ Caskey 1971, 363· Davis 1986, 9, 101.

⁴⁸⁹ Davis 1986, 8.

⁴⁹⁰ Caskey 1971, 374.

⁴⁹¹ Caskey 1962, 277.

⁴⁹² Davis 1986, 8-13.

⁴⁹³ Overbeck 1989, 120.

⁴⁹⁴ Davis 1986, 2.

⁴⁹⁵ Davis 1986, 120. Gorogianni 2008, 123-124.

δεν επεκτάθηκε εκτός των τειχών⁴⁹⁶. Κατάλοιπα από την περιοχή της εκκλησίας και βορείως, αλλά ίσως και νοτίως, αποτελούν ενδείξεις για την έκταση του οικισμού. Άγνωστο παραμένει εάν η πόλη ήταν εξολοκλήρου τειχισμένη. Ο Caskey εξέφρασε την άποψη πως ολόκληρη η Πόλη περιβαλλόταν από τείχος που εκτεινόταν από τον Π.χ έως τον Π.υ.

Η περιοχή εντός των τειχών ήταν κατάμεστη με κτήρια και πολλά ακουμπούσαν στο τείχος. Συγκροτήματα μικρών σπιτιών με μεσοτοιχίες και κανονικό προσανατολισμό χωρίζονταν από στενά πλακόστρωτα, χωρίς να σχηματίζονται μεγάλοι ακάλυπτοι χώροι⁴⁹⁷. Τα κτήρια του Βορείου Τομέα είναι πιθανό ότι είχαν κλιμακωτή εμφάνιση, λόγω της μορφολογίας του βραχώδους εδάφους⁴⁹⁸. Σύμφωνα με την Schofield η πηγή (Spring Chamber) δεν αποτελούσε μέρος του οικοδομικού προγράμματος και είναι σχετικά ασφαλής η υπόθεση πως δεν βρισκόταν σε χρήση από την IVb έως ορισμένο χρόνο στην VI⁴⁹⁹. Ο Davis αντιθέτως, παρότι αναγνωρίζει πως είναι άγνωστη η μορφή της στη V περίοδο, υποστηρίζει πως σχεδόν σίγουρα ήταν σε χρήση⁵⁰⁰.

Ευρήματα: Ο Βόρειος Τομέας παρουσίαζε μεγάλη διατάραξη, λόγω μεταγενέστερων παρεμβάσεων και διάβρωσης. Οι αποθέσεις, όπου σώζονταν σχετικά αδιατάραχτες, απέδωσαν αναλογικά μεγάλο ποσοστό εισηγμένης κεραμεικής, από Κρήτη, Ηπειρωτική Ελλάδα και Μήλο και αντικείμενα σχετιζόμενα με βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως π.χ. υφαντικά βάρη και κεραμεικό τροχό. Η χρήση του Βορείου Τομέα δεν είναι σαφής, αλλά πιθανότατα επρόκειτο για χώρους αποθήκευσης και εργαστήρια για την παραγωγή κεραμικών, ενδυμάτων και μεταλλικών αντικειμένων. Το πλέον ξεχωριστό εύρημα αποτελούσε έγχρωμο διακοσμημένο κονίαμα από το Δ.Ν.3. Η Gorogianni εικάζει πως ο Βόρειος Τομέας δεν ήταν κατοικία εξεχόντων μελών της κοινότητας, όπως έχει ειπωθεί, αλλά επρόκειτο για χώρο όπου σχετιζόταν με εμπορικές δραστηριότητες (παραγωγή και αποθήκευση) και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις για χρησιμοποιούνταν για τελετουργικούς σκοπούς. Έστω ότι υπήρχε κατοίκησης, αυτή θα περιοριζόταν στους άνω ορόφους⁵⁰¹. Ο αντιθέτως ερμήνευσε τα καταλύματα ως στρατιωτικά, λόγω της εγγύτητάς τους στο τείχος⁵⁰².

⁴⁹⁶ Davis 1986, 16.

⁴⁹⁷ Davis 1986, 101-102. Gorogianni 2008, 126.

⁴⁹⁸ Gorogianni 2008, 334.

⁴⁹⁹ Schofield 1998, 120.

⁵⁰⁰ Davis 1986, 9.

⁵⁰¹ Gorogianni 2008, 341-342, 335· Davis 1986, 48-49.

⁵⁰² Caskey 1971, 376.

Επιπλέον εισηγμένη κεραμεική και χονδροειδή αδιακόσμητα αγγεία προήλθαν από τα δωμάτια Z.12, Z.10. G.1-8⁵⁰³.

Παρατηρήσεις: Το νέο τείχος ενσωμάτωσε 3 ή 4 πύργους και αύξησε την κατοικημένη περιοχή⁵⁰⁴. Αναρωτιέται κανείς λοιπόν, κατά πόσο αυξήθηκε ο πληθυσμός και εάν η ανάγκη για προστασία ήταν τόσο επιτακτική. Ο Caskey αναφέρει πως η Αγία Ειρήνη στη V περίοδο «was already prosperous enough to feel the need of defenses against marauders»⁵⁰⁵.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια σκιαγραφούν έναν πυκνοδομημένο, αρκετά εύρωστο και ενεργό οικισμό· γενικά οι κεραμεικές εισαγωγές αυξήθηκαν, κυρίως από την Κρήτη και τη Μήλο⁵⁰⁶. Επιπλέον κεραμεική από τη ΜΕ III (και ΥΕ I) Αγία Ειρήνη έχουν βρεθεί στο Κιάφα-Θήτι, το Θορικό και τη Βραυρώνα⁵⁰⁷. Στοιχεία επίσης αποδεικνύουν την επιτόπια επεξεργασία χαλκού και κυπέλλωσης αργύρου. Καθώς το νησί δεν είχε πηγές, τα μέταλλα θα προέρχονταν από εμπορικές ανταλλαγές⁵⁰⁸. Ο Davis υποστήριξε πως η Αγία Ειρήνη κατείχε ρόλο μεσάζοντα ανάμεσα στην ανατολική Αττική και το Αιγαίο κατά την ύστερη ΜΕ και πρόωμη ΥΕ⁵⁰⁹. Η Κέα βρισκόταν σε κομβικό σημείο για το θαλάσσιο εμπόριο ανάμεσα στην Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα, το λεγόμενο Western String⁵¹⁰. Η καίρια γεωγραφική της θέση ευνόησε στο να αναπτύξει βασικό ρόλο στο διαμετακομιστικό εμπόριο μεταφέροντας μεταλλεύματα από το Λαύριο, ίσως επέχοντας ισχυρή θέση στην εκμετάλλευση των μεταλλείων του. Αυτό το χαρακτηριστικό θα την κατέστησε απαραίτητη σε πιο απομακρυσμένες κοινότητες, όπως τη μινωική⁵¹¹. Οι στενές επαφές με την Κρήτη -και η επιρροή αυτής- τεκμηριώνονται άλλωστε και από τον «εκμινωισμό», ήδη από τη V περίοδο, ορισμένων πτυχών της κοινότητας. Η εξάρτηση από τις πηγές του Λαυρίου συνεπώς μάλλον συνδέεται άμεσα με την οικονομική ακμή της κοινότητας⁵¹².

⁵⁰³ Davis 1986, 62-73.

⁵⁰⁴ Davis 1986, 1.

⁵⁰⁵ Caskey 1971, 368.

⁵⁰⁶ Davis 1986, 103.

⁵⁰⁷ Gorogianni κ.α. 2020, 630.

⁵⁰⁸ Davis 1986, 103.

⁵⁰⁹ Davis 1977· Davis και Cherry 1990, 186.

⁵¹⁰ Davis 1986, 103· Davis και Cherry 1990, 186.

⁵¹¹ Gale 1998, 752· Gorogianni κ.α. 2020, 627.

⁵¹² Davis 1986, 103, 106.

Η γεωγραφική θέση της Αγίας Ειρήνης δείχνει τον προσανατολισμό της οικονομίας της: έστω ότι ήταν πρωταρχικά αγροτικός, θα βρισκόταν πιο κοντά στην ενδοχώρα. Η τοποθεσία της αντανακλά μία οικονομία προσανατολισμένη στο θαλάσσιο εμπόριο⁵¹³. Οι πλούσιες ή παραθαλάσσιες πόλεις θα ήταν στο στόχαστρο επιδρομών⁵¹⁴, συνεπώς η Αγία Ειρήνη, μία ακμάζουσα κοινότητα, με εμπορικές διασυνδέσεις και βιοτικό επίπεδο επαρκές, ώστε να παρουσιάζει σταδιακή αύξηση πληθυσμού, θα ήταν πιθανό στόχος.

Το τέλος της περιόδου V σηματοδοτήθηκε από την καταστροφή τη Πόλης, από σεισμό, όχι πολύ μετά την ολοκλήρωση της οχύρωσης⁵¹⁵.

Πόλη VI⁵¹⁶

Το τέλος της φάσης V και η έναρξη της VI, συμπίπτει με την εμφάνιση της ΥΜ ΙΑ και ΥΕ Ι κεραμεικής. Η διάρκεια της VI είναι αρκετά εκτενής, με αποτέλεσμα να 3 στρωματογραφίες φάσεις⁵¹⁷.

Οχύρωση: Τμήμα του εξωτερικού, αρχικού της V περιόδου, μετώπου στο Δυτικό τομέα ανακατασκευάστηκε με την προσθήκη τοίχου (τετράγωνα E-F 7), έπειτα από φθορές που υπέστη στη V φάση (Εικ.64). Τοίχος με μονό μέτωπο συγκρατούσε συγκέντρωση από χώμα, κεραμεική και λίθους που ακουμπούσαν στο εξωτερικό μέτωπο της V. Ο τοίχος δεν ήταν βαθιά θεμελιωμένος, αλλά κατασκευάστηκε πάνω στα συντρίμια της προηγούμενης περιόδου. Το συγκεκριμένο τμήμα είχε πάχος κατά 60-70 εκ. μεγαλύτερο από το υπόλοιπο τείχος (1,80 μ.). Το μήκος ανερχόταν στα 14 μ και σταματούσε πριν το ύψος της πηγής. Με την προσθήκη του τοίχου κλείστηκε η πυλίδα που προϋπήρχε. Επί τη βάση των κεραμεικών ευρημάτων οι παραπάνω ενέργειες έλαβαν χώρα στη VI⁵¹⁸.

Το δωμάτιο N.6 προστέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος του Βορείου Τομέα, ανατολικά του Δ.N.5 και βορείως του Δ.N.15 (Εικ.62). Οι λόγοι για τους

⁵¹³ Weisman 2008, 7.

⁵¹⁴ Davis 1986, 105.

⁵¹⁵ Gorogianni 2008, 336· Gauß 2019β, 66.

⁵¹⁶ Η Πόλη VI δεν ακόμα έχει δημοσιευτεί στη σειρά Keos. Τα περισσότερα στοιχεία προέρχονται από τη διατριβή της Gorogianni (2008), που ασχολείται διεξοδικά με τον Βόρειο Τομέα.

⁵¹⁷ Davis 1986, 1· Gorogianni 2008, 130, 336.

⁵¹⁸ Caskey 1971, 363· Davis 1986, 9· Schofield 2011, 53-54.

οποίους κτίστηκε ίσως σχετίζονταν με τη στατικότητα του συγκροτήματος. Είναι επίσης πιθανό το δωμάτιο να μην είχε ισόγειο χώρο, αλλά μόνο όροφο⁵¹⁹.

Βασική διαφοροποίηση ήταν η προσθήκη του *συγκροτήματος του Βορειοανατολικού «προμαχώνα»*, ανάμεσα στον Βόρειο Τομέα και τον Π.ε, στα βορειοανατολικά (Εικ.65). Στο διώροφο⁵²⁰ συγκρότημα ανήκουν τα δωμάτια N.18, 20, ο διάδρομος N.16, τα κλιμακοστάσια/διάδρομοι N.17, 19 και ο βορειοανατολικός πύργος (ne) . Πρόκειται για μία προσεγγμένη κατασκευή, με λαξευτή τοιχοδομία (ισόδομο σύστημα) στο εξωτερικό μέτωπο⁵²¹. Η διαμόρφωση του ισόγειου ίσως επαναλαμβανόταν στον όροφο⁵²². Ο διάδρομος N.16 οδηγούσε στον ορθογώνιο Π.νε⁵²³. Ο πύργος θεμελιώθηκε στο βραχώδες υπέδαφος και είχε διαστάσεις 2.4 x 3.7-4.2 μ. Σύμφωνα με την Γκορογιάννη οι διαφορετικές επεξεργασίες στους τοίχους δηλώνουν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις στην VI. Η ίδια εικάζει ότι το δάπεδο του ισόγειου ήταν ξύλινο, λόγω πατούρας που εντοπίστηκε περιμετρικά. Σώζονταν η θύρα και το κατώφλι⁵²⁴. Τα δωμάτια N.18 και 20 συνιστούσαν το σύμπλεγμα του Βορειοανατολικού προμαχώνα⁵²⁵. Φυσικά η μορφή της κατασκευής, η διακόσμηση, αλλά και η τοποθέτηση ανάμεσα σε δύο πύργους δε συνάδουν με την ερμηνεία του ως προμαχώνα. Ο «προμαχώνας» αποτελούσε δείγμα μινωικής αρχιτεκτονικής: στον όροφο διαμορφωνόταν μινωική αίθουσα με σύστημα πολυθύρου⁵²⁶. Τοιχογραφίες (βλ. παρακάτω) κοσμούσαν τους τοίχους του ορόφου⁵²⁷. Το συγκρότημα καταστράφηκε στην VII⁵²⁸.

Το εξωτερικό μέτωπο του τείχους ανάμεσα στα δωμάτια L.27-Z.12 αντικαταστάθηκε στη VI. Η διαμόρφωση από το Δ.Ζ.11 έως την Πύλη χρονολογείται κυρίως VI. Η σωζόμενη Πύλη είναι συνεπώς της VI περιόδου (Εικ.58α), εάν όχι της περιόδου VII⁵²⁹. Το άνοιγμα της Πύλης πρέπει να μπορούσε να υπολογιστεί στα 3 μ., εφόσον ο Caskey πως την Πύλη με την πλατεία στα νοτιοδυτικά συνέδεε δίοδος 3 μ. πλάτους. Το κατώφλι αποτελούνταν από μία

⁵¹⁹ Gorogianni 2008, 126, 204, 336-337.

⁵²⁰ Gorogianni 2020, 266.

⁵²¹ Caskey 1971, 374.

⁵²² Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 340-343.

⁵²³ Gorogianni 2008, 336-337.

⁵²⁴ Gorogianni 2008, 308.

⁵²⁵ Gorogianni 2008, 140.

⁵²⁶ Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 339, 351· Gorogianni 2020, 268.

⁵²⁷ Morgan 2018, 279.

⁵²⁸ Gorogianni 2020, 266.

⁵²⁹ Davis 1986, 14-15.

κεντρική υπερμεγέθη λίθινη πλάκα. Εκατέρωθεν μικρότερες σε κλιμακωτή διάταξη οδηγούσαν προς την Πύλη και προς τον οικισμό⁵³⁰ (Εικ.66). Ο τετράγωνος Π.γ βρισκόταν αμέσως βορειοανατολικά της εισόδου. Τα δωμάτια G.1-7 στα ανατολικά της Πύλης βρισκόταν σε επαφή με το τείχος και με βάση τις ενδείξεις στη VI περίοδο υπήρξε εκτεταμένη ανοικοδόμηση, αλλά η ανασκαφή δε προχώρησε κάτω από ΥΚ στρώμα⁵³¹.

Ευρήματα: Το δωμάτιο N.18 ερμηνεύτηκε ως αποθηκευτικός χώρος, με 12 ή 13 πίθους να αποκαλύπτονται⁵³², ενώ το Δ.Ν.20 ως χώρος προετοιμασίας φαγητού. Τα δωμάτια του ορόφου χαρακτηρίστηκαν ως επίσημοι χώροι για δείπνο⁵³³, καθώς ήταν τοιχογραφημένα. Στον άνω όροφο του Δ.Ν.20 μικρογραφική τοιχογραφία απεικόνιζε μεμονωμένα επεισόδια, ενταγμένα στο πλαίσιο διεξαγωγής κοινοτικής εορτής που προοδευτικά εξελίσσεται. Τα δρώμενα λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικά τοπία, μεταξύ άλλων και μπροστά από μία πόλη με επάλξεις να επιστέφουν τα κτήρια. Εκτός της πόλης άντρες με ενδύματα υψηλού κύρους αναπαρίστανται είτε να κυνηγούν, είτε σε πομπή, ή να μεταφέρουν αγγεία. Σύμφωνα με την Morgan ο κυνηγός αποτελεί μέλος της «αριστοκρατίας» της πόλης. Επιπλέον εικονίζονται άρματα και άλογα⁵³⁴, αναμφισβήτητα δείγματα της κοινωνικής θέσης και του κύρους του κατόχου τους. Τέλος μία σκηνή εικονίζει επανδρωμένο πλοίο. Η τοιχογραφία παραπέμπει σε εκείνες της ΥΕ ΙΙΒ από την Πύλο. Το Δ.Ν.18 τοιχογραφούνταν με φυτικά μοτίβα⁵³⁵.

Ήδη από τη φάση Αγία Ειρήνη V οι κυκλαδικές εισαγωγές ήταν συχνές. Κατά τη φάση VI παρατηρείται γενικότερη αύξηση των εισαγωγών μινωικών κεραμικών και υιοθετήθηκε το μινωικό μετρικό σύστημα με μολύβδινα βάρη. Η ΥΕ I κεραμική συνέχισε να εισάγεται⁵³⁶.

Πολεοδομία και Έκταση Οικισμού: Στην ΥΕ περίοδο η έκταση της θέσης υπολογίζεται σε 10 στρέμματα⁵³⁷. Η Schofield αναφέρει ότι ο πληθυσμός θα ανερχόταν περ. στους 500⁵³⁸, ενώ ο Davis τον αυξάνει στους 780-1250. Η Αγία Ειρήνη συχνά αναφέρεται ως πόλη, αν και δε

⁵³⁰ Caskey 1971, 377.

⁵³¹ Davis 1986, 15.

⁵³² Caskey 1971, 374, 376· Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 342.

⁵³³ Gorogianni 2020, 266.

⁵³⁴ Πρόκειται για την πρωιμότερη απεικόνιση άρματος, κυνηγού, σκύλου και αλόγου στην αιγιακή τοιχογραφία.

⁵³⁵ Morgan 2018, 284-288.

⁵³⁶ Cherry και Davis 1982, 333· Weisman 2008, 25-26· Gorogianni κ.α. 2020, 631.

⁵³⁷ Weisman 2008, 8.

⁵³⁸ Gorogianni 2008, 127.

συμφωνούν όλοι οι μελετητές με το συγκεκριμένο χαρακτηρισμό. Η Schofield θεωρεί ότι η θέση θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως προαστική, λόγω του μικρού της μεγέθους και της άτακτης πολεοδομικής οργάνωσης⁵³⁹. Ο οικισμός ήταν τόσο πυκνά δομημένος, που ο Caskey πρότεινε ότι η μετακίνηση γινόταν μέσω εσωτερικών θυρών, οροφών ή μπαλκονιών⁵⁴⁰. Η τοπική αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται από τη γραμμική διάταξη μικρών ορθογωνίων ή τραπεζοειδών χώρων με ευθυγραμμισμένες θύρες. Ανεξάρτητα κτήρια βρίσκονταν σε επαφή με τμήματα μεγαλύτερων συγκροτημάτων ή με το τείχος στις περιοχές G, L, N κτήρια⁵⁴¹.

Το νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού όμως στην ΥΚ Ι φαίνεται να ήταν προσεκτικά σχεδιασμένο: από την πύλη πλατιά οδός (Avenue A), μήκους 3 μ. οδηγούσε σε πλατεία. Στα ανατολικά της πλατείας βρισκόταν ο Ναός⁵⁴², πλαισιωμένος από δύο δρόμους (Temple Road, Temple Lane), που συναντούσαν σε κάθετη διάταξη την οδό Α. Στα νοτιοδυτικά του Ναού αναπτυσσόταν το μεγαλύτερο κτήριο του οικισμού, η Οικία Α. Περιμετρικά της Οικίας διατάσσονταν στενά και δρόμοι πλακοστρωμένοι, καλύπτοντας κτιστούς αγωγούς⁵⁴³.

Το μεγαλεπήβολο οικοδομικό σχέδιο της VI περιλάμβανε βασικά έργα υποδομής και κοινής ωφελείας: εξασφάλιση πόσιμου νερού, με την κατασκευή της κλίμακας προς την υπόγεια πηγή⁵⁴⁴, αποχετευτικό δίκτυο που διοχέτευσε το βρόχινο νερό και τα λύματα έξω από την πόλη, πλακοστρώσεις και πολλοί ανοιχτοί χώροι, τουλάχιστον στο Δυτικό Τομέα⁵⁴⁵.

Παρατηρήσεις: Η Morgan τόνισε τη σημασία της περίτεχνης τοιχογραφικής διακόσμησης, αλλά και τη θέση αυτής, προτείνοντας πως ο όροφος θα στέγαζε επίσημες εορτές, όπως έδειχνε η εικονογραφία. Εικάζει πως τα τοιχογραφημένα δωμάτια ίσως λειτουργούσαν ως ιερά για δημόσια λατρεία ή ως επίσημοι συμποσιακοί χώροι⁵⁴⁶, τονίζοντας την εορταστική και τελετουργική φύση των σκηνών (Εικ.67). Αξιολογεί πως οι τοιχογραφίες απεικονίζουν τις κοινωνικές σχέσεις και το μοίρασμα της παραγωγής, υπονοώντας τη συνεργασία μεταξύ κοινωνικών ομάδων που ίσως στοχεύει στον έλεγχο του εμπορίου, γεγονός τεκμηριωμένο

⁵³⁹ Schofield 1998, 119.

⁵⁴⁰ Caskey 1971, 390.

⁵⁴¹ Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 345.

⁵⁴² Στη VI περίοδο κατασκευάστηκαν τα γυναικεία ειδώλια (Weisman 2008, 26).

⁵⁴³ Caskey 1971, 377· Schofield 1998, 119· Weisman 2008, 27.

⁵⁴⁴ Η τελική μορφή της πηγής είναι αποτέλεσμα των ενεργειών της VI-VII (Davis 1986, 9).

⁵⁴⁵ Caskey 1971, 377· Schofield 1998, 119-120· Gorogianni 2008, 127· Weisman 2008, 8, 27.

⁵⁴⁶ Morgan 1990, 253-4, 257· Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 339.

στην Αγία Ειρήνη. Η εποχή των λακκοειδών (V-VI) διακρίνεται για τη ραγδαία αύξηση των διαπολιτισμικών επαφών, τα δίκτυα εμπορικά και τις πολιτισμικές ανταλλαγές⁵⁴⁷. Η κοινωνική πρακτική της συλλογικής τελετουργικής κατανάλωσης φαγητού και ποτού κατέχει καίριο ρόλο στη δημιουργία και τη διατήρηση των κοινωνικών ταυτοτήτων, στην παγίωση της κοινοτικής συνοχής και τη διαπραγματέυση δύναμης και ελέγχου. Η λειτουργία της μικρογραφικής τοιχογραφίας είναι προγραμματική, καθώς «ενσαρκώνει» τη μνήμη, μέσω της οποίας τα γεγονότα εδραιώνονται στις κοινότητες⁵⁴⁸.

Ο Caskey επεσήμανε την άμεση επαφή του συγκροτήματος του βορειοανατολικού προμαχώνα με τα τείχη και πρότεινε ότι τα δωμάτια του ορόφου θα στέγαζαν μέλη του στρατιωτικού προσωπικού⁵⁴⁹. Φυσικά η μία πρόταση δεν αναιρεί την άλλη, εφόσον δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τη φύση των εορτασμών. Η πανήγυρις κάλλιστα θα μπορούσε να διοργανώνεται -μεταξύ άλλων- ως προεόρτιο μάχης, προς τιμήν νίκης ή κάποιας εξέχουσας προσωπικότητας με στρατιωτικό αξίωμα. Θεματικά, τουλάχιστον, παραπέμπει στις μεταγενέστερες μυκηναϊκές, που αποτελούν δημιούργημα και αναπόσπαστο κομμάτι μιας στρατιωτικής και αυστηρά ιεραρχημένης κοινωνίας και όπως αυτές, βρίθει κοινωνικών νύξεων. Η Γκορογιάννη τέλος επικεντρώνεται στο συσχετισμό της μνημειακότητας του συμπλέγματος και της αποθηκευτικής του χωρητικότητας, χαρακτηρίζοντάς το ως Οίκο ή τμήμα Οίκου⁵⁵⁰.

Το σύμπλεγμα του Βορειοανατολικού Προμαχώνα ήταν το πρώτο κτίσμα που συναντούσε ο κατευθυνόμενος προς την είσοδο του οικισμού⁵⁵¹. Η διαφοροποίηση της αρχιτεκτονικής μορφής του Βορειοανατολικού προμαχώνα από την τοπική αποτελεί την υλική έκφραση της ανάγκης ορισμένων μελών της κοινότητας να διαχωρίσουν τη θέση τους, σύμφωνα με τους Fitzsimons και Γκορογιάννη. Η ενσωμάτωση μινωικών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών (όπως το σύστημα πολυθύρου) στο σύμπλεγμα νοηματοδοτείται στο πλαίσιο της κοινωνικής διαφοροποίησης και λαμβάνει κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις. Η επιλογή της θέσης του συμπλέγματος επίσης, σε καίρια θέση «πάνω» στα τείχη και προ της εισόδου, υποδηλώνει τη μνημειακή έκφραση πλούτου και δύναμης και επιπλέον μπορεί να ιδωθεί ως σύμβολο της εξέχουσας θέσης αυτών των ατόμων στην κοινότητα και στην

⁵⁴⁷ Morgan 2018, 290· Gorogianni κ.α. 2020, 631.

⁵⁴⁸ Morgan 2018, 287-289, 291.

⁵⁴⁹ Caskey 1971, 374-375.

⁵⁵⁰ Gorogianni 2020, 267.

⁵⁵¹ Morgan 2018, 279.

κεντρική εξουσία. Ο μινωικής αρχιτεκτονικής Βορειοανατολικός Προμαχώνας αποτελούσε επίσημο χώρο, εξέχον σημείο της κοινότητας, όπου ορισμένοι επιλεγμένοι εμπλέκονταν σε κοινωνικές και πολιτικές τελετές. Μέσω της συμμετοχής και της επιδεικτικής κατανάλωσης θα αποκτούσαν και θα διατηρούσαν τη διαφοροποιημένη μινωική ταυτότητα και κατ' επέκταση ξεχωριστή θέση στο κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό σκηνικό της Αγίας Ειρήνης. Όλα τα παραπάνω, με βάση τους δύο μελετητές, αποτέλεσαν συνειδητή επιλογή της «ελίτ» για την εξυπηρέτηση των σκοπών της⁵⁵².

Η Οικία Α, εκτός από το μεγαλύτερο, ήταν μάλλον και το πιο σημαντικό κτήριο στην οικονομική ζωή της κοινότητας, αλλά και το επικρατέστερο ως διοικητικό κέντρο⁵⁵³. Ίδρυμένο στην αρχή της VI το διώροφο κτήριο ανεγέρθηκε σε κεντρικό σημείο του οικισμού και σοδομήθηκε από μεγάλους πελεκητούς ασβεστόλιθους. Ενσωμάτωνε αποχωρητήριο και φωταγωγό, που συνδέονταν με το αποχετευτικό δίκτυο της πόλης⁵⁵⁴. Το κτήριο συγκέντρωνε πληθώρα λειτουργιών: συνδύαζε στοιχεία elite κατοικίας, μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους (κεραμεικά), εισαγωγές (όπως κωνικά κύπελλα⁵⁵⁵) και πολυτελή αντικείμενα⁵⁵⁶ και πολλές βιοτεχνικές δραστηριότητες, που ποσοτικά δεν ανταποκρίνονταν σε οικιακή χρήση⁵⁵⁷, όπως λιθοτεχνία, επεξεργασία οστών, παραγωγή αρωμάτων και υφασμάτων και μεταλλοτεχνία⁵⁵⁸. Στο τέλος της VI το κτήριο καταστράφηκε από σεισμό και ήταν έντονα τα ίχνη φωτιάς⁵⁵⁹. Η Οικία Α συχνά χαρακτηρίζεται ως «βασιλική κατοικία», «έπαυλη» ή «ανάκτορο», ισοδύναμη των μινωικών ανακτόρων ως διοικητικά κέντρα⁵⁶⁰. Οι χαρακτηρισμοί όμως αυτοί λαμβάνουν ως δεδομένη την ύπαρξη αυστηρής ιεραρχικής δομής ως σύστημα διακυβέρνησης και ερμηνεύουν αυτόματα το κοινωνικοπολιτικό τοπίο της Αγίας Ειρήνης⁵⁶¹.

Οι Fitzsimons και Γκορογιάννη συσχετίζουν τα δύο κτήρια, υποστηρίζοντας πως ο Βορειοανατολικός Προμαχώνας αποτελούσε ένα ακόμη τεκμήριο, μία ακόμα υλική εκδήλωση του υψηλού κύρους και του οικονομικού ή άλλου είδους ελέγχου που ασκούσαν

⁵⁵² Fitzsimons και Gorogianni 2017a, 345-346, 351.

⁵⁵³ Fitzsimons και Gorogianni 2017a, 338.

⁵⁵⁴ Caskey 1971, 377· Gorogianni 2008, 128.

⁵⁵⁵ Weisman 2008, 25.

⁵⁵⁶ Caskey 1971, 377.

⁵⁵⁷ Gorogianni 2008, 128-129.

⁵⁵⁸ Schofield 1990, 208-209.

⁵⁵⁹ Gorogianni 2008, 130.

⁵⁶⁰ Fitzsimons και Gorogianni 2017a, 338.

⁵⁶¹ Gorogianni 2008, 128.

οι ένοικοι της Οικίας Α και τη δύναμή τους στον υπόλοιπο πληθυσμό⁵⁶². Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως πρόκειται για τα δύο τοιχογραφημένα κτήρια του οικισμού της ΥΕ Ι⁵⁶³ και τα πιο ιεραρχημένα συγκροτήματα⁵⁶⁴. Όλα τα παραπάνω βέβαια υπονοούν ότι υπήρχε διακριτή κοινωνική ομάδα μέσα στην κοινότητα, που είχε τη δυνατότητα, πρόσβαση στο «εξωτερικό» και την ισχύ να κινητοποιήσει ανθρώπινο δυναμικό και πόρους, ώστε να οργανώσει και να κατασκευάσει το κτήριο ενσωματωμένο στο οχυρωματικό σύστημα της πόλης. Τα άμεσα στοιχεία όμως για τη φύση της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης -όχι μόνο στην Αγ. Ειρήνη, αλλά σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο- είναι ελλιπή. Το κοινωνικοπολιτικό τοπίο της Αγίας Ειρήνης είναι πιθανό να είναι λιγότερο ιεραρχικό απ' όσο υποθέτουμε και αντιθέτως πιο εταιρικό. Οι ίδιοι προτείνουν την ύπαρξη ενός μοντέλου διακυβέρνησης συγκροτούμενο από ανταγωνιστικές ή/και συνεταιριστικές φραξιονιστικές ομάδες, με διαφορετικό βαθμό συμμετοχής στο «παιχνίδι» του εκμινωισμού. Οι ένοικοι της Οικίας Α και του Βορειοανατολικού Προμαχώνα επέλεξαν να αντιγράψουν αρχιτεκτονικά, εικονογραφικά, διοικητικά και κοινωνικά στοιχεία της μινωικής κοινωνίας, όπως το Ακρωτήριο, όπου μπορεί να κανείς φανταστεί ότι ίσχυαν περίπου οι ίδιες ετεραρχικές δομές. Προβληματική είναι όμως η ύπαρξη των οχυρώσεων στο παραπάνω σενάριο. Η παρουσία τους θα μπορούσε να αντανακλά - σε πρώτη ανάγνωση έστω - την ύπαρξη μίας κεντρικής αρχής που θα κυβερνούσε τον οικισμό. Η οχύρωση όμως προϋπήρχε και σχετίζεται με περιόδους που δε παρουσιαζόταν διαφοροποίηση στον τομέα της οικιστικής αρχιτεκτονικής. Οι αρχιτεκτονικές επιδιορθώσεις και προσθήκες της VI βέβαια δε δίνουν την εντύπωση ενεργειών υπό την αιγίδα μιας κεντρικής εξουσίας, αλλά ανάληψης δράσης από ανεξάρτητες/διαφοροποιημένες ομάδες⁵⁶⁵.

Την εικόνα της κοινωνικής διαφοροποίησης ενισχύει η παρουσία τριών εξεχόντων τάφων στην περιοχή της Πύλης, ορατοί σε όποιον πλησίαζε στην Πύλη. Ο Τάφος 28 βρισκόταν στα νότια του Π.ε, ενώ οι 29-30 στα ανατολικά του Π.γ. Σχετικά με τη χρονολόγηση υπάρχει ασυμφωνία, αλλά φαίνεται ότι οι 29-30 ανήκαν στη VI, ενώ ο 28 κυμαίνεται από τη V-VII. Όπως και να έχει ο τύπος, η μεταχείριση στις μεταγενέστερες περιόδους και η τοποθεσία τους παραπέμπουν στον τάφο της Αίγινας και πρέπει να ιδωθούν

⁵⁶² Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 346.

⁵⁶³ Morgan 2018, 279.

⁵⁶⁴ Gorogianni 2020, 268.

⁵⁶⁵ Fitzsimons και Gorogianni 2017α, 346-349.

υπό το πρίσμα της κοινωνικής διαφοροποίησης και να ερμηνευτούν ως δήλωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας των κατόχων και της κοινωνικής τους θέσης⁵⁶⁶.

Η Αγία Ειρήνη ήταν μια μικρή πόλη με μεγάλο πληθυσμό⁵⁶⁷, που χαρακτηριζόταν από τεχνολογική εξειδίκευση και οικονομική πολυπλοκότητα⁵⁶⁸. Αποτελούσε μέρος ενός εκτεταμένου δικτύου θαλάσσιων εμπορικών δραστηριοτήτων⁵⁶⁹, που σε όλη τη διάρκεια της ΜΕ και της πρώιμης ΥΕ εποχής είχε επαφές με οικισμούς των Δυτικών και Νοτίων Κυκλάδων, την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη⁵⁷⁰, και ήταν το απόλυτο κέντρο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής του νησιού⁵⁷¹. Το εμπόριο και οι επαφές οδήγησαν στην κοινωνική πολυπλοκότητα και την ανάγκη διαφοροποίησης, η υπέρτατη δήλωση της οποίας απαντά στην ανοικοδόμηση του συμπλέγματος του Βορειοανατολικού Προμαχώνα και στη θέση των τάφων.

20. Κολώνα, Αίγινα

Γεωγραφική τοποθέτηση και Χρονολόγηση: Στο κέντρο του Σαρωνικού Κόλπου, στο νησί της Αίγινας, εντοπίζεται ο οικισμός με τα μακροβιότερα τείχη της Εποχής του Χαλκού στον Ελλαδικό χώρο. Το νησί βρίσκεται στο σταυροδρόμι ανάμεσα στην Ηπειρωτική Ελλάδα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη. Η θέση της Κολώνας, στα ΒΔ του νησιού, 500 περ. μ. Β. του λιμανιού, ιδρύθηκε σε καίρια θέση για την προστασία του οικισμού, τον έλεγχο της καλλιεργήσιμης γης, αλλά και των θαλάσσιων δρόμων. Το ισόπεδο ακρωτήριο υψώνεται 12 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας και είναι προστατεύεται σε νότο, βορρά και δύση από απότομες βραχώδεις πλαγιές (Εικ.68, 69). Ευλίμενοι όρμοι προς βορρά και νότο καθιστούν τη θέση κατάλληλο αγκυροβόλιο. Προς τα ανατολικά τέλος εκτείνεται η μοναδική εύφορη πεδιάδα⁵⁷².

Τα πρωιμότητα ίχνη κατοίκησης στη θέση ανιχνεύονται ήδη στην Χαλκολιθική περίοδο (Κολώνα Ι). Η κατοίκηση συνεχίζει αδιάλειπτα, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση, καθόλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού⁵⁷³, ενώ η χρήση του χώρου μαρτυρείται και

⁵⁶⁶ Weisman 2008, 20-21, 21 σημ. 99· Fitzsimons και Gorogianni 2017β, 143-144· Gorogianni 2020, 269.

⁵⁶⁷ Weisman 2008, 8.

⁵⁶⁸ Schofield 1990, 208.

⁵⁶⁹ Gorogianni κ.α. 2020, 627.

⁵⁷⁰ Gorogianni κ.α. 2020, 627.

⁵⁷¹ Schofield 1998, 119.

⁵⁷² Walter 2004, 11, 15-17· Felten 2007, 12· 2013, 93· Klebinder-Gauß – Gauß 2015, 67-68.

⁵⁷³ Felten 2007, 19-20· 2013, 94, 97-98.

κατά τους ιστορικούς χρόνους. Οι αλληπάλλληλες οχυρώσεις της Κολώνας αντιστοιχούν σε διάστημα 6 αι., ξεκινώντας από την όψιμη ΠΕΧ⁵⁷⁴.

Αρχιτεκτονική Φάση – Πόλη		Κεραμεική Φάση	Σχετική Χρονολόγηση	Απόλυτη Χρονολόγηση		
IV		D	ΠΕ III	2300-2200		
V	Καταστροφή	E		2200-2050		
	Ανοικοδόμηση					
VI		F	ΜΕ I	2050-2000		
VII		G		2000-1900		
				VIII	H	1900-1800
IX		I	ΜΕ II	1800-1650		
X		J	ΜΕ III	1650-1600		
		K	ΥΕ I			

*Ιστορία της έρευνας – Δημοσιεύσεις*⁵⁷⁵: Πρώτος ο Στάης αποκάλυψε τμήμα της προϊστορικής πόλης το 1894, η πρώτη συστηματική ανασκαφή όμως έγινε από τον ανασκαφέα της Αφαίας Adolf Furtwängler, το 1878 και ξανά από το 1903 έως και το 1907. Παρότι ο Furtwängler ανακάλυψε προϊστορικά κατάλοιπα, η έρευνά του δε δημοσιεύτηκε. Το 1924 για λογαριασμό του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών (DAI) ο G. Welter ανέλαβε την ανασκαφή της Κολώνας, έως και το 1941. Το έργο του Welter μετά τον Β΄ Π.Π. συνέχισε ο H. Walter υπό την αιγίδα της Βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών (BAdW), ενώ από το 1966 το πρόγραμμα εντάχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Salzburg, με τη συνεισφορά εν τω χρόνω των F. Felten, S. Hiller, W. Gauß κ.α. Αναφορικά με τις δημοσιεύσεις, η πρώτη ήταν του Welter το 1938, η οποία για αρκετά χρόνια αποτελούσε σημείο αναφοράς. Ο Walter εν

⁵⁷⁴ Gauß 2018, 48.

⁵⁷⁵ Για το αναλυτικό ιστορικό των ανασκαφών και των δημοσιεύσεων βλ. Sporn κ.α. 2017.

συνεχεία επιμελήθηκε της σειράς Alt-Ägina⁵⁷⁶. Ο ίδιος με τον Felten συνέγραψαν το *Alt-Ägina, Band III,1: Die Vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen. Häuser. Funde.* όπου περιγράφονται αναλυτικά οι οχυρώσεις. Τη συστηματική μελέτη και δημοσίευση των οχυρώσεων τα τελευταία χρόνια έχει αναλάβει ο Gauß.

Πόλη IV

Η τέταρτη πόλη δεν προστατευόταν από τείχος. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι το κτήριο με διαδρόμους, η Λευκή Οικία (Weisses Haus), διαχωριζόταν στα ανατολικά από τα υπόλοιπα κτήρια του οικισμού μέσω τοίχου. Εάν αυτή η υπόθεση ευσταθεί, τότε αντιστοιχεί στις περιπτώσεις της Θήβας, Μάνικας και κατά τον Gauß της Λέρνας⁵⁷⁷.

Πόλη V

Μεταγενέστερες οχυρώσεις και το δυτικό τμήμα του ναού του Απόλλωνα καλύπτουν το κεντρικό τμήμα του πρωιμότερου τείχους⁵⁷⁸. Επιπλέον λόγω κατακρήμνισης στο δυτικό τμήμα, δε σώζονται παρά μόνο τμήματα οικημάτων⁵⁷⁹. Η αποκατάσταση όμως της οχύρωσης της Πόλης V είναι δυνατή με σχετική ασφάλεια, σύμφωνα με τους Walter και Felten, καθώς το τείχος στα ανατολικά και η πρώτη σειρά οικημάτων αμέσως δυτικά του τείχους ήρθαν στο φως, έστω και αποσπασματικά.

Οχύρωση: Την ανατολική ευάλωτη πλευρά προς την ενδοχώρα προστάτευε το ανεξάρτητο, σχεδόν ευθύγραμμο, τείχος, σωζόμενου μήκους περ. 85 μ (Εικ.70). Το πλάτος, όπως διασώζεται σε ελάχιστα τμήματα, ανερχόταν στο 1,20 μ. Η λίθινη κρηπίδα (1,20 μ. ύψος), αποτελούσε τη βάση πλίνθινης ανωδομής⁵⁸⁰.

Η πορεία του τείχους είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετική, συνεπώς παραμένει άγνωστο εάν το τείχος περιέβαλε την Πόλη V. Σύμφωνα με τους Walter και Felten το τείχος συνέχιζε προς τα δυτικά, με δύο, κάθετα προς το ανατολικό, σκέλη (βόρειο και νότιο). Στην κλίση του

⁵⁷⁶ Sporn κ.α. 2017, 81-82.

⁵⁷⁷ Gauß 2019α, 1113.

⁵⁷⁸ Alt-Ägina, 28.

⁵⁷⁹ Walter 2004, 61.

⁵⁸⁰ Alt-Ägina, 28-29, 32· Walter 2004, 61.

Ο Walter όμως παραθέτει πως το πάχος των ομών πλίνθων ήταν περ. 0,60 μ. (Walter 2004, 64.)

κάθε πλευρικού σκέλους (Εικ.71) οι ίδιοι αποκαθιστούν από έναν πεταλόσχημο πύργο⁵⁸¹. Ο Gauß όμως αναφορικά με την ύπαρξη του βόρειου σκέλους διαφωνεί, υποστηρίζοντας πως την άμυνα στο συγκεκριμένο σημείο θα συνιστούσαν οι πίσω τοίχοι των οικιών⁵⁸². Οι Walter και Felten επιπλέον αποκατέστησαν το νότιο σκέλος επί παραδείγματι της βόρειας πλευράς, παρότι παραδέχονται πως οι ενδείξεις είναι πενιχρές και εν τέλει η πορεία του δεν είναι δυνατό να καθοριστεί.

Καθώς το πλάτος του τείχους δεν ήταν ικανοποιητικό ώστε να ενσωματωθεί περιδρομος, προστέθηκε στο εσωτερικό μέτωπο πλίνθινο πεζούλι (Εικ.72), το οποίο λειτουργούσε ως αναβαθμός, με το τείχος να τελεί χρέη παραπετάσματος.

Αναφορικά με τους πύργους οι Walter και Felten τοποθετούν από έναν στα σημεία καμπής του τείχους, όπως αναφέρεται παραπάνω, και επιπλέον έναν στο μεσοδιάστημα των πυλών -ανεβάζοντας το συνολικό αριθμό των πύργων σε πέντε-⁵⁸³, παρότι η σχεδιαστική αποκατάσταση της κάτοψης (Εικ.70) δε παρέχει τα ανάλογα στοιχεία. Ο Gauß ξανά διαφοροποιείται από τους παραπάνω μελετητές, αναφέροντας μόνο τις δύο πυργοειδούς μορφής εισόδους⁵⁸⁴.

Η μορφή της Νότιας και Βόρειας Πύλης είναι επίσης σε μεγάλο βαθμό υποθετική. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, το τείχος διακοπτόταν από άνοιγμα, με το βόρειο σκέλος να κλίνει προς τα Δ. Κάθετα στο βόρειο σκέλος και με κατεύθυνση προς τα Α. δημιουργούνταν μηνοειδούς σχήματος τοίχος, ο οποίος συνέκλινε προς ΝΔ με το νότιο σκέλος· ανάμεσά τους δημιουργούνταν θυραίο άνοιγμα. Η εξωτερική αυτή πύλη οδηγούσε σε μάλλον στεγασμένη αυλή, όπου στα Δ. δεύτερη πύλη οδηγούσε στο εσωτερικό της πόλης. Σύμφωνα με τους μελετητές, τα δύο συστήματα πυλών λειτουργούσαν παράλληλα ως αμυντικοί Πύργοι.

Τρία μέτρα ανατολικά και παράλληλα με το τείχος αποκαλύφθηκε ασβεστολιθικός τοίχος μήκους 9 μ. και 1 μ. πάχους και ύψους. Στο μέσον του μήκους εντοπίστηκε θυραίο άνοιγμα. Ο συγκεκριμένος τοίχος ενδεχομένως λειτουργούσε ως προτείχισμα⁵⁸⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Τα υλικά δόμησης του τείχους αποτελούσαν ασβεστολιθικοί και ηφαιστειογενείς λίθοι και ωμές πλίνθοι. Η τεχνική τοιχοποιίας της κρηπίδας του τείχους

⁵⁸¹ Alt-Ägina, 28, 32, 40· Walter 2004, 66.

⁵⁸² Gauß 2018, 48· 2019α, 1117· 2019β, 60.

⁵⁸³ Alt-Ägina, 32-33, 40· Walter 2004, 61, 64.

⁵⁸⁴ Gauß 2018, 48· 2019α, 1117· 2019β, 61.

⁵⁸⁵ Alt-Ägina, 32-33.

είναι η μερικώς λαξευτή⁵⁸⁶ με αποστρογγλυμένους λίθους μεσαίου μεγέθους στο ανώτερο και επιμήκεις στο κατώτερο τμήμα⁵⁸⁷, συνδεδεμένους με χώμα τοποθετημένους σε δόμους. Η συμπαγής αυτή κατασκευή στήριζε λίθινη ανωδομή⁵⁸⁸ (Fig. 23; Plate 22). Τόσο το λίθινο κρηπίδωμα, όσο και η πλίνθινη ανωδομή ήταν ενισχυμένα με ξυλοδοκούς (reconstruction Fig. 26) (Fig. 23; Plan 7). Το ύψος της ανωδομής υπολογίζεται μεταξύ 60-80 εκ.⁵⁸⁹, ενώ το συνολικό σε 1,80⁵⁹⁰.

Ο εξωτερικός, κυρτός τοίχος των πυλών ήταν πιο προσεκτικά κατασκευασμένος. Οι ημιλαξευτοί μεγάλου και μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθοι δεν ήταν τοποθετημένοι σε δόμους, αλλά, κατά τις αρχές του πολυγωνικού συστήματος, στερεώνονταν μέσω της έδρασης και εμπλοκής των λίθων⁵⁹¹.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Το πολεοδομικό σχέδιο της Πόλης V δεν είναι γνωστό. Φαίνεται όμως πως η πόλη είχε οργανωμένη διάταξη. Τα οικοδομήματα οργανώθηκαν για πρώτη φορά σε πολεοδομικές νησίδες (πέντε οικοδομικά συγκροτήματα⁵⁹²) και τα σπίτια χωρίζονταν με μεσοτοιχίες. Δύο χαλικόστρωτες οδοί ξεκινούσαν από τις πύλες, οδηγώντας στο κέντρο του οικισμού. Κάθετα δρομάκια έτεμναν τους κεντρικούς άξονες. Ανάμεσα στο τείχος και την πρώτη σειρά οικοδομημάτων δυτικά αυτού υπήρχε δρόμος επίσης χαλικόστρωτος (*Kiesstraße an der Festungsmauer*) (Fig. 32,V). Οι οικίες αυτές είχαν στραμμένη την είσοδο προς το τείχος. Τα σπίτια δε διέφεραν σε κάτοψη και μέγεθος⁵⁹³. Η έκταση του τειχισμένου οικισμού της όψιμης ΠΕ III περιόδου υπολογίζεται στα 7,1 στρ.⁵⁹⁴.

Παρατηρήσεις: Η ανοικοδόμηση της Πόλης V και η καταστροφή της από φωτιά αντιστοιχεί στην όψιμη ΠΕ III και την κεραμεική φάση E⁵⁹⁵. Το πολεοδομικό σχέδιο της Πόλης V, όπως

⁵⁸⁶ Μερικώς λαξευτές είναι οι λιθοδομές οι οποίες κατασκευάζονται με μερικώς λαξευμένες πέτρες (έχουν υποστεί δηλαδή μεγαλύτερη επεξεργασία από αυτή των αργολιθοδομών) και κονίαμα. Η λιθοδομή κτίζεται από τη μια, σπανιότερα από τις δύο πλευρές, με μερικώς λαξευμένες πέτρες, ενώ ο υπόλοιπος όγκος της οικοδομής κτίζεται με αργούς λίθους.

⁵⁸⁷ Alt-Ägina, 48.

⁵⁸⁸ Alt-Ägina, 29.

⁵⁸⁹ Alt-Ägina, 32.

⁵⁹⁰ Alt-Ägina, 40.

⁵⁹¹ Alt-Ägina, 32.

⁵⁹² Κόνσολα 1984β, 372.

⁵⁹³ Alt-Ägina, 38-39· Walter 2004, 67.

⁵⁹⁴ Gauß 2019α, 1120.

⁵⁹⁵ Gauß 2018, 48.

και οι «ανάγκες», φαίνεται να αλλάζουν άρδην σε σχέση με της προηγούμενης περιόδου: κανένα προγενέστερο ελεύθερο στο χώρο κτήριο δε ξαναχτίστηκε ή επαναχρησιμοποιήθηκε και επιπλέον κατασκευάστηκε το τείχος⁵⁹⁶. Η φροντίδα για την προστασία του οικισμού ήταν έκδηλη: η μοναδική από ξηράς πλευρά προσέγγισης ήταν ανηφορική, το προτείχισμα (;) αποτελούσε το πρώτο εμπόδιο μπροστά από το ενισχυμένο με πύργους τείχος. Την τελευταία γραμμή άμυνας συνιστούσαν οι στέγες των σπιτιών πίσω από το τείχος σε ύψος περ. 2,40 μ.⁵⁹⁷.

Η κανονικότητα της διάταξης στο εσωτερικό του οικισμού, τα έργα κοινής ωφελείας, τα πιθανά εργαστήρια διατεταγμένα κατά μήκος του τείχους και το μεγαλεπήβολο σχέδιο οχύρωσης παρέχουν την εικόνα μιας ανεπτυγμένης κοινότητας με υψηλό επίπεδο αστικοποίησης και προϋποθέτουν κεντρική οργάνωση. Ο θησαυρός (κρυμμένος στο πάτωμα οικίας) επιπλέον με κοσμήματα από το ΒΑ Αιγαίο, την Ανατολή και αλλού αποδεικνύει τις εμπορικές επαφές και την ύπαρξη πλούτου. Τα παραπάνω συνάδουν με την άποψη του Niemeier ότι η περίπτωση της Κολώνας αποτελεί τη «γέννηση του πρώτου κράτους στο Αιγαίο έξω από την Κρήτη»⁵⁹⁸. Στην παραγμένη περίοδο που ακολούθησε την ΠΕ ΙΙ, σε αντίθεση με τις άλλες θέσεις (εγκατάλειψη, συρρίκνωση, εσωστρέφεια), η Κολώνα επιβίωσε πανηγυρικά, ως το απόλυτο εμπορικό και διαμετακομιστικό κέντρο⁵⁹⁹.

Πόλη VI

Την καταστροφή από πυρκαγιά ακολούθησε άμεσα ανοικοδόμηση⁶⁰⁰. Ο προσανατολισμός, το σχήμα και το μέγεθος των οικιών της πρώτης σειράς καθόρισαν τη μορφή του VI τείχους, καθώς αυτό οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια της Πόλης V⁶⁰¹.

Οχύρωση: Το τείχος (Εικ.73) θεμελιώθηκε στο στρώμα καταστροφής της Πόλης V. Η οχύρωση κτίστηκε 6-10 μ. δυτικά του προκατόχου της, υπερκαλύπτοντας τα κτίσματα της πρώτης σειράς τόσο σε μήκος (B-N), όσο και σε πλάτος (Δ-A). Οι ανατολικοί και δυτικοί τοίχοι των οικιών της Πόλης V αποτέλεσαν τα δύο «μέτωπα» που συγκρατούσαν το γέμισμα του τείχους. Αρχικά σφραγίστηκαν τα θυραία ανοίγματα και συμπληρώθηκαν οι

⁵⁹⁶ Alt-Ägina, 28.

⁵⁹⁷ Walter 2004, 64-66.

⁵⁹⁸ Felten 2013, 95. Niemeier 1995, 73.

⁵⁹⁹ Klebinder-Gauß και Gauß 2015, 81.

⁶⁰⁰ Alt-Ägina, 43· Walter 2004, 83.

⁶⁰¹ Alt-Ägina, 43-44· Walter 2004, 83-84.

καταστραμμένοι τοίχοι (όπως π.χ. ο οπίσθιος του Σπ.6). Έπειτα οι οπίσθιοι δυτικοί τοίχοι ενισχύθηκαν με αντερειαματικούς τοίχους (όπως π.χ. ο δυτικός τοίχος του Σπ.7), για να αντέξουν την πίεση από το υλικό πλήρωσης⁶⁰². Τέλος η ανατολική τμηματική πρόσοψη ενοποιήθηκε και ενδυναμώθηκε με την επένδυση ενός επικλινούς τοίχου⁶⁰³, ευθυγραμμίζοντας επιπλέον την πορεία του τείχους. Το πάχος της επένδυσης κυμαινόταν από 1,60-0,80 μ. Η ανωδομή ήταν κατασκευασμένη από ωμές πλίνθους⁶⁰⁴, παρότι δε διατηρήθηκαν. Το τείχος ίσως επενδυμένο με κονίαμα για την καλύτερη διατήρηση και προστασία των πλίνθων⁶⁰⁵.

Η Νότια Πύλη αποτελείται από τους Πύργους 3 (Σπ.6) στα νότια και 4 (Σπ.8) στα βόρεια και τη δίοδο πλάτους 1,20 μ. που αυτοί πλαισίωναν. Οι εξωτερικοί τοίχοι των δύο σπιτιών ενισχύθηκαν με λίθινο περίβλημα πάχους 1,50, ώστε να αντέξουν την πίεση του υλικού πλήρωσης. Πέντε μέτρα δυτικά των προσόψεων των πύργων εντοπίστηκε στη δίοδο ο λίθινος όλμος. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η επιδιόρθωση της κοιλότητας του όλμου λόγω φθοράς. Απέναντι από τον όλμο εντοπίστηκε ευμεγέθης λίθος, σχεδόν 1 μ. μήκους, που όριζε την κίνηση της θύρας. Ο λίθος αυτός οριοθετούσε προφανώς την κίνηση του θυρόφυλλου. Η θύρα άνοιγε προς τα δυτικά της διόδου και ασφάλιζε από μέσα. Το περίθυρο θα ήταν ξύλινο.

Η δίοδος του συστήματος της Βόρειας Πύλης, βρίσκεται ανάμεσα στις οικίες 13 και 14 της Πόλης V, οι οποίες μετατράπηκαν στους Πύργους (Turm) 5 και 6 αντίστοιχα. Αντερειαματικοί τοίχοι προστέθηκαν στους ανατολικούς και πλευρικούς τοίχους. In situ εντοπίστηκε το λίθινο κατώφλι (μήκος 2 μ., ύψος 0,20 μ.). Το πλάτος της Πύλης πιθανότατα ήταν ίδιο με εκείνο της Νότιας. Στη ΒΔ πλευρά του Π.6 αποκαλύφθηκε πλίνθινη βαθμίδα που οδηγούσε στον πύργο και ίσως στον περιδρόμο. Οι μελετητές εικάζουν την ύπαρξη δεύτερης θύρας δυτικότερα⁶⁰⁶.

⁶⁰² Alt-Ägina, 43-46, 48.

⁶⁰³ Η μορφή, αλλά πρωτίστως η λειτουργία, του επικλινούς τοίχου παραπέμπει σε εκείνη της μεταγενέστερης *σκάρπας*. Πρόκειται για την κεκλιμένη βάση τείχους που απαντά στα δυτικά μεσαιωνικά κάστρα. Μετά την καθιέρωση των πυροβόλων όπλων τον 15ο αι., χαρακτηρίζει τη διαμόρφωση του τείχους με σκοπό την ενίσχυση απέναντι στα βλήματα των πυροβόλων όπλων, μέσω της αύξησης του πάχους. Η σκάρπα είχε προσεγμένη εξωτερική επένδυση και το γέμισμά της γινόταν με αργούς λίθους.

⁶⁰⁴ Alt-Ägina, 45-46.

⁶⁰⁵ Alt-Ägina, 49.

⁶⁰⁶ Alt-Ägina, 46-47.

Τρεις ακόμα πύργοι συμπλήρωναν τη μορφή του τείχους⁶⁰⁷. Αμέσως νότια της Νότια Πύλης απαντάται ο Π.2, θεμελιωμένος στο χώρο του Σπ.3, διαστάσεων 2-5 μ. μήκους, 6 μ. πλάτους και σωζόμενου ύψους 2,20 μ. Η διαφορά των 3 μ. στο μήκος έγκειται στη διατήρηση του αύλειου χώρου (Hof) στο ΝΔ τμήμα, Δ. του Σπ.3· η κάτοψη δηλ. του πύργου σχηματίζει ένα αντίστροφο «L». Αύλειος χώρος επιπλέον διαμορφώθηκε στο χώρο Ν του Σπ.7 και Δ του Σπ.2. Μάλιστα οι δύο χώροι ενοποιήθηκαν. Η νότια είσοδος στο δυτικό τοίχο του Σπ.3 διατηρήθηκε και σχετίζεται με την κατασκευή κλίμακας (Treppe) στο ίδιο σημείο. Τα σκαλοπάτια, που δε διατηρήθηκαν, υπολογίστηκε ότι είχαν πλάτος 0,90 μ. Οι μελετητές πιθανολογούν ότι η σκάλα οδηγούσε στον πύργο. Τα κατάλοιπα του Π.1 (ΣΠ.1) εντοπίζονται στο ΝΑ σημείο του συστήματος οχύρωσης που διασώθηκε⁶⁰⁸. Τέλος, στο ακρότατο ΒΑ σημείο του τείχους, κατ' αντιστοιχία του ΝΑ, είναι πιθανή η ύπαρξη έβδομου πύργου, κατασκευασμένου στα κατάλοιπα του Σπ.16. Κατακρημνίσεις και επεμβάσεις των ιστορικών χρόνων όμως δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών στοιχείων⁶⁰⁹.

Το ύψος της οχύρωσης με βάση το λίθινο τμήμα του Π.2 και το ύψος του πλίνθινου περιδρόμου και στηθαίου τείχους (1,20 μ.) συνυπολογίζεται στα 3,40 μ. Οι μελετητές δέχονται με βεβαιότητα ότι αντί στηθαίου η οχύρωση στεφόταν με επάλξεις⁶¹⁰, παρόλο που αρχιτεκτονικά τεκμήρια δεν επαληθεύουν αυτήν την άποψη. Το μήκος του ανέρχεται στα 77 μ.⁶¹¹.

Το τείχος της Πύλης V δεν εγκαταλείφθηκε· επιδιορθώθηκε, ενισχύθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως προτείχισμα. Στην ανατολική πλευρά του αρχικού τείχους και σε επαφή με αυτήν προστέθηκε τοίχος, διπλασιάζοντας έτσι το πάχος του προτειχίσματος (2,60 μ.). Η ανωδομή ήταν, όπως και πριν, πλίνθινη (Fig. 45). Το παλιό τείχος θεωρητικά λειτουργούσε ως περιδρόμος και η ανωδομή του νέου ως στηθαίο. Για την πορεία του προτειχίσματος προς ΒΔ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις. Οι προϋπάρχουσες Πύλες διατηρήθηκαν και ενισχύθηκαν με την αύξηση του πάχους των καμπύλων τοίχων⁶¹².

Αμφίβολης λειτουργίας τέλος είναι το απλό άνοιγμα στο προτείχισμα, βορείως της Νότιας Πύλης (κατ' αντιστοιχία υποτίθεται δεύτερο άνοιγμα βόρεια της Βόρειας Πύλης).

⁶⁰⁷ Alt-Ägina, 43-44.

⁶⁰⁸ Alt-Ägina, 47-48.

⁶⁰⁹ Alt-Ägina, 46.

⁶¹⁰ Alt-Ägina, 49.

⁶¹¹ Walter 2004, 79.

⁶¹² Alt-Ägina, 48-49.

Ιδιαίτερη μέριμνα μάλιστα λήφθηκε για την στατικότητα, με την προσθήκη αντερσεισματικών τοίχων στο κάθε μέτωπο και την αποκατάσταση της υψομετρικής διαφοράς μεταξύ του παλιού τείχους και της παράλληλης προσθήκης⁶¹³. Εξήγηση σχετικά με τη λειτουργία των ανοιγμάτων δεν προσφέρεται, παρά μόνο ότι δε λειτουργούσαν ως περάσματα. Όλμος ή κατώφλι δεν αναφέρονται. Το μόνο σίγουρο είναι πως η θέση τους, σχεδόν στην ίδια ευθεία με τη δίοδο της Νότιας Πύλης -σε αντιθέσει με το σχόλιο των συγγραφέων⁶¹⁴- ήταν μία μάλλον λανθασμένη στρατηγικά επιλογή⁶¹⁵.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το κυριότερο και μοναδικό διατηρημένο υλικό είναι ο λίθος. Οι λίθινες κρηπίδες της προηγούμενης περιόδου, όπου διασώζονταν, διατηρήθηκαν. Το στρώμα καταστροφής δεν απομακρύνθηκε, αλλά χρησιμοποιήθηκε ως υπόστρωμα θεμελίωσης του νέου τείχους (Plan 8 u. 7; Figs. 34, 35 u. 21, 22) (see Fig. 22). Όπου έλειπαν τοίχοι συμπληρώθηκαν και οι χώροι των σπιτιών γεμίστηκαν με λίθους και χώμα, αποτελώντας των πυρήνα του τείχους και των πύργων⁶¹⁶ (plate 34,2) (Fig. 37). Οι λίθοι στις επενδύσεις των εξωτερικών πλευρών ήταν κατά κύριο λόγο μεγάλου μεγέθους. Η ανωδομή του τείχους ήταν πλίνθινη με ενισχυτικές ξυλοδοκούς, ενώ οι πύργου ήταν πλήρως λίθινοι⁶¹⁷.

Ο ενισχυτικός στο αρχικό τείχος τοίχος είχε χαμηλότερη ποιότητα κατασκευής, κτισμένος από μεγάλους ακατέργαστους λίθους⁶¹⁸. Εμφανές επιπλέον είναι το σημείο ένωσης μεταξύ των δύο τμημάτων, όπου εγχύθηκε το κονίαμα για τη σύνδεσή τους. Πάνω στο νέο τμήμα του προτειχίσματος υπήρχαν ξύλινα δοκάρια τοποθετημένα σε αύλακες σχηματισμένες στο τείχος επενδυμένες με πηλό. Η ξύλινη αυτή υποδομή στήριζε την πλίνθινη ανωδομή⁶¹⁹.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η διαρρύθμιση που είχε ο οικισμός δεν είναι ξεκάθαρη. Σύμφωνα με τον Walter, όπως ο προηγούμενος οικισμός, έτσι και η Κολώνα VI θα ήταν

⁶¹³ Μετά την καταστροφική πυρκαγιά το επίπεδο ανυψώθηκε, με αποτέλεσμα ο νέος τοίχος να εδραιωθεί 0,50 μ. υψηλότερα.

⁶¹⁴ «Der offenbar torlose Mauerdurchgang liegt bezeichnenderweise nicht in der Achse der Südtorgasse. Man vermied eine durchgehend gefluchtete Straße, um die Aufmerksamkeit eines feindlich Eintretenden nicht sofort auf das Haupttor zu lenken, beziehungsweise verhinderte den Blick in die Torgasse.»

⁶¹⁵ Alt-Ägina, 49.

⁶¹⁶ Alt-Ägina, 43-46.

⁶¹⁷ Alt-Ägina, 49.

⁶¹⁸ Το παλιό τμήμα ήταν κατασκευασμένο από λίθους και βότσαλα μεσαίου μεγέθους και σφαιρικού σχήματος στο ανώτερο τμήμα και επιμήκεις στο κατώτερο.

⁶¹⁹ Alt-Ägina, 48.

οργανωμένη σε οικοδομικά τετράγωνα⁶²⁰. Σίγουρο είναι πως, λόγω της οικοδόμησης του τείχους πάνω στην πρώτη σειρά σπιτιών της V πόλης, ο οικοδομικός χώρος μειώθηκε κατά 16 σπίτια⁶²¹. Το επίπεδο του χαλικόστρωτου δρόμου μεταξύ προτειχίσματος και τείχους αυξήθηκε κατά 0,72 εκ.⁶²².

Παρατηρήσεις: Το τείχος της πόλης VI απέκτησε μία εντελώς καινούργια μορφή· βασική διαφορά από τον προκάτοχο -αλλά και τους διαδόχους- του ήταν η ορθογωνισμένη κάτοψη. Ήταν πιο ισχυρό από προηγούμενο, με μέσω πάχος 4-5 μ. Οι Πύλες συνιστούσαν οργανωμένο σύστημα εισόδου, καθώς η κάθε μία προστατευόταν εκατέρωθεν από τετράπλευρους πύργους⁶²³. Τέλος, αγωγός απορροής υδάτων υπήρχε νοτιώς της κάθε πύλης του προτειχίσματος, οδηγώντας τα νερά από τους χαλικόστρωτους δρόμους έξω από την πόλη. Οι λόγοι για τους οποίους το τείχος «οπισθοχώρησε», με αποτέλεσμα να περιορίσει τον ζωτικό χώρο στην *intra muros* περιοχή δεν είναι σαφείς. Μία απειλή και η συνεπαγόμενη ανάγκη για γρήγορη ανοικοδόμηση φαντάζει ως πιθανή αιτία. Η δυνατότητα της Κολώνας να αναγείρει τόσο ισχυρές -και κοστοβόρες- οχυρώσεις και μάλιστα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα δηλώνει την ύπαρξη μιας οργανωμένης και πλούσιας κοινότητας. Ο πλούτος και η κομβική θέση του νησιού ίσως να αποτελούσαν τους λόγους που η Κολώνα δέχτηκε επίθεση, εφόσον δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για ενδοκοινοτικό ανταγωνισμό στην περίοδο V. Η εκβάθρων αλλαγή στη μορφή του κυρίως τείχους χαρακτηρίστηκε ως πιο ενεργητική αμυντικά⁶²⁴.

Πόλη VII

Η Πόλη VII εγκαινιάζει την έναρξη της ΜΕ εποχής, αλλά και τη ριζική μετασκευή της οχύρωσης (Εικ.74). Η εμφάνιση του τείχους άλλαξε ολοκληρωτικά, με βάση το πρότυπο της Πόλης V με τις προστατευμένες από καμπυλόγραμμους τοίχους εισόδους⁶²⁵.

Οχύρωση: Το κυρίως τείχος ενισχύθηκε και έλαβε κυκλώπειο χαρακτήρα: μεταξύ των πύργων (2-7) της πόλης V προστέθηκαν ενισχυτικοί τοίχοι, αυξάνοντας το πάχος του τείχους στα 6 μ. Προκειμένου να ενισχυθεί το τμήμα μεταξύ των Πυλών (25 μ.) προστέθηκε

⁶²⁰ Walter 2004, 86.

⁶²¹ Alt-Ägina, 49.

⁶²² Alt-Ägina, 49.

⁶²³ Alt-Ägina, 43-44.

⁶²⁴ Alt-Ägina, 49.

⁶²⁵ Alt-Ägina, 50· Gauß 2019β, 66.

ευθύγραμμος σχεδόν τοίχος με κατεύθυνση B-N, παράλληλα με το κυρίως τοίχος. Αν και δε σώζεται, παρά μόνο στο βόρειο άκρο του, θεωρητικά εκφυόταν από τον Π.3. Είχε τελικό ύψος 2,10 μ., με πλίνθινη ανωδομή. Μεταξύ τοίχου και τείχους, σχηματιζόταν ισόγειος πεζοδρομημένος «διάδρομος» πλάτους 1,20 μ. Οι μελετητές θεωρούν πως είχε διττή λειτουργία α) ως παραπέτασμα στο κυρίως τείχος, παρά τη μεταξύ τους απόσταση, και β) ως χώρος για την ανασύνταξη ή και προστασία των αμυνομένων. Άγνωστος παραμένει εάν υπήρχε άλλος τρόπος προσέγγισης, πλην μέσω της Βόρειας Πύλης. Το τελικό ύψος είναι άγνωστο, όπως και ο τρόπος προσέγγισης στον περιδρόμο.

Μεγάλη μέριμνα δόθηκε στην αναδιάρθρωση και ενίσχυση των πυλών. Ο Π.6 της προηγούμενης Πόλης δε κατεδαφίστηκε, αλλά ενσωματώθηκε στο νέο τείχος. Ενισχύθηκε στην ανατολική πλευρά, με την προσθήκη τοίχου, ο οποίος συνέχιζε προς ΝΑ ως καμπύλος. Η προσθήκη, μήκους 8 μ., έφτανε έως την ΝΑ γωνία του Π.5 (VI), σχηματίζοντας το ανατολικό τμήμα του Nordtorgasse (Εικ.75). Ο Π.5 τροποποιήθηκε επίσης, ώστε να διαμορφωθεί η Πύλη και ο διάδρομος. Ο ανατολικός τοίχος αποστρογγυλεύτηκε, ενώ ο βόρειος τοίχος αποκόπηκε κατά 6 μ., όχι όμως στο ανατολικότερο τμήμα του. Η προεξοχή προς το διάδρομο ήταν σχήματος «D». Οι ανασκαφείς υποθέτουν πως η προέκταση λειτουργούσε ως υπαίθριος θάλαμος-κάλυψη για τους υπερασπιστές, προσφέροντάς τους το στοιχείο αφιχνιασμού σε περίπτωση που οι επιτιθέμενοι περνούσαν την πύλη. Το πλάτος της θύρας υπολογίζεται στο 1,20 μ. Είχε διαμορφωμένες παραστάδες και κατώφλι από μικρούς πεπλατυσμένους λίθους. Εντοπίστηκαν επίσης ο λίθινος όλμος, μισό μέτρο πιο πάνω από το πλατύσκαλο η οπή για το δοκάρι που ασφάλιζε τη θύρα και πιο ψηλά η οπή για το οριζόντιο δοκάρι της οροφής, καθώς η πύλη ήταν στεγασμένη, όπως και ο διάδρομος σε όλο του το μήκος. Παράλληλα με το μήκος της βόρειας παρειάς του διαδρόμου έως και τη θύρα προστέθηκε επίσης αντερεισματικός τοίχος. Με αυτόν τον τρόπο η προσθήκη λειτουργούσε ως μέσο στένωσης του διαδρόμου κατά 2 μ.· η κίνηση ήταν πιο ελεγχόμενη και επιπλέον ενισχύθηκε ο εξωτερικός καμπύλος τοίχος. Πίσω από την προεξοχή «D» ίσως υπήρχε δεύτερη πύλη.

Αντίστοιχη ήταν η διαμόρφωση στη Νότια Πύλη. Λίθινη επένδυση με καμπύλωση προστέθηκε στον Π.4 (VI), πάχους 2,60-3 μ., εκτεινόμενη έως το νότιο τμήμα του Π.3 (VI). Ο Π.3 κατεδαφίστηκε μερικώς, αποκαλύπτοντας τους τοίχους του Σπ.6 της Πόλης V. Η γωνία που σχημάτιζαν οι τοίχοι πληρώθηκε, ώστε να σχηματιστεί ο ημικυκλικός τοίχος που έβγαινε στο εσωτερικό του διαδρόμου (Εικ.76). Οι παραστάδες είχαν πλάτος 1 μ. και ο λίθινος όλμος βρέθηκε *in situ*. 6 μ. προς Δ υπήρχε εσωτερική πύλη. Και εδώ προστέθηκε

τοιχος στο εσωτερικό του Südtorgasse, από τις παραστάδες της εξωτερικής πύλης έως και την ευθεία της εσωτερικής πύλης (+13.60), παράλληλα και σε επαφή με την καμπύλη προέκταση.

Οι Π.1-2 διατηρήθηκαν και έτυχαν ελάχιστων μετασκευών. Μεταξύ τους, όπως και ανάμεσα στις δύο Πύλες, υπήρχε τοίχος και επιπλέον δημιουργούνταν αύλειος χώρος. Από τους πύργους μόνο ο Π.1 είναι πιθανό να διατήρησε την αρχική του λειτουργία. Οι υπόλοιποι ίσως χρησίμευαν πλέον ως προμαχώνες, αν και οι μελετητές επισημαίνουν πως το τείχος της Πύλης VII δεν ενσωμάτωνε τα συγκεκριμένα ενεργητικά στοιχεία άμυνας.

Αναφορικά με το προτείχισμα η Νότια Πύλη κλείστηκε και ακριβώς νότια αυτής διαμορφώθηκε άνοιγμα. Η αλλαγή ίσως έγινε προκειμένου να μη βρίσκεται το άνοιγμα του προτειχίσματος στην ίδια ευθεία με την Νότια Πύλη. Η κατάσταση στα βόρεια είναι άγνωστη, καθώς βρίσκεται κάτω από την Πόλη ΙΧ⁶²⁶.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το οικοδομικό υλικό δε διέφερε από την προηγούμενη περίοδο. Το κατώτερο μέρος ήταν κατασκευασμένο από λίθους, ενώ το ανώτερο από πλίνθους και ξύλινα στηρίγματα. Οι νέοι τοίχοι, πλην των δύο ανεξάρτητων ευθύγραμμων και των εξωτερικών καμπύλων, αποτελούνταν από ένα μέτωπο και γέμισμα μεταξύ νέου και παλιού τοίχου. Το βόρειο άκρο ενισχύθηκε με ογκόλιθους κυκλώπειων διαστάσεων⁶²⁷.

Οι εξωτερικοί καμπύλοι αντιθέτως είχαν δύο μέτωπα. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη δόμηση του νότιου καμπύλου τοίχου: προκειμένου ο τοίχος να αντέξει το πρόσθετο φορτίο του περιδρομού και του παραπετάσματος τρεις σειρές δόμων, στο μέσο του ύψους, τοποθετήθηκαν διαγωνίως, και όχι οριζόντια, ώστε να ενισχύσουν την τοιχοδομή. Ο τοίχος είχε πάχος 3 μ., με τα 2,40 μ. να καταλαμβάνονται από τον περιδρομό και το παραπέτασμα ύψους 1,20 μ. και 0,60 πάχους. Γενικά οι εξωτερικοί καμπύλοι τοίχοι είχαν ενισχυμένο ανατολικό μέτωπο από μεγάλους λίθους. Σε αντίθεση οι εσωτερικοί καμπύλοι ήταν κατασκευασμένοι με μεσαίου μεγέθους υλικό⁶²⁸.

Οι εσωτερικοί καμπύλοι είχαν διαμορφωμένο μέτωπο μόνο προς το διάδρομο. Δεν ενσωματώθηκαν στο τείχος, με τη ένωση των δύο μερών να είναι εμφανής. Η κατασκευή των ανεξάρτητων τμημάτων ήταν πιο αδύναμη⁶²⁹.

⁶²⁶ Alt-Ägina, 50-55.

⁶²⁷ Alt-Ägina, 50, 52.

⁶²⁸ Alt-Ägina, 50, 52-53.

⁶²⁹ Alt-Ägina, 52-53.

Πολεοδομία-Έκταση Οικισμού: Η πολεοδομική οργάνωση της Πόλης VII είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετική, καθώς τα ανασκαμμένα αρχιτεκτονήματα της περιόδου δεν είναι επαρκή⁶³⁰.

Παρατηρήσεις: Η λειτουργικότητα της νέας μορφής επιβεβαιώνεται από τη μακρόχρονη διατήρησή της: δεν ήταν παρά στην πόλη IX που εγκαταλείφθηκε αυτό το τείχος⁶³¹. Ο πυρήνας της έκτης Πόλης διατηρήθηκε και ενισχύθηκε. Η νέα διαρρύθμιση των Πυλών προσέφερε αμυντικό και επιθετικό πλεονέκτημα στους κατοίκους. Οι Πύλες προστατεύονταν από ελικοειδείς διαδρόμους και διπλές θύρες⁶³². Το στοιχείο του αιφνιδιασμού ενισχύθηκε επίσης με τους δύο ανεξάρτητους τοίχους.

Μέχρι τώρα η έρευνα δεν έχει εντοπίσει στοιχεία επίθεσης, ώστε να αιτιολογείται ανασκαφικά η ανάγκη μίας ακόμα δραματικής αλλαγής στη μορφή του τείχους. Η θέση όμως του νησιού σε θαλάσσιο σταυροδρόμι, είναι πιθανό να έθεσε την Κολώνα στο στόχαστρο επιδρομέων, καθώς είχε αναδυθεί σε σημαντική θέση και οικονομικό κέντρο στο πρώτο μισό της 2η χιλ. αναδύεται σε, συγκρινόμενη μόνο με Κρήτη⁶³³. Άλλωστε μία κοινότητα που είχε να διαθέσει το ανθρώπινο δυναμικό και τους υλικούς πόρους για την ανακατασκευή του οχυρωματικού της συστήματος, θα ήταν -τουλάχιστον- εύρωστη. Σύμφωνα με τον Rutter «Kolonna ... emerged as a Middle Helladic site without a peer on the Greek mainland⁶³⁴». Όντως, η «επιβίωση» της Κολώνας, σε μια περίοδο που επικρατεί γενικευμένη εσωστρέφεια και πενία, οι δραστηριότητες και η συγκέντρωση πλούτου θα ερχόταν σε έντονη αντίθεση με τις παραπάνω συνθήκες.

Πόλη VIII

Η οχύρωση της όγδοης Πόλης αποτελείται ουσιαστικά από ενισχύσεις και προσθήκες στα τείχη της προηγούμενης (Εικ.77)⁶³⁵.

⁶³⁰ Gauß 2019α, 1126.

⁶³¹ Alt-Ägina, 46.

⁶³² Alt-Ägina, 55.

⁶³³ Gauß κ.α. 2015, 67.

⁶³⁴ Rutter 1993, 776-780.

⁶³⁵ Walter 2004, 104.

Οχύρωση: Ο νέος εξωτερικός «μανδύας» εκτεινόταν από την Νότια Πύλη έως και το βορειότερο σωζόμενο άκρο του τείχους, ακολουθώντας την πορεία και την κλίση του VII τείχους. Στο πλέον ΒΑ σημείο αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα πύργου (*Eckturm*), σε επαφή με την νέα προσθήκη του τείχους. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως αν και σύγχρονες κατασκευές, η τοιχοδομία του πύργου δεν ήταν οργανικά συνδεδεμένη με την προέκταση της προσθήκης, αλλά απλά ακουμπούσε σε αυτήν. Πίσω από τον πύργο υπήρχε κενός χώρος. Στο σημείο αυτό η τοιχοδομία ήταν διαφορετική από την υπόλοιπη προσθήκη (βλ. παρακάτω). Δεν είναι σαφές εάν ο χώρος ήταν ακάλυπτος ή όχι, αλλά λόγω της θέσης του είναι ασφαλές να υποθέσουμε πως είχε αποκλειστικά στρατιωτική χρήση⁶³⁶.

Σε μικρή απόσταση προς Ν. είχε κτιστεί ο προεξέχον Π.4. 4 μ. μήκους και 1,50 μ. πλάτους. Με βάση τα υπόλοιπα παραδείγματα, ήταν και αυτός εξολοκλήρου λίθινος. Στο κεντρικό τμήμα, μεταξύ των δύο Πυλών το πάχος του κυρίως τείχους ανερχόταν στα 8 μ.⁶³⁷.

Η νέα προσθήκη κάλυψε και τον καμπύλο τοίχο της VII περιόδου στο βορρά. Ακολουθούσε το σχήμα και την κλίση του προκατόχου της, ξεπερνώντας την όμως σε μήκος: στην ευθεία της απόληξης του τοίχου της VII ο νέος τοίχος διογκώνεται σε πλάτος και καλύπτει διαγωνίως τα 2/3. Η απόληξη του τοίχου αυτού έχει πλάτος 4,20 και ισχυροποιείται επιπλέον με τοιχίο 0,80 μ. κατασκευασμένο από ογκόλιθους. Επιπλέον έχει έντονη κλίση προς Δ., σχηματίζοντας στενή δίοδο με το δυτικό τμήμα του κυρίως τείχους. Σε αυτό το σημείο βρισκόταν η εξωτερική Βόρεια Πύλη. Ογκόλιθοι προεξέχοντες 0,40 μ. από το τοιχίο της προέκτασης συνιστούσαν την ανατολική παραστάδα. Στο σημείο εντοπίστηκε ο λίθινος όλμος. Το μήκος της θύρας ανερχόταν στο 1 μ. Ως εσωτερική Βόρεια Πύλη διαμορφώθηκε η εξωτερική της προηγούμενης περιόδου. Το κατώφλι αποτελούνταν από πλάκες. Στην δυτική πλευρά αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα του μηχανισμού κλειδώματος: σε μία επιμήκη εσοχή, επικαλυμμένη με πηλό, τοποθετούνταν το ξύλινο δοκάρι που ασφάλιζε τη θύρα. Ακόμα δύο οπές (διαμ. 2,5 εκ.), μία σε κάθε άκρη, ήταν τα αποτυπώματα των καρφιών που θα συγκρατούσαν το δοκάρι σταθερό. Επίσης, η προέκταση σχήματος «D» αφαιρέθηκε με συνέπεια τη διεύρυνση του διαδρόμου. Ενισχυτικός τοίχος κατασκευάστηκε στα δυτικά ώστε να «κλείσει» η απόσταση με το ανατολικό τμήμα. Το κενό μεταξύ του τείχους και του ανεξάρτητου παράλληλου τοίχου γεμίστηκε.

⁶³⁶ Alt-Ägina, 58.

⁶³⁷ Alt-Ägina, 62.

Ο Π.3 δεν βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση (3,40 μ.) από τη Βόρεια Πύλη, με στόχο την καλύτερη φύλαξη της εισόδου. Προκειμένου να ενισχυθεί η στατικότητα του πύργου και η συνοχή του με το τείχος, χωρίς όμως να διακυβευτεί η δομή του τελευταίου, ο πύργος συνδέθηκε με τον «ελεύθερο τοίχο» και έπειτα το κενό, μεταξύ των δύο παράλληλων κατά την Πόλη VII πλευρών, πληρώθηκε⁶³⁸.

Η κατάσταση στο νότιο μισό ήταν ελαφρώς διαφορετική: δεν προστέθηκε νέος «μανδύας» κατά μήκος του εξωτερικού καμπυλόγραμμου τοίχου, αλλά προεκτάθηκε ο τοίχος κατά 5 μ. προς Ν. Το σημείο προέκτασης όριζε ο προεξέχον Π.2 ύψους 4 μ. και πλάτους 2 μ. Όπως και οι Π.3-4, έτσι και ο Π.2 δεν συνενώθηκε με τον οπίσθιο τοίχο, ώστε να μην διακινδυνευτεί η στατικότητα του τείχους. Ενισχυτικός τοίχος προστέθηκε στα δυτικά ενσωματώνοντας την τοιχοδομία έως και τον ανεξάρτητο τοίχο, ελαχιστοποιώντας τον ανοιχτό χώρο μπροστά από την νέα εξωτερική είσοδο και κάνοντας τη ροή πιο ελεγχόμενη. Η εξωτερική θύρα του συστήματος της Νότιας Πύλης προστατευόταν από δύο εκατέρωθεν προεξοχές. Σκοπός τους ήταν να μειώσουν τη διάοδο προς τη θύρα στο 1 μ. και να προστατεύσουν τις παραστάδες που τη συγκρατούσαν⁶³⁹. Η εξωτερική πύλη της πόλης VII μετατράπηκε σε εσωτερική. Μεταξύ των δύο τμημάτων της οχύρωσης, εκατέρωθεν του Südtorgasse υπήρχαν δοκάρια που στήριζαν πάτωμα για την επικοινωνία των δύο τμημάτων, σα γέφυρα, και συγχρόνως στέγαζαν το διάδρομο⁶⁴⁰. Ο Südtorgasse διαπλατύνθηκε με την αφαίρεση της τριγωνικής προέκτασης και του βόρειου αντερεισματικού τοίχου⁶⁴¹.

Τόσο στο βόρειο, όσο και στο νότιο τμήμα εντοπίστηκαν ενδείξεις για την ύπαρξη περιδρόμου και παραπετάσματος. Το πλάτος του περιδρόμου υπολογίζεται στα 1,80 μ., ενώ το παραπέτασμα δε ξεπερνούσε το 1,20 μ. ύψος (Εικ.78). Το συνολικό ύψος του τείχους υπολογίζεται σε 4 μ.⁶⁴² και το πάχος κυμαινόταν από 4-8 μ.⁶⁴³. Στο προτείχισμα έγιναν μόνο μικρές επιδιορθώσεις.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Το βασικό υλικό παραμένει ο τοπικός ερυθρωπός ασβεστόλιθος. Οι μεγαλύτεροι λίθοι τοποθετούνταν στους κατώτερους δόμους. Οι λίθοι

⁶³⁸ Alt-Ägina, 58-62.

⁶³⁹ Alt-Ägina, 64-65.

⁶⁴⁰ Walter 2004, 97, 99.

⁶⁴¹ Alt-Ägina, 65.

⁶⁴² Alt-Ägina, 59.

⁶⁴³ Walter 2004, 96.

συνδέονταν με πηλοκονίαμα και τα κενά γεμίζονταν με μικρότερους λίθους⁶⁴⁴. Γενικά οι προσθήκες κατά μήκος των ευθύγραμμων τμημάτων του τείχους κτίζονταν με εγκάρσιους προς αυτό τοίχους, μέτωπο προς τα ανατολικά και γέμισμα. Ο καμπύλος τοίχος στο βόρειο τμήμα ήταν κατασκευασμένος με εξωτερικό μόνο μέτωπο έως και το σημείο που ξεπερνούσε τον προκάτοχό του. Κατασκευάστηκε με μεγάλους ασβεστόλιθους στο κατώτερο μέρος, μεσαίους στο ανώτερο λίθινο και μικρούς στο γέμισμα. Τη νότια απόληξη όριζε τοίχιο 0,80 μ. κατασκευασμένο από ογκόλιθους⁶⁴⁵.

Οι πύργοι αποτελούνταν από μεγάλους ασβεστόλιθους και λίθινο γέμισμα. Κενά στην λιθοδομή επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ξύλινων ενθεμάτων. Ο περιδρομος είχε ξύλινα δοκάρια στο δάπεδο που στήριζαν στρώμα πλίνθων. Το παραπέτασμα αποτελούνταν από πλίνθους ή ξύλινες δοκούς υπενδεδυμένες με πηλό⁶⁴⁶.

Πολοδομία – Έκταση Οικισμού: Η εικόνα και η έκταση του οικισμού της VIII δεν είναι ξεκάθαρες, αλλά είναι πιθανό η πολοδομική οργάνωση να ακολουθούσε τις αρχές της Πόλης V. Πρώτη φορά στην Πόλη VIII υπάρχουν αποδείξεις για κατοίκηση εκτός τειχών⁶⁴⁷. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται επίσης η ίδρυση του Μεγάλου Κτηριακού Συγκροτήματος (Large Building Complex- στο εξής ΜΚΣ), που καταλάμβανε κεντρική θέση στον οικισμό. Στο κατώτερο μέρος του διώροφου κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν αδρά επεξεργασμένοι ογκόλιθοι αντίστοιχοι με του τείχους⁶⁴⁸. Η ισχυρή κρητική επιρροή στην αρχιτεκτονική⁶⁴⁹ και τα ευρήματα του κτηρίου⁶⁵⁰ (οι μεγάλες ποσότητες εισηγμένης και ντόπιας λεπτότεχνης κεραμεικής, αλλά και χονδροειδών μαγειρικών σκευών⁶⁵¹, η ανεύρεση οστών μη οικόσιτων ζώων και πουλιών και ο ρηχός λάκκος με κατάλοιπα κριαριού που μάλλον υποδεικνύουν τελετουργική δραστηριότητα⁶⁵² και οι ενδείξεις για παραγωγή πορφύρας⁶⁵³) σύμφωνα με τον Felten αποτελούν δελεαστικά στοιχεία για την ερμηνεία του ΜΚΣ ως την κατοικία του

⁶⁴⁴ Alt-Ägina, 70.

⁶⁴⁵ Alt-Ägina, 58.

⁶⁴⁶ Alt-Ägina, 64.

⁶⁴⁷ Alt-Ägina, 65, 70· Gauß 2019β, 66.

⁶⁴⁸ Gauß κ.α. 2011, 78· Felten 2013, 97.

⁶⁴⁹ Τεκτονικό σημείο (Gauß κ.α. 2011, 78.)

⁶⁵⁰ Wild κ.α. 2010, 1017.

⁶⁵¹ Felten 2007, 18.

⁶⁵² Galik κ.α. 2013, 166.

⁶⁵³ Galik κ.α. 2013, 168.

ηγεμόνα⁶⁵⁴. Παρότι αυτή η ερμηνεία είναι επισφαλής, είναι σαφής η ιδιαίτερη θέση και ρόλος του κτηρίου στον οικισμό.

Παρατηρήσεις: Μολονότι δε παρατηρούνται ουσιαστικές διαφορές από την προηγούμενη οχύρωση αναφορικά με τη μορφή ή την τεχνική κατασκευής, είναι σαφής η προσπάθεια ενίσχυσης. Βασική διαφορά είναι η προσθήκη των προεξεχόντων πύργων⁶⁵⁵ και η ασφάλιση των Πυλών.

Η κοινωνία της Πόλης VIII φαίνεται να ευημερεί και να αυξάνεται. Εμφανίστηκαν μινωικές εισαγωγές και οι Αιγινήτικες εξαγωγές εξαπλώθηκαν. Με τη δημιουργία του ΜΚΣ είναι για πρώτη φορά εμφανής πέραν πάσης αμφιβολίας η κοινωνική διαφοροποίηση, καθώς τα άτομα που σχετίζονταν με αυτό θα είχαν υψηλή -ή τουλάχιστον διακριτή- κοινωνική θέση⁶⁵⁶. Σημαντικό είναι πως οι απομιμήσεις μινωικών κεραμικών σχετίζονται αποκλειστικά με το ΜΚΣ. Η εξαιρετική ποιότητα των κεραμικών στο ΜΚΣ (εισαγωγές κρητικές και κυκλαδικές), αλλά και τα βρώσιμα κατάλοιπα καταδεικνύουν διαφοροποιημένο τρόπο ζωής⁶⁵⁷. Το οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο και η ανέγερση τειχών δείχνουν μία οργανωμένη κοινωνία, πιθανότατα ιεραρχημένη, κρίνοντας από τη μοναδικότητα του ΜΚΣ. Ο Felten θεωρεί ως απαραίτητη προϋπόθεση για τα παραπάνω την ύπαρξη κάποιας μορφής κεντρικής εξουσίας⁶⁵⁸.

Πόλη VIII A

Μετατροπές έγιναν αμέσως μετά την ολοκλήρωση των αλλαγών στην οχύρωση της VII, αλλά πριν την έναρξη της επόμενης περιόδου (Εικ.79). Το νότιο τμήμα του Π.2 επεκτάθηκε προς Ν. κατά 2 μ., παράλληλα με την προσθήκη της VIII, ξεπερνώντας τη σε μήκος και υπερκαλύπτοντας το ανατολικά τμήμα της νότιας απόληξης. Το ενισχυμένο κάθετο μέτωπο που δημιουργήθηκε σχημάτιζε μικρή αυλή μπροστά από τη Νότια Πύλη⁶⁵⁹. Η προέκταση αυτή ήταν προς ενίσχυση του καμπύλου τοίχου και της Πύλης εν γένει.

Πόλη IX

⁶⁵⁴ Felten 2007, 18.

⁶⁵⁵ Alt-Ägina, 70.

⁶⁵⁶ Wild κ.α. 2010, 1017.

⁶⁵⁷ Gauß 2019α, 1127.

⁶⁵⁸ Felten 2007, 16.

⁶⁵⁹ Alt-Ägina, 71.

Η αποφασιστική αλλαγή στη μορφή και το σχεδιασμό του οικισμού και της οχύρωσης ήρθε στη ΜΕ ΙΙ περίοδο με α) την εγκατάλειψη της οχύρωσης β) την ανέγερση του νέου αμυντικού τείχους και γ) την ίδρυση του ανατολικού προαστίου και την τείχισή του⁶⁶⁰ (Εικ.80). Η χρήση της αρχικής οχύρωσης ως άνδρηο προς οικοδόμηση και η προέκταση του οικισμού προς τα ανατολικά, εκτός του κυρίως τείχους, δηλώνουν την αύξηση του πληθυσμού και συνάμα υποδηλώνουν την αύξηση του βιοτικού επιπέδου, συνώνυμο μιας εύρωστης κοινωνίας. Λόγω της ύπαρξης τριών διαφορετικών τειχών η παρουσίαση της κατηγορίας «Υλικό και Μέθοδος Δόμησης» θα γίνει παράλληλα με εκείνη των αρχιτεκτονικών στοιχείων.

Αρχική οχύρωση: Σύμφωνα με το παραδοσιακό σύστημα η αρχική οχύρωση δε γκρεμίστηκε, αλλά τροποποιήθηκε προκειμένου να εξυπηρετήσει τις νέες ανάγκες. Κατεδαφίσεις έγιναν μόνο όπου ήταν απαραίτητο.

Αρχικά ανυψώθηκε το επίπεδο των διαδρόμων και των Πυλών. Ενδεικτικά η Νότια Πύλη ανυψώθηκε κατά 1,80 μ., ενώ η Βόρεια 1 μ.⁶⁶¹. Στο βόρειο τμήμα οι διάδρομοι ανυψώθηκαν κατά 0,80 μ. και πλέον, μειώνοντας το ύψος της αρχικής οχύρωσης στα 3 μ.⁶⁶². Η προσέγγιση στον οικισμό εξακολουθούσε να προστατεύεται με Πύλες στην αρχική οχύρωση. Οι εσωτερικές όμως καταργήθηκαν. Η αλλαγή στο βόρειο τμήμα ήταν μεγάλη καθώς η θέση του Nordtorgasse, και συνεπώς της Πύλης, άλλαξε, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με τη Βόρεια Πύλη του κυρίως τείχους. Ο αρχικός Nordtorgasse γεμίστηκε με λίθους και χώμα. Η Εικ.81 δείχνει την πορεία του νέου βόρειου χαλικόστρωτου διαδρόμου σε σχέση με τη θέση του διαδρόμου της VIII περιόδου. Το δυτικό μέτωπο της αρχικής οχύρωσης, στη μεριά της πόλης παρέμεινε στο επίπεδο της Πόλης VII, λόγω των κτισμάτων που υπήρχαν.

Η αρχική οχύρωση δεν είχε πλέον ως πρωταρχική λειτουργία την αμυντική. Τα παραπετάσματα καταργήθηκαν, με την υψομετρική διαφορά περιδρομού και αυτών να

⁶⁶⁰ Προκειμένου να μην υπάρξει σύγχυση η οχύρωση V-VIIIΑ στο εξής θα αναφέρεται ως *αρχική οχύρωση*, το νέο τείχος στη θέση του προτειχίσματος ως *κύριο τείχος*, ενώ το ανατολικό τείχος που προστατεύει το προάστιο ως *Ανατολικό τείχος*.

⁶⁶¹ Alt-Ägina, 72.

⁶⁶² Alt-Ägina, 75.

κτιίζεται με λίθους και αφαιρέθηκε η πλίνθινη ανωδομή⁶⁶³. Η οχύρωση στο εξής χρησίμευε ως «άνδηρο» προς οικοδόμηση οικιών.

Ανάμεσα στη αρχική οχύρωση και το κυρίως τείχος διαμορφώθηκε διάδρομος που διέτρεχε τα δύο τμήματα κατά μήκος. Ο Βόρειος Διάδρομος (Nordgang) εκτεινόταν τη βόρεια αυλή (Nordhof) έως και το βορειότερο σημείο της οχύρωσης. Ο Μεσαίος Διάδρομος (Mittelgang) ένωνε τις δύο αυλές (Nordhof και Südhof) και νοτίως κατέληγε στο Νότιο Διάδρομο (Südgang). Η προέκταση της VIIIA μετασκευάστηκε προεξέχοντας προς Α στο Mittelgang⁶⁶⁴, δημιουργώντας δίοδο προς τη Νότιο Αυλή, με εγκάρσιο τοίχο που εκφύοταν από το κυρίως τείχος.

Κυρίως τείχος: Το νέο αμυντικό τείχος κατασκευάστηκε στη θέση του προτειχίσματος (VI-VIIIA), ακολουθώντας την πορεία της αρχικής οχύρωσης. Η λειτουργία του τείχους των περιόδων VI-VIIIA και όλα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία (ενεργητικά και παθητικά στοιχεία άμυνας) μεταφέρθηκαν στο νέο τείχος.

Ο τρόπος κατασκευής του νέου τείχους ήταν καινοτόμος. Τρεις διαδοχικοί κάθετοι τοίχοι συνιστούσαν το κυρίως τείχος. Κάθε μέρος της τριμερούς κατασκευής ενσωμάτωνε μία λειτουργία (Εικ.82). Ο δυτικότερος τοίχος πλάτους 2,20 μ. αποτελούνταν από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και πλίνθων (Lehmziegel Aufbau) στο κατώτερο τμήμα του. Μετά την τέταρτη σειρά λίθων σε δοκό τοποθετημένη κατά μήκος υπήρχαν οπές 20 εκ. ανά 75 εκ. για την κάθετη στερέωση δοκών. Ανάμεσα στις κάθετες δοκούς υπήρχαν λίθοι. Το σύστημα ξυλοδεσιάς στήριζε πλίνθινη και ξύλινη ανωδομή (Balken)⁶⁶⁵. Ο ενδιάμεσος λίθινος τοίχος είχε πάχος περ. 0,60 μ. και βρισκόταν σε επαφή με τον δυτικότερο. Το τρίτο λίθινο κτίσμα ακουμπάει στον ενδιάμεσο λίθινο. Οι λίθοι ήταν μεσαίου μεγέθους με ή χωρίς επεξεργασία. Το ανατολικότερο μέρος επιτελούσε ρόλο περιδρόμου και το ενδιάμεσο λίθινο λειτουργούσε ως παραπέτασμα 1,20 μ. ύψους. Η λειτουργία του τρίτου (Εικ.83), κεκλιμένου τοίχου παραπέμπει στις μεταγενέστερης σκάρπας: απορροφούσε την επίθεση και συνάμα σχημάτιζε ένα προστατευτικό μέτωπο για τα υπόλοιπα μέρη. Ο αμυνόμενος επιπλέον είχε καλύτερη εικόνα στη βάση του τείχους. Το ύψος του τείχους ανερχόταν σε 4,25 μ. Η τριαδική κατασκευή αποτελούσε όλο το μήκος του τείχους, εκτός από ορισμένα σημεία που θα διευκρινιστούν.

⁶⁶³ Alt-Ägina, 75.

⁶⁶⁴ Alt-Ägina, 72.

⁶⁶⁵ Gauß 2019β, 66.

Στο βόρειο τμήμα το προτείχισμα χρησιμοποιήθηκε ως βάση του κυρίως τείχους και επεκτάθηκε ακόμα βορειότερα. Ο περιδρόμος στο βόρειο τμήμα διατηρείται σε ύψος 1,50 μ. (+15.14). Στο βορειότερο σημείο ο Nordgang κατέληγε στην ισόγεια πρόσβαση προς τον πύργο/προμαχώνα (Turmstube). Το κατώτερο μέρος της κατασκευής συνιστούσαν πωρόλιθοι και ασβεστόλιθοι μεγέθους 90x70 εκ. Το κυρίως τείχος λοιπόν έκλινε προς Δ. και ενωνόταν με την αρχική οχύρωση. Νοτιότερα υπήρχε πυλίδα πλάτους 1,50 μ. η οποία ήταν πιθανότατα στεγασμένη. Το τριπλό τείχος συνέχιζε προς Ν. μέχρι το ύψος της κλίμακας (Aufgang) στα δυτικά που οδηγούσε στον περιδρόμο. Από το σημείο αυτό έως και το νοτιότερο σωζόμενο τμήμα πριν τη Βόρεια Πύλη και τη Βόρεια Αυλή οι τοίχοι ήταν ολόλιθοι. Ο ένας εξ αυτών είχε κλίση προς Δ., δημιουργώντας προεξέχουσα παραστάδα και περιορίζοντας τη δίοδο προς το Βόρειο Διάδρομο. Λίγα μέτρα πριν τους λίθινους τοίχους προστέθηκε δεύτερος κεκλιμένος τοίχος (+13.82) πάχους 1 μ. με πορεία προς Ν., έως και τον πύργο/προμαχώνα της Βόρειας Πύλης. Ο γωνιώδης πύργος/προμαχώνας προεξείχε από το τείχος προς τα Α. Το κατώτερο μέρος του, όπως και του Turmstube, αποτελούνταν από ασβεστόλιθους και πωρόλιθους δόμους μεγέθους 90x70 εκ., ενώ το ανώτερο από ασβεστόλιθους μεσαίου μεγέθους⁶⁶⁶.

Το ακριβές σημείο και η μορφή της Βόρειας Πύλης είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικά, καθώς καλύπτονται από τον Ναό του Απόλλωνα. Λόγω της μετακίνησης όμως του Nordtorgasse, την ακραία θέση του πύργου/προμαχώνα -όταν στο υπόλοιπο κυρίως τείχος δεν υπήρχαν αντίστοιχες κατασκευές- και με βάση τη διαμόρφωση της Νότιας Πύλης, είναι πολύ πιθανό ο πύργος/προμαχώνας να όριζε προς Β. την Πύλη. Ανάμεσα σε Νότια και Βόρεια Πύλη το κεκλιμένο επίπεδο γινόταν ξανά μονό. Η Νότια Πύλη, 1,20 μ. πλάτους, βρίσκεται κάτω από μεταγενέστερη πύλη του ιερού. Με την προσθήκη τοίχων στο βόρειο μέρος της Νότιας Αυλής, αυτή μετατρέπεται σε έναν κλειστό, ελεγχόμενο χώρο⁶⁶⁷.

Ανατολικό τείχος: Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε και ο εξωτερικός οικισμός, δηλαδή το ανατολικό προάστιο, το οποίο επίσης τειχίστηκε⁶⁶⁸. Τα πιο πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα χρονολογούν την τείχιση του ανατολικού προαστίου (Innere Vorstadt)⁶⁶⁹ στην περίοδο ΙΧ (ΜΕ ΙΙ-ΜΕ ΙΙΙ) και μάλιστα σε προχωρημένο στάδιο (Εικ.84). Πρόκειται για ένα

⁶⁶⁶ Alt-Ägina, 75-77, 82.

⁶⁶⁷ Alt-Ägina, 80.

⁶⁶⁸ Sporn κ.α. 2017, 82.

⁶⁶⁹ Το ανατολικό προάστιο χαρακτηρίζεται ως Innere Vorstadt καθώς στη διάρκεια της Πόλης Χ το προάστιο επεκτάθηκε ξανά προς Α., εκτός των τειχών.

ελεύθερο τείχος, πάχους 2,50 μ., με κλίση προς Δ. στα κάθετα σκέλη, ώστε να περιβάλει το προάστιο και ενισχυμένο με προμαχώνες. Η κρηπίδα ήταν λίθινη από τοπικό ασβεστόλιθο και ηφαιστειογενείς πέτρες και η ανωδομή πλίνθινη. Μία σειρά τετράπλευρων δωματίων ήταν κτισμένα σε επαφή με το δυτικό μέτωπο⁶⁷⁰. Η Ανατολική είσοδος ενισχύθηκε σε δεύτερο χρόνο με προμαχώνα.

Πολοδομία – Έκταση Οικισμού: Τα τείχη VI-VIII μετατράπηκαν σε άνδηρο κατοίκησης⁶⁷¹, καθώς το μεγάλο πάχος (11 μ. σχεδόν) τα καθιστούσε δύσχρηστα στρατιωτικά και περιορίζε εξαιρετικά τον κατοικήσιμο χώρο⁶⁷². Η επέκταση του ΜΚΣ (5-10 φορές μεγαλύτερο από τα συνηθισμένα σπίτια⁶⁷³), μετέβαλε τον πολοδομικό σχεδιασμό καθώς έκλεινε το δρόμο προς τη Βόρεια Πύλη⁶⁷⁴. Τα ορθογώνια κτήρια σε επαφή με το τείχος του Innere Vorstadt με βάση τα ευρήματα (κλίβανος, μινωικού τύπου κεραμικός τροχός⁶⁷⁵, μεταλλουργικές δραστηριότητες⁶⁷⁶.) ερμηνεύτηκαν ως εργαστήρια⁶⁷⁷, δηλώνοντας προσπάθεια οργάνωσης των σχετικών δραστηριοτήτων.

Παρατηρήσεις: Η οικοδόμηση πάνω στην αρχική οχύρωση δηλώνει την αύξηση του πληθυσμού. Παράλληλα η επιμονή στην ανέγερση τειχών και οι τεχνητοί ύφαλοι⁶⁷⁸ δηλώνουν πέραν πάσης αμφιβολίας την ανάγκη προστασίας. Στο ευρύτερο πλαίσιο ανασφάλειας, απόρροια μιας περιόδου γεωπολιτικού, ιδεολογικού και οικονομικού ανταγωνισμού, θα πρέπει λογικά να ενταχθεί η ταφή πολεμιστή στον πρωιμότερο λακκοειδή τάφο (ME II)⁶⁷⁹ (Εικ.69E, Εικ.85). Η πλούσια καλυμμένη με τύμβο ταφή⁶⁸⁰ βρισκόταν μπροστά από το Ανατολικό τείχος, βορείως της Νότιας Πύλης⁶⁸¹.

⁶⁷⁰ Sporn κ.α. 2017, 89-90, 93-95.

⁶⁷¹ Alt-Ägina, 72.

⁶⁷² Alt-Ägina, 75, 81.

⁶⁷³ Gauß 2019γ, 523.

⁶⁷⁴ Felten 2013, 97.

⁶⁷⁵ Sporn κ.α. 2017, 93.

⁶⁷⁶ Gauß 2019α, 1127.

⁶⁷⁷ Felten 2013, 96.

⁶⁷⁸ Walter 2004, 127.

⁶⁷⁹ Wild κ.α. 2010, 1013.

⁶⁸⁰ Kilian-Dirlmeier 2003, 29.

Μεταξύ των ευρημάτων ήταν ένα οδοντόφρακτο κράνος, χρυσό διάδημα, πολεμική εξάρτηση και εισηγμένα μινωικά αγγεία (Felten 2013, 97).

⁶⁸¹ Gauss 2010, 746· Gauß 2019γ, 519.

Η ώριμη ΜΕ περίοδος έχει χαρακτηριστεί ως περίοδος εκμινωισμού⁶⁸². Η ανεύρεση σφραγίδων στο ΜΚΣ υποδηλώνει διοικητική οργάνωση⁶⁸³ και γραφειοκρατικές πρακτικές, ανάλογες της μινωικής Κρήτης⁶⁸⁴. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι τοπικές απομιμήσεις μινωικών κεραμικών περιορίζονταν στο ΜΚΣ⁶⁸⁵. Οι Αιγινήτικες εξαγωγές σε όλο τον Αιγαιακό χώρο⁶⁸⁶, η οργάνωση της παραγωγής στο προάστιο και η αύξηση του πληθυσμού αντικατοπτρίζουν την οικονομική άνθιση⁶⁸⁷ και τη σημασία του θαλάσσιου εμπορίου για την ευημερία της πόλης. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη συγχρονία της επέκτασης του ΜΚΣ και τον λακκοειδή τάφο⁶⁸⁸, τη ξεχωριστή θέση τους και τα παρόμοια κεραμικά ευρήματα φανερώνουν την άμεση σύνδεση των δύο μνημείων και αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη ανώτερου κοινωνικού στρώματος⁶⁸⁹. Η επιλεκτική υιοθέτηση μινωικών πρακτικών, τεχνολογιών και στοιχείων, ίσως σχετίζεται με την ανάγκη τοπικής ομάδας να διαφοροποιηθεί μέσω της μίμησης συγκεκριμένων διαστάσεων του μινωικού τρόπου ζωής⁶⁹⁰. Τα παραπάνω προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιας μορφής κεντρικής εξουσίας⁶⁹¹. Είναι πιθανό η ελίτ που αναδύθηκε να απέκτησε πλούτο μέσω του εμπορίου και συνάμα να επιφορτίστηκε με την ευθύνη για την προστασία της πόλης, με δεδομένο τη θέση του λακκοειδή μπροστά στα τείχη. Η οχύρωση λοιπόν μπορεί να αποτελούσε την ενσάρκωση της ισχύος και πλούτου μιας ομάδας που βάσιζε τη θέσης στην κοινότητα στο κύρος.

Πόλη X

Οι μετατροπές της Πόλης X αφορούν κατά κύριο λόγο στο κλείσιμο προαύλιων χώρων, διαδρόμων και διόδων (Εικ.86).

Οχύρωση: Ο κατά μήκος του τείχους διάδρομος, που εκτεινόταν από βορρά έως νότο (Nordgang, Mittelgang, Südgang), καταργήθηκε. Την ίδια τύχη είχαν ο Südtorgasse, η Νότια Αυλή, η Πυλίδα και το «Δωμάτιο του Πύργου» στο βορρά. Διατηρήθηκε μόνο η Βόρεια

⁶⁸² Gauß 2019γ, 529.

⁶⁸³ Felten 2013, 97.

⁶⁸⁴ Gauß και Smetana 2010, 165, 170-171.

⁶⁸⁵ Gauß 2019γ, 529.

⁶⁸⁶ Wild κ.α. 2010, 1013.

⁶⁸⁷ Sporn κ.α. 2017, 96.

⁶⁸⁸ Gauß 2019γ, 520.

⁶⁸⁹ Felten 2013, 96-97.

⁶⁹⁰ Gauß 2019γ, 522.

⁶⁹¹ Felten 2007, 16.

Αυλή και Διάδρομος. Ο διάδρομος που οδηγούσε στον οικισμό (Südtorgasse) συνεπώς ανακατευθύνθηκε νοτιότερα⁶⁹². Στο βόρειο τμήμα, ο δεύτερος κεκλιμένος τοίχος, που κάλυπτε μόνο τμήμα του βορείου σκέλους, επεκτάθηκε προς Β. Από τον γωνιακό προμαχώνα έως και σχεδόν το ύψος της Πυλίδας προστέθηκε ακόμα ένας καμπύλος και κεκλιμένος τοίχος, με πλάτος 1 μ. και ύψος μικρότερο από εκείνου στον οποίο ακουμπούσε.

Υλικό και Μέθοδος Δόμησης: Ειδική μέριμνα για την στατικότητα του τείχους λήφθηκε με την προσθήκη τοίχων στα καταργημένα σημεία, ώστε να μοιράζονται ομοιόμορφα οι πιέσεις που δημιουργούνταν από το υλικό πλήρωσης (Steinfüllung). Οι τοίχοι αυτοί τοποθετήθηκαν σε περάσματα εισόδων ή στα σημεία που υπήρχε έντονη κλίση. Ο δεύτερος κεκλιμένος τοίχος κατασκευαστικά η προέκταση διαφέρει από τον προϋπάρχον τμήμα, καθώς είναι κτισμένος με επίπεδους ασβεστόλιθους, χωρίς συνδετικό υλικό, τοποθετημένους σε δόμους. Στο βόρειο τμήμα, από τον γωνιακό προμαχώνα έως και σχεδόν το ύψος της Πυλίδας προστέθηκε ακόμα ένας καμπύλος και κεκλιμένος τοίχος. Κατασκευαστικά υπάρχει και εδώ διαφορά: δεν πρόκειται για έναν συμπαγή τοίχο, αλλά για ένα οριζόντιο μέτωπο, με εγκάρσιους τοίχους να δημιουργούν χώρους, οι οποίοι γεμίστηκαν⁶⁹³.

Πολεοδομία – Έκταση Οικισμού: Η μετακίνηση αυτή επηρέασε τα κτίσματα που βρίσκονταν στη νέα διαδρομή του Südtorgasse. Καθώς έστριβε προς Β, τα σπίτια του οικισμού που ήταν κοντά στο ΝΑ (από εσωτερικά) τμήμα των τειχών, όπως το Haus an der Südtorgasse (Πόλη ΙΧ), κατεδαφίστηκαν. Νέος τοίχος προστέθηκε (13.90, 15.27) στα Α της προς Β κατεύθυνσης του Südtorgasse εκτεινόμενος έως και την έξοδο του παλιού Südtorgasse. Η Νότια Πύλη διατηρήθηκε. Μάλιστα το νότιο κάθετο σκέλος του Προαστιακού τείχους φαίνεται πως εκτεινόταν αρκετά προς Ν, ώστε να προφυλάσσει την Νότια Πύλη. Ίσως μάλιστα τα δύο τείχη ενωνόταν προς Ν⁶⁹⁴.

Παρατηρήσεις: Το δεύτερο μισό της ΜΕ ΙΙΙ και η αρχή της ΥΕ αντιστοιχούν στην Κολώνα Χ⁶⁹⁵. Η επιμονή στην ασφάλεια είναι εμφανής, σε μία περίοδο που τα ηπειρωτικά κέντρα ενισχύονται και οι εντάσεις για την πρόσβαση σε πηγές και δίκτυα αυξάνονται.

⁶⁹² Alt-Ägina, 83.

⁶⁹³ Alt-Ägina, 83.

⁶⁹⁴ Alt-Ägina, 83.

⁶⁹⁵ Gauß 2019γ, 523.

Σύνθεση Δεδομένων

Περίπου 140 από τις 2900 θέσεις της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο είναι σίγουρα ή πιθανώς οχυρωμένες⁶⁹⁶. Το γεγονός όμως ότι πάντα υστερούν αριθμητικά κατά πολύ συγκριτικά με σύγχρονες ανοχύρωτες δημιουργεί προβληματισμούς: γιατί ορισμένοι οικισμοί ανήγειραν τείχη, ενώ κάποιοι άλλοι δεν απέκτησαν ποτέ; Τι διαφοροποιούσε τις οχυρωμένες κοινότητες από τις υπόλοιπες; Σε ποια περίοδο της ιστορίας του ένας οικισμός ιδρύει οχυρώσεις; Μήπως η σπανιότητά τους είναι φαινομενική και εν πολλοίς πρόβλημα της έρευνας;

Με βάση τον Trigger η επιλογή έκφρασης της δύναμης μέσω της μνημειακής αρχιτεκτονικής ενδέχεται να είναι εντονότερη σε κοινωνίες που βρίσκονται σε αναπτυξιακό

⁶⁹⁶ Gauß 2019β, 54.

στάδιο ή σε εποχές που αυξάνει η κεντρική εξουσία⁶⁹⁷, γεγονός που συνάδει με την εντατικοποίηση των οχυρώσεων στη μεταβατική περίοδο και τη συσχέτιση με αυτές ταφικών μνημείων. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι πρακτικές κατανάλωσης (drinking, feasting), ήδη από την ΠΕΧ, ως πεδίο πολιτικής δράσης όπου άτομα και ομάδες διαπραγματεύονται την κοινωνική τους θέση και διαμορφώνουν την κοινωνική τους ταυτότητα. Το δικαίωμα συμμετοχής σε τέτοιες ή παρόμοιες πρακτικές δεν είναι άσχετο με τον κοινωνικό ρόλο ομάδων ή ατόμων και με τις ιεραρχικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Δεν είναι συνεπώς τυχαία η εύρεση επιτραπέζιων αγγείων κατανάλωσης ως αποθέσεις θεμελίωσης (π.χ. Ασπίδα, Μάλθη) σε τείχη και η συχνή τους εύρεση σε δωμάτια casemate ή σε επαφή-άμεση σύνδεση με τα τείχη. Σε αυξανόμενα ιεραρχικές ή συγκεντρωτικές κοινωνίες απαντούν και μεγάλα κεντρικά κτήρια ειδικών λειτουργιών, όπως τα Κτήρια με Διαδρόμους της ΠΕΧ και τα κτήρια στα υψηλότερα άνδρα στην Ασπίδα και τη Μάλθη. Κατά τον Cherry η ύπαρξή τους υπαινίσσεται τον κεντρικό συντονισμό της παραγωγής⁶⁹⁸. Το κτήριο BG στη Λέρνα, το ΜΚΣ στην Κολώνα, η Οικία Α και ο ΒΔ προμαχώνας στην Αγία Ειρήνη παρουσιάζουν εμφανείς συνδέσεις με τις οχυρώσεις των οικισμών. Οι «κάτοικοι» των κτηρίων ειδικών λειτουργιών μπορεί να είχαν ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική θέση στην κοινότητα και να ήταν υπεύθυνοι για την απόφαση οχύρωσης του οικισμού. Οι ίδιοι λογικά θα ήταν οι «ένοικοι» των εξεχόντων τάφων που σηματοδοτούν την κοινωνική διαφοροποίηση και πολύ συχνά εντοπίζονται κοντά στα τείχη. Τα τείχη μπορούν να δράσουν, όπως αναφέρει ο Mielke, ως πολιτική δήλωση ή ως πράξη προπαγάνδας προκειμένου να εκθειαστούν οι πράξεις του ίδιου του ηγεμόνα⁶⁹⁹.

Η κατασκευή τέτοιων μνημειακών διαστάσεων έργων προϋποθέτει χρόνο, κινητοποίηση ανθρώπινου δυναμικού, πρόσβαση σε πηγές και οργάνωση. Οι τμηματικές οχυρώσεις καταδεικνύουν την κοινωνική και πολιτική δύναμη μίας ομάδας πάνω στο πλήθος των κατοίκων. Η άνοδος της άρχουσας τάξης φαίνεται γενικά να σχετίζεται με τη συμμετοχή στο εμπόριο. Κατά τον Knapp στο πλαίσιο ιεραρχικά δομημένων κοινωνιών η ανέγερση μνημειακής αρχιτεκτονικής αποτελούσε εγχείρημα συμφυές με τη φύση των ελίτ. Η επιδίωξη κύρους και πολιτικής εξουσίας ήταν συνώνυμη με την δυνατότητα αξιοποίησης του πλεονάσματος εργασίας, ικανών τεχνητών και πρώτων υλών⁷⁰⁰. Οι οχυρώσεις προκειμένου

⁶⁹⁷ Trigger 1990, 127.

⁶⁹⁸ Cherry 1984, 29.

⁶⁹⁹ Mielke 2018, 67.

⁷⁰⁰ Knapp 2009, 49.

να είναι αποτελεσματικές έπρεπε να ήταν ισχυρά κατασκευασμένες. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις η κλίμακα και αριστοτεχνική κατασκευή ξεπερνούσαν το κατώτερο επίπεδο αποδοτικότητας⁷⁰¹. Απώτερος συνεπώς σκοπός ήταν η χρήση τους ως φορείς μηνυμάτων, καθώς ως κοινωνικά κατασκευάσματα, εξέφραζαν ιδεολογίες, διαμόρφωναν ταυτότητες και λειτουργούσαν ως εκφράσεις των ανθρώπινων επιδιώξεων⁷⁰². Στις προβιομηχανικές κοινωνίες ο έλεγχος της ενέργειας συνιστά την πιο καίρια και αναγνωρίσιμη μορφή πολιτικής εξουσίας. Ο τρόπος με τον οποίο αυτό μπορεί να εκφραστεί είναι μέσω της ανέγερσης μνημειακής αρχιτεκτονικής, αποτελώντας το ίδιο το αρχιτεκτόνημα σύμβολο της επιδεικτικής κατανάλωσης⁷⁰³. Η επιλογή ανέγερσης οχύρωσης προφανώς σχετίζεται με το τεταμένο ανταγωνιστικό κλίμα που επικρατεί στην ΠΕ/ΠΚ ΙΙ και την ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι.

Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Οι οχυρωμένες θέσεις της ΠΕΧ φαίνεται σε γενικές γραμμές να χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες με γεωγραφικό κριτήριο: α) στους μικρούς οχυρωμένους οικισμούς σε δυσπρόσιτες θέσεις και β) στις μεγαλύτερες θέσεις με επιλεκτική οχύρωση.

Στην *πρώτη κατηγορία* εντάσσονται οι θέσεις του Νοτίου Αιγαίου. Πρόκειται για *μικρούς οικισμούς-καταφύγια* σε φυσικά οχυρά θέσεις, σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και με έλεγχο θαλάσσιων περασμάτων. Τα τρία παραπάνω χαρακτηριστικά φαίνεται να αποτελούσαν βασικά κριτήρια επιλογής, καταδεικνύοντας το φόβο, την ανασφάλεια και την ανάγκη προστασίας. Άλλο κοινό χαρακτηριστικό ήταν οι αυξημένες επαφές με την Ανατολία, επί τη βάση των οποίων διατυπώθηκαν πολλές θεωρίες για την προέλευση των κατοίκων, οι οποίες όμως δεν έχουν επιβεβαιωθεί. Το Καστρί αποτελεί την πιο προφανή περίπτωση οικισμού σε κατάσταση ανάγκης και την πιο ξεχωριστή λόγω της τεκμηριωμένης συγχρονίας στην κατασκευή οικισμού και τείχους. Μάλιστα, μαζί με τον Πάνορμο, συνιστούν τις μόνες δύο με αποδεδειγμένα στοιχεία επίθεσης⁷⁰⁴. Στις περιπτώσεις της Μαρκιανής και του Όρους Κύνθου η τείχιση φαίνεται να ακολούθησε (;) την εγκατάσταση. Η ενίσχυση του τείχους της Μαρκιανής με προμαχώνες δείχνει το βαθμό ανασφάλειας.

Οι παραπάνω κοινωνίες φαίνεται να αποφάσισαν και να εκτέλεσαν το έργο της ανέγερσης συλλογικά, ως κοινότητες. Η ανάγκη προστασίας θα οδήγησε στην συνεργασία

⁷⁰¹ Trigger 1990, 121-122.

⁷⁰² Knapp 2009, 47.

⁷⁰³ Trigger 1990, 128.

⁷⁰⁴ Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 37.

και συνάμα την ενίσχυση των σχέσεων. Επιπλέον, η διασπορά των ευρημάτων στις παραπάνω θέσεις και η πολεοδομική οργάνωση δεν παραπέμπουν σε κοινωνίες με διαφοροποίηση ή ιεραρχικά καθορισμένη δομή, αλλά σε κοινωνίες που διέπονται μάλλον ετεραρχικά, με την ισάξια (;) συμμετοχή να τεκμηριώνεται από τις συμποσιακές πρακτικές. Σε μια ετεραρχική κοινωνική συνθήκη η εξουσία, τα προνόμια και λήψη αποφάσεων διανέμονται στα μέλη της κοινότητας, τα οποία συνήθως είναι οργανωμένα κατά οίκους/γένη ή φατρίες. Με βάση το παραπάνω πλαίσιο δεν θα ήταν παράτολμο να υποστηρίξει κανείς πως ο (εναπομείνας;) πληθυσμός στα νησιά του Νοτίου Αιγαίου υπό το κράτος του φόβου και της ανασφάλειας συσπειρώθηκε και συνεργάστηκε για την ανοικοδόμηση τειχών προκειμένου να διασφαλίσει την επιβίωσή του και προκειμένου να σφυρηλατηθεί μία κοινή ταυτότητα και να συσφιχθούν οι σχέσεις τα μέλη συμμετείχαν σε τελετουργικές συμποτικές πρακτικές. Η συμμετοχή της κοινότητας στην κατασκευή μίας οχύρωσης θα ενδυνάμωνε το *από κοινού* αίσθημα και θα εντυπωνόταν στη μνήμη των επόμενων γενεών ως το σύμβολο της κοινοτικής τους ταυτότητας⁷⁰⁵. Η εσωτερική συνοχή σε τέτοιες απομακρυσμένες κοινότητες θα ήταν καίρια για την επιβίωση των μικρών νησιωτικών κοινοτήτων.

Στη *δεύτερη κατηγορία* κατατάσσονται οι μεγαλύτερες θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας με *επιλεκτική τείχιση κτηρίων* «ειδικών λειτουργιών», ιδιωτικού ή ημιδημόσιου χαρακτήρα, ή συγκεκριμένων περιοχών (Βλ. Μάνικα Τομέας III) και όχι τον οικισμό στο σύνολό του. Οικία με Διαδρόμους εκτός από τη Λέρνα και τη Θήβα, ίσως απαντά και στη Μάνικα. Στη Μάνικα και τη Θήβα («Οχυρωμένο Κτήριο» - πρώιμου τύπου Οικία με Διαδρόμους) οι τμηματικές οχυρώσεις εκτός από οργάνωση σε οικογένειες, υποδηλώνουν την αυξανόμενη διαφοροποίηση και τον ταξικό διαχωρισμό, εν είδη ιεράρχησης. Η συγκέντρωση δύναμης και πλούτου, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα, θα κατέστησαν αναγκαία την προστασία των οικογενειών/ομάδων από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας - και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, οι οχυρώσεις επιτελούσαν διττή λειτουργία: αρχικά προστατευτική/αμυντική και κατά δεύτερον επίδειξη της κοινωνικής και οικονομικής -ίσως και πολιτικής- θέσης.

Στη Λέρνα αν και δεν είναι γνωστό εάν το κτήριο BG και η οχύρωση αποτελούσαν ενιαίο οικοδομικό σχέδιο (που κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται), η οχύρωση φαίνεται να έχει άμεση σύνδεση με την Οικία με Διαδρόμους. Τα casemate δωμάτια δεν είναι γνωστό επίσης εάν ήταν ιδιωτικοί οικιακοί χώροι, αλλά σίγουρα δεν είχαν αποκλειστική λειτουργία ως

⁷⁰⁵ Knapp 2009, 47.

στρατιωτικά καταλύματα. Μάλλον οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτά σχετίζονταν με εκείνες του κτηρίου BG και των οικιών CA και DM, των μόνων σε επαφή με το τείχος. Η πολεοδομία μάλιστα του χώρου, παραπέμπει σε ένα ιδιαίτερο μέρος του οικισμού, όπου η κατοίκηση δεν ήταν η πρωταρχική λειτουργία. Το τείχος φαίνεται λοιπόν να εξαίρει τη θέση του κτηρίου BG και να του αποδίδει κοινωνική, πολιτική και τελετουργική έμφαση. Η σταδιακή οικοδόμηση του τείχους δεν δίνει την εντύπωση εκτέλεσης ενός προκαθορισμένου αρχιτεκτονικού σχεδίου. Η τμηματική κατασκευή, οι μετατροπές και οι προσθήκες φαίνεται να ακολουθούν τις συνθήκες, φυσικές (όπως οι σεισμοί) και κοινωνικές. Η θέση μάλιστα της Λέρνας, η οποία κάθε άλλο παρά οχυρή είναι, και η τμηματική οχύρωση καταδεικνύουν το συμβολικό ρόλο της οχύρωσης. Η ταυτόχρονη παρουσία οχύρωσης, Κτηρίου με Διαδρόμους, πληθώρας αγγείων της ομάδας Καστρί-Λευκαντί I, οι σφραγίδες και οι βιοτεχνικές δραστηριότητες σκιαγραφούν την εικόνα μιας θέσης με όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ΠΕ ΠΒ. Η ελίτ που αναδείχθηκε στο πλαίσιο του ATN διαφοροποιήθηκε με τον έλεγχο της παραγωγής και διακίνησης του εμπορίου και του πλούτου, τη συμμετοχή στις συμποσιακές πρακτικές και την κατοχή σφραγίδων, όλα ενδείξεις ενός νέου συστήματος. Η τμηματική οχύρωση δεν θα ήταν σε θέση να αποτρέψει τη φυσική επίθεση, αλλά θα μετέδιδε το μήνυμα της ισχυρής και άρχουσας θέσης της Λέρνας και θα λειτουργούσε αποτρεπτικά.

Οι υπόλοιπες θέσεις δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε ορισμένη κατηγορία, καθώς - πλην του Ζάγανι- καμία δεν έχει ανασκαφθεί πλήρως. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία όμως είναι δυνατό να διακριθεί μία *τρίτη κατηγορία*, εκείνη των *εκτεταμένων* (σε σύγκριση με την πρώτη κατηγορία) *οχυρωμένων οικισμών*. Η κοινωνική οργάνωση, όπως αντικατοπτρίζεται στην πολεοδομία, στο Ασκηταριό και το Γεράκι⁷⁰⁶ παραπέμπουν, επί τη βάσει της τείχισης ολόκληρου (;) του οικισμού, στο πρότυπο του Παλαμαρίου της Σκύρου.

Η Βάγια και η Ραφήνα δεν είναι εύκολο να κατηγοριοποιηθούν. Τέλος, το πρώιμο Ζάγανι παραπέμπει στην περίπτωση του ΤΝΛ οικισμού του Στρόφιλα Άνδρου, δηλ. μιας κοινότητας με πρώιμες αστικές δομές οργανωμένης ίσως σε φατρίες.

Γύρω στο 2200 αυτή η τάση εξωστρέφειας φαίνεται να αναστάλθηκε ξαφνικά⁷⁰⁷. Στην ΠΚ ΠΒ ο Κύνθος και η Μαρκιανή εγκαταλείπονται⁷⁰⁸, το Καστρί, ο Πάνορμος και το

⁷⁰⁶ Με βάση τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του τείχους το Γεράκι παραπέμπει στο πρότυπο της Λέρνας.

⁷⁰⁷ Lull κ.α. 2018, 13.

⁷⁰⁸ Stampolidis και Sotirakopoulou 2011β, 33.

Γεράκι καταστρέφονται. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι η Μάνικα και Λέρνα αναπροσδιορίζονται. Η πτώση του συστήματος, που βασίστηκε στην απόκτηση πλούτου μέσω του εμπορίου και ενίσχυσε τις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές αντιθέσεις, φαίνεται να ήρθε ως αντίδραση στην κοινωνική ανισότητα που αναπτύχθηκε σε αυτό το πλαίσιο και την «παγκοσμιοποίηση» της ΠΕ/ΠΚ ΙΙΒ. Η μερική διάλυση του εμπορικού δικτύου, η εσωστρέφεια που ακολούθησε και η μεταστροφή από το κοινοτικό στο οικιακό επίπεδο, με σκοπό την ανασυγκρότηση και την αναζήτηση της τοπικής ταυτότητας⁷⁰⁹.

Η μόνη θέση που ξέφυγε από τη λαίλαπα της ΠΕ ΙΙΙ ήταν η Κολώνα. Γενικά η εικόνα των μελετητών για την ΠΕ ΙΙΙ (και πρόιμη ΜΕ) χαρακτηρίζεται ως περίοδος «κρίσης» (Εικ.88). Εγκατάλειψη ή/και καταστροφή οικισμών, μείωση αριθμού οικισμών, απουσία μνημειακών κτηρίων και μερική κατάρρευση του αιγιακού εμπορικού δικτύου⁷¹⁰. Η Κολώνα επιβίωσε των κοινωνικών ανασχηματισμών και εδραίωσε τη θέση της, σε μία περίοδο που οι εμπορικές σχέσεις είχαν περιοριστεί⁷¹¹. Η οχύρωσή της λοιπόν είναι δυνατό να είχε διπλή λειτουργία: προστασία και ανάδειξη της θέσης της.

Με βάση τη βιβλιογραφία στην αρχή της ΠΕΧ (3100/3000)⁷¹² πολλές Μεσογειακές κοινωνίες, τόσο στα ανατολικά, όσο και στα δυτικά, φαίνεται να επηρεάστηκαν από μία εκτεταμένη αναταραχή που οδήγησε στην ανέγερση οχυρώσεων⁷¹³. Στον ευρύτερο αιγιακό χώρο απαντά επίσης πληθώρα οικισμών ΠΕ Ι με τείχη (Θερμή ΙΙ⁷¹⁴, Πολιόχνη⁷¹⁵, Τροία, Liman και Bakla⁷¹⁶ κ.α.). Η επόμενη περίοδος Καστρί-Λευκαντί Ι, που χρονολογείται στην ΠΕΧ ΙΙΒ ή μεταβατική περίοδο ΙΙ-ΙΙΙ στο Αιγαίο (Εικ.87), έχει χαρακτηριστεί ως περίοδος αλλαγής και αναταραχής. Το φαινόμενο της οχύρωσης όπως είδαμε εκτείνεται σε νέες περιοχές. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο καινοτόμα στοιχεία εμφανίζονται μαζικά· νέες τεχνολογίες και υλικά αρχιτεκτονικές μορφές και ήθη. Η μεταλλουργία έχει χαρακτηριστεί ως αιτία και αιτιατό των πρωτοαστικών οικισμών και της αστικοποίησης⁷¹⁷. Στη σύγχρονη Ανατολία η εκμετάλλευση των μετάλλων και ιδιαίτερα του κασσιτέρου

⁷⁰⁹ Lull κ.α. 2018, 17-18.

⁷¹⁰ Wiersma 2014, xx.

⁷¹¹ Felten 2007, 15.

⁷¹² Με βάση το ισχύον χρονολογικό σύστημα φάσεις ΠΚ Ι – ΠΚ Ι-ΙΙ.

⁷¹³ Lull κ.α. 2018, 13.

⁷¹⁴ Γεωργάκη 2003, 127 σημ 4.

⁷¹⁵ Cultraro 2008, 452.

⁷¹⁶ Şahoglu 2008, 485, 487.

⁷¹⁷ Tzachili 2008, 19.

οδήγησε στην ανάπτυξη περιφερειακών κέντρων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (οχυρώσεις με πεταλόσχημους προμαχώνες, μεγαρόσχημα κτήρια, σφραγιστικό σύστημα, κεραμεική Ομάδα Καστριού), ως απόρροια της ανάγκης οργάνωσης και ελέγχου των πηγών και της διακίνησης. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε το ATN του οποίου βασικό εμπορεύσιμο προϊόν ήταν τα μέταλλα και ειδικά ο κασσίτερος. Η παρουσία κασσιτέρου συνοδεύεται από την καινοτομία του κεραμικού τροχού και ένα νέο κεραμεικό σύνολο με ανατολίτικη καταγωγή, την Ομάδα Καστρί-Λευκαντί Ι, που αποτελείται από επιτραπέζια αγγεία. Αν και δε ξεπερνά το 10% του συνόλου της κεραμεικής, εισάγει νέα έθιμα πόσης, που υιοθετήθηκαν στο εκάστοτε τοπικό κεραμεικό ιδίωμα. Το κεραμικό σύνολο Καστρί-Λευκαντί Ι φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο του ATN, καθώς εισάγει νέα μοντέλα κατανάλωσης, σχετιζόμενα με την τελετουργική πόση και την κοινωνική οργάνωση. Σε όλες τις οχυρές θέσεις της ΠΕΧ ΙΙΒ που εξετάστηκαν παραπάνω εντοπίστηκε το συγκεκριμένο σύνολο, στο πλαίσιο της πολιτισμικής κοινής που αναπτύχθηκε στο Αιγαίο, η οποία περιγράφεται με τον όρο "International Spirit".

Σε αυτό το πλαίσιο εμφανίζεται μία ελίτ, η άνοδος της οποίας φαίνεται να έχει αλληλεξαρτώμενη σχέση με τον έλεγχο και το μονοπώλιο των θαλάσσιων ταξιδιών⁷¹⁸. Στο πλαίσιο του διεθνούς πνεύματος η επιθυμία ορισμένων ομάδων να διαφοροποιηθούν και να ανελιχθούν ελέγχοντας τις επικοινωνίες και την πρόσβαση σε πηγές πλούτου⁷¹⁹, έγινε δυνατή από την τεχνολογική (καινοτομία του μακρού πλοίου⁷²⁰) και αριθμητική υπεροχή τους. Η ελίτ που αναδείχθηκε στο πλαίσιο του ATN θέλησε να εκφράσει τη διαφοροποίησή της, μέσω της κατοχής και επίδειξης του νέου υλικού. Η επιλογή των ελίτ να υιοθετήσουν διαφορετικές τεχνολογίες και ήθη είναι μία έκφραση «επιβίωσης» κατά τους Dobres και Hoffman⁷²¹, καθώς οι νέες τεχνολογικές επιλογές είναι δυναμικές στρατηγικές που σχετίζονται με την κοινωνική ταυτότητα και τη διαφοροποίηση⁷²². Εξωτικά αντικείμενα, ενδεικτικά κύρους και κοινωνικής θέσης, (όπως μπρούτζινα εγχειρίδια και εργαλεία, μετάλλινα κοσμήματα, λεπτότεχνα αγγεία πόσης και έγχυσης, μαρμάρινα σκεύη και ειδώλια) έχουν ευρεία διασπορά σε παράλιες, αλλά και ηπειρωτικές θέσεις. Στα μεγαλύτερα κέντρα επιπλέον εμφανίστηκε μνημειακή αρχιτεκτονική, όπως τα Κτήρια με Διαδρόμους, τα οποία

⁷¹⁸ Nakou 1995, 18.

⁷¹⁹ Papadatos 2007, 421.

⁷²⁰ Renfrew 2009, 582.

⁷²¹ Dobres and Hoffman, 1994, 246.

⁷²² Dobres and Hoffman, 1994, 219.

γενικά έχουν χαρακτηριστεί ως «παλάτια», διοικητικά κέντρα, κατοικίες εξεχόντων μελών/οικογενειών της κοινότητας ακόμα και εμπορικά κέντρα. Γενικά παρατηρείται αύξηση οικισμών -ορισμένων μεγάλου μεγέθους-, κυρίως παραθαλάσσιων⁷²³. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι όλες οι θέσεις της συγκεκριμένης περιόδου, εκτός από το Ζάγανι και τη Θήβα, ήταν σε απόσταση αναπνοής από τη θάλασσα, ενώ όλες ήταν σε στρατηγικά για εμπορικές δραστηριότητες σημεία, ούτε ότι σε όλες σχεδόν εντοπίστηκαν κεραμικά της Ομάδας Καστρί-Λευκαντί Ι.

Η ΠΕΧ ΙΙ ήταν εποχή αυξανόμενης κοινωνικής πολυπλοκότητας, έντονων διαπεριφερειακών επαφών και ανταγωνισμού, όπως καταδεικνύεται από την ανέγερση οχυρώσεων σε πολλές θέσεις. Η απειλή που οδήγησε στην ανάγκη προστασίας δεν έχει καθοριστεί, αλλά το πολεμικό κλίμα συνάγεται από την αύξηση των εγχειριδίων και αιχμών βελών, τα βλήματα σε ορισμένες θέσεις⁷²⁴. Οι πεταλόσχημοι πύργοι/προμαχώνες, τα προτειχίσματα και τα casemate δωμάτια δηλώνουν την ύπαρξη μίας *αρχιτεκτονικής κοινής*⁷²⁵, με τα στοιχεία αυτά να έχουν ευρεία γεωγραφική διασπορά (Los Millares-Ισπανία, Τροία, Liman Tere). Ο νέος τύπος ανταποκρινόταν στις νέες πολεμικές τακτικές και τεχνολογία, καθώς ο τύπος Los Millares-Kastri είναι κατάλληλος για επίθεση εκ του μακρόθεν⁷²⁶. Η προέλευση και χωρική διάδοση του τύπου, όπως και στις άλλες κατηγορίες αντικειμένων (π.χ. κεραμική Ομάδα Καστρί-Λευκαντί Ι), υπήρξε η ίδια αυτή καθαυτή αποδεικτικό τεκμήριο για την επαφή των οικισμών σε ένα ευρύ δίκτυο επαφών. Ίσως και αυτός να είναι ο λόγος που ορισμένες θέσεις ανήγειραν οχυρώσεις με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά· η κατασκευή οχύρωσης συγκεκριμένου τύπου μπορεί να αποτελούσε *η ίδια* σύμβολο για το βαθμό επαφών της κοινότητας, για τη θέση της στο εμπορικό δίκτυο και συνεπώς την κοινωνική της θέση στο σύστημα διακοινοτικής ιεράρχησης.

Μέση και πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Στη Μέση και πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού διακρίνονται αδρομερώς δύο κατηγορίες⁷²⁷. Στην *πρώτη κατηγορία* εντάσσονται η Ασπίδα και η Μάλθη. Στις δύο αυτές

⁷²³ Broodbank 2000, 279-287.

⁷²⁴ Tartaron κ.α. 2006α, 146.

⁷²⁵ Gauß 2018, 51.

⁷²⁶ Lull κ.α. 2018, 16.

⁷²⁷ Το Πλάσι, η Βραυρώνα και το Βελατούρι Θεορικού λόγω των ελλιπέστατων ανασκαφικών πληροφοριών και της ασαφούς χρονολόγησης κρίνεται επισφαλές να κατηγοριοποιηθούν.

θέσεις παρατηρείται παρόμοια *περίκεντρη οργάνωση* του οχυρωμένου οικισμού με ομόκεντρους δακτυλίους. Η Philippa-Touchais κ.α. προτείνουν ότι η χωρική διαμόρφωση αντιπροσωπεύει την ιεραρχική δομή του οικισμού και αποκρυσταλλώνει το χρόνο υλικής έκφρασης της διαφοροποίησης⁷²⁸. Η ανάγκη διαφοροποίησης ή ενίσχυσης της θέσης κάποιων συνέβαλε στη δημιουργία ενός ιεραρχικά δομημένου συστήματος ήδη από την ΜΕ Π⁷²⁹, αλλά και κοινωνικού ανταγωνισμού. Όπως ήδη αναφέρθηκε η αρχή της περίκεντρης οργάνωσης εκφράζει την πολυπλοκότητα μιας κεντρικά οργανωμένης κοινωνίας.

Στη *δεύτερη κατηγορία* ανήκουν η Κολώνα και η Αγία Ειρήνη. Το *σύνολο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών* που συγκεντρώνουν οι δύο αυτές θέσεις τις ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες: τα πραγματικά μνημειακών διαστάσεων τείχη, τα κεντρικά-ιδιαίτερα κτήρια (ΜΚΣ και Οικία Α, ΒΑ Προμαχώνας) και οι τάφοι πολεμιστών. Τα παραπάνω καταδεικνύουν το βαθμό κοινωνικής οργάνωσης, διαφοροποίησης και ιεράρχησης, τη σημασία του κύρους, αλλά και το βαθμό ανασφάλειας.

Οι πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση της ΜΕ, ειδικά της πρώιμης, περιόδου είναι περιορισμένες⁷³⁰. Η αρχιτεκτονική και η πολεοδομική οργάνωση δεν έχουν μελετηθεί αρκετά, παρά το ότι είναι ο κύριος υλικός τομέας έκφρασης της κοινωνικής οργάνωσης⁷³¹. Αυτό πιθανώς σχετίζεται με μία σειρά λόγων: οι προμυκηναϊκές οχυρώσεις δεν διακρίνονται για τη μνημειακότητά τους, δεν έχουν την ίδια κατάσταση διατήρησης⁷³² και καθώς πολλές υπήρξαν αντικείμενο παλαιών μελετών τα ελλιπή στοιχεία δεν τις καθιστούν αξιόπιστο υλικό. Η τάση όμως αυτή σταδιακά επαναξιολογείται· όπως αναφέρει η Philippa-Touchais «The dynamic and dialectical connection between settlement planning and social organisation continues to be at the centre of current theoretical discussion». Βασικό αξίωμα της παραπάνω θέσης είναι ότι η διάταξη των υλικών καταλοίπων είναι απόρροια της συμπεριφοράς των μελών της κοινότητας και συνεπώς δυνητικά μπορεί να προσφέρει πληροφορίες για τον τρόπο οργάνωσής της κοινωνίας⁷³³. Μία οχύρωση δεν περιβάλλει μόνο τον υλικό πολιτισμό, αλλά και τι ιδέες, αξίες και ήθη των ανθρώπων που τα κατασκεύασαν, όλο το φάσμα της ζωής τους. Το δομημένο περιβάλλον, η πολεοδομική οργάνωση, στην οποία εντάσσονται τα

⁷²⁸ Philippa-Touchais 2016, 656.

⁷²⁹ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

⁷³⁰ Philippa-Touchais 2010, 781.

⁷³¹ Philippa-Touchais 2010, 782-783.

⁷³² Gauß 2019β, 55.

⁷³³ Philippa-Touchais 2010, 782-783.

τείχη, μπορεί να ιδωθεί ως η υλική έκφραση των συμβόλων, ορίων και κανόνων της κοινωνικής συμπεριφοράς⁷³⁴.

Τα στοιχεία για την ΜΕ I-II σκιαγραφούν την εικόνα μίας αργής και *άνισης* αύξησης του πληθυσμού και των οικισμών⁷³⁵, γενικά απουσία πολυπλοκότητας⁷³⁶ και ομοιογένεια στο πεδίο της οικιστικής αρχιτεκτονικής⁷³⁷. Στη ΜΕ I-II δεν παρατηρείται στην ηπειρωτική χώρα και την Κέα ιδιαίτερη προσπάθεια πολεοδομικού σχεδιασμού και απουσιάζουν έργα κοινής ωφελείας. Η απουσία τειχών, σε συνδυασμό με τα πολεοδομικά στοιχεία δείχνουν έλλειψη κοινωνικής διαφοροποίησης και ιεράρχησης. Σύμφωνα με τη μελέτη της Βουτσάκη, σε επίπεδο οίκου, οικισμού και ταφικό η οικογένεια (kinship) ήταν η βασική οργανωτική αρχή στην πρώιμη ΜΕ, με τους Philippa-Touchais και Touchais να επιβεβαιώνουν την παραπάνω θέση για την ΜΕ I-II Α⁷³⁸. Καθώς οι οικογενειακοί δεσμοί ενσωμάτωναν την εξουσία δεν υπήρχε ανάγκη για μία κεντρική αρχή και έκφρασή της σε μνημειακών διαστάσεων αρχιτεκτονική⁷³⁹. Αυτός είναι μάλλον ο βασικός λόγος του μικρού αριθμού οχυρώσεων στην πρώιμη ΜΕ περίοδο (Εικ.89). Παρότι οι πρώιμες ΜΕ κοινωνίες θεωρούνται οικογενειακά οργανωμένες (kin-based) χωρίς υψηλή διαφοροποίηση, τα νέα στοιχεία δείχνουν τάση ανανέωσης στον υλικό πολιτισμό και την ιδεολογία. Με την παραπάνω περιγραφή φαίνεται να συνάδουν οι οχυρές θέσεις της Αγίας Ειρήνης IV και Κολώνας VI-VII, όπου υπάρχει έντονη εμπορική δραστηριότητα, αλλά πολεοδομικά δεν παρατηρείται κοινωνική διαφοροποίηση (αν και τα διαθέσιμα δεδομένα είναι ιδιαίτερα ελλιπή) και η κατοίκηση δεν αναπτύσσεται εκτός των τειχών. Η αυξανόμενη κοινωνική ασυμμετρία αποτυπώνεται στην συγκέντρωση πλεονάσματος, τη συμμετοχή στην κοινωνική πρακτική του feasting και την απόκτηση μεγάλου βαθμού εισηγμένων αγγείων⁷⁴⁰. Το μόνο όμως σαφές στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης προέρχεται από τα πλούσια κτερίσματα της Αγίας Ειρήνης IV⁷⁴¹. Ο ήδη από την πρώιμη ΜΕ ο πολύπλοκος σχεδιασμός των οχυρώσεων των δύο παραθαλάσσιων θέσεων προϋποθέτει την κινητοποίηση ανθρώπινου δυναμικού⁷⁴², αλλά όχι

⁷³⁴ Philippa-Touchais 2010, 782-783.

⁷³⁵ Wiersma 204, 192.

⁷³⁶ Wiersma 204, 244.

⁷³⁷ Wiersma 2014, 4.

⁷³⁸ Philippa-Touchais και Touchais 2008, 194.

⁷³⁹ Voutsaki 2010α, 92-93, 97· Wiersma 2014, 5.

⁷⁴⁰ Wiersma 204, 244.

⁷⁴¹ Από 25 τάφους της IV προήλθαν 8 μετάλλινα κοσμήματα, 4 χρυσό και 2-3 ασημένια (Weisman 2008, 17.)

⁷⁴² Galik κ.α. 2013, 164.

απαραίτητα την ύπαρξης μίας κεντρικής εξουσίας. Θα μπορούσε οι οχυρώσεις να ήταν αποτέλεσμα κοινοτικής προσπάθειας, σύμπραξης των επιμέρους οίκων του οικισμού, με σκοπό την άμυνα λόγω του πλούτου που συγκεντρωνόταν από τις θαλάσσιες εμπορικές δραστηριότητες. Τα παραπάνω παράλληλα με την έλλειψη τυποποίησης στην κεραμεική παραγωγή και κατανάλωση, όπως και στις ταφικές πρακτικές, είναι χαρακτηριστικά περιόδου έντονης αναδιοργάνωσης⁷⁴³.

Η ενεργή συμμετοχή σε εμπορικά δίκτυα άλλωστε δείχνει την ικανότητα να εκμετάλλευσης πηγών⁷⁴⁴ και ευκαιριών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η απροθυμία συνεργασίας και διαμοιρασμού του πλούτου⁷⁴⁵ αποτέλεσε την ανάγκη διαφοροποίησης ή ενίσχυσης της θέσης ορισμένων στην κοινότητα και vice versa. Αυτό συνέβαλε στη δημιουργία κοινωνικής διαφοροποίησης και ανταγωνισμού στο πλαίσιο ενός ιεραρχικά δομημένου συστήματος ήδη από την ΜΕ ΙΙ⁷⁴⁶ και κοινωνικού. Έτσι σταδιακά οι αμειώτες κοινωνικές διεργασίες⁷⁴⁷ ανέδειξαν ομάδες η δύναμη των οποίων βασιζόταν στο κύρος, τη συγκέντρωση πλούτου και σε ένα φυλαρχικό ηγετικό σύστημα. «Chiefdoms are smaller, less centralized polities, whose rulers base their authority on inherited power and exercise this authority through ritual and the display of prestige goods or symbols of power. They may yield monumental architecture (in the form of tombs or cult buildings), but they lack specialized administrative structures and multi-tiered site hierarchies»⁷⁴⁸. Η ανανέωση αυτή στο πεδίο των οχυρώσεων αποτυπώνεται στην Αγία Ειρήνη V, την Κολώνα VIII-IX και στην Ηπειρωτική Ελλάδα από το πρώιμο παράδειγμα της Ασπίδας (ΙΙ-)ΙΙΙ. Τα νέα αυτά έργα ήταν μνημειακών διαστάσεων, ειδικά της Κολώνας. Η επένδυση στις οχυρώσεις -και όχι απλών περιβόλων ή άλλου είδους αρχιτεκτονημάτων- καταδεικνύει την εγγενή ανασφάλεια. Από πού προερχόταν αυτή η ανασφάλεια; Σε μία εποχή αυξανόμενου ανταγωνισμού για την πρόσβαση σε πηγές και εμπορικά δίκτυα, από τα οποία εξαρτιόταν η επιβίωση τόσο της κοινότητας στον ΜΕ κόσμο, όσο και μέσα στον οικισμό, η επένδυση σε ένα οχυρωματικό έργο θα είχε πολλαπλά οφέλη. Αρχικά η ικανότητα εκτέλεσης ενός τέτοιου έργου θα προσέφερε την εικόνα ενός ισχυρού οικισμού, άξιου αντιπάλου στην δια- και υπερτοπική σφαίρα. Κατά δεύτερον σε ενδοκοινοτικό επίπεδο θα συμβόλιζε τη συνεκτικότητα, ασφάλεια

⁷⁴³ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

⁷⁴⁴ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 459.

⁷⁴⁵ Wiersma 204, 246.

⁷⁴⁶ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

⁷⁴⁷ Philippa-Touchais κ.α. 2021, 460.

⁷⁴⁸ Papadimitriou και Cosmopoulos 2020, 373.

και διαφορετικότητα σε σχέση με τους εκτός των τειχών⁷⁴⁹, κατευνάζοντας ή οριοθετώντας τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς. Ο πρωιμότερος άλλωστε λακκοειδής, αυτός της πόλης ΙΧ της Κολώνας, που αναγνωρίστηκε ως τάφος πολεμιστή συνάδει με το κλίμα της περιόδου: αυξανόμενος ανταγωνισμός και βαρύτητα στην κοινωνικοπολιτική αρένα πλούτου και κύρους. Η σχέση μάλιστα με τα τείχη του προαστίου επισημαίνει τη σημαίνουσα θέση του ατόμου στην κοινότητα και επιπλέον συνδέει τον νεκρό με την υπεύθυνη για την ανέγερσή τους κοινωνική ομάδα.

Στην Εποχή των Λακκοειδών ή Μεταβατική περίοδο οι πιο σύνθετες δομές κοινωνικής οργάνωσης και καθορισμένης ιεραρχίας αποκρυσταλλώθηκαν. Η βαρύτητα μετατέθηκε στη σφαίρα του συλλογικού και ως μέτρο για την κοινωνική κατάταξη τέθηκε το κύρος⁷⁵⁰. Στην προχωρημένη ΜΕ το στάτους απέκτησε μεγαλύτερη σημασία⁷⁵¹. Η απεικόνιση πολεμιστών σε ταφικές στήλες⁷⁵² και η αύξηση ταφών «πολεμιστών» σε ορισμένες περιοχές (Εικ.90) δείχνει ότι οι κοινότητες αυτές δομήθηκαν ως φυλαρχίες⁷⁵³, άποψη που υποστηρίζουν οι Παπαδημητρίου-Κοσμόπουλος και Wiersma. Από τη ΜΕ ΙΙΙ παρατηρείται πιο έντονη προσπάθεια οργάνωσης του χώρου (Ασπίδα, Μάλθη), παραπέμποντας σε σταδιακό σχηματισμό μιας ιεραρχημένης κοινωνίας στην Ηπειρωτική Ελλάδα και ειδικά την Πελοπόννησο. Οι οχυρώσεις αυξήθηκαν⁷⁵⁴ (Εικ.91), δηλώνοντας τη συνεχώς αυξανόμενη αντιπαράθεση και διαπραγματεύση της εξουσίας, σε μια περίοδο αύξησης μεγέθους των οικισμών και εντατικοποίησης των εμπορικών σχέσεων.

⁷⁴⁹ Müth κ.α. 2016α, 134.

⁷⁵⁰ Philippa-Touchais και Touchais 2008, 194.

⁷⁵¹ Voutsaki 2010α, 92-93, 97· Wiersma 2014, 5.

⁷⁵² Wiersma 204, 231.

⁷⁵³ Papadimitriou και Cosmopoulos 2020, 381.

⁷⁵⁴ Gauß 2019β, 68.

Συμπεράσματα

«Functions of ancient fortifications can be manifold»⁷⁵⁵: τα τείχη μπορούν να λειτουργούν ως αναλήμματα, όπως στην περίπτωση της Μάλθης· ως προστασία από τα καιρικά φαινόμενα, όπως πρότεινε η Σαπουνά-Σακελλαράκη για την περίπτωση της Ραφήνας· ως προστασία του πλούτου και της παραγωγής⁷⁵⁶, όπως στην περίπτωση του τείχους του ανατολικού προαστίου της Κολώνας ΙΧ ή του Πανόρμου· ως σύμβολο της κοινοτικής ταυτότητας και ενότητας όπως στο Καστρί (βλ. τείχος κορυφής)· ως επίδειξη πλούτου, πολιτικής και κοινωνικής ισχύος σύμπλεγμα Βορειοανατολικού Προμαχώνα Αγία Ειρήνη VI ή στη Θήβα· ως σύμβολο κοινωνικής και ιεραρχικής οργάνωσης και ενδοκοινοτικών αντιπαραθέσεων, όπως στην Ασπίδα· ως σύμβολο κοινωνικής διαφοροποίησης ή τρόπου οργάνωσης, όπως στην περίπτωση της Μάνικας.

⁷⁵⁵ MÜth 2016, 183.

⁷⁵⁶ Klebinder-Gauß και Gauß 2015, 78.

Ο δομημένος χώρος συνιστά το υλικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται το σύνολο της κοινωνικής εμπειρίας, καθώς «η υπόσταση του οικισμού συνάπτεται συνήθως με την έννοια των κτιρίων που τον αποτελούν»⁷⁵⁷. Η μελέτη των οχυρώσεων με βάση την εξέταση των θέσεων που προηγήθηκαν μπορεί να αποτελέσει δείκτη των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών. Ο Wright όμως επισημαίνει ότι οι κοινωνικές οργανωτικές αρχές παραμένουν κοινωνικοί κανόνες και όχι αρχιτεκτονικοί· η επανάληψη στο αρχιτεκτονικό πεδίο είναι αυτή που σύμφωνα με τον μελετητή τις καθιστά αναγνωρίσιμες. Η επιμονή στην επιλογή συγκεκριμένης μορφής νοηματοδοτείται στο εκάστοτε τοπικό πλαίσιο κοινωνικής ανάγνωσης. Συνεπώς προκειμένου να μελετηθεί οποιασδήποτε μορφής μνημειακή αρχιτεκτονική οφείλεται να αναζητηθούν οι συνιστώσες που οδήγησαν στην εκλογή του ορισμένου τύπου⁷⁵⁸. Η οχύρωση ενός οικισμού αποτελεί καινοτομία στην οργάνωση του χώρου και αντικατοπτρίζει τις διαφοροποιήσεις στους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης⁷⁵⁹.

Το ίδιο ισχύει και για τις οχυρώσεις ως φορείς συμβολικών μηνυμάτων. Το δομημένο περιβάλλον εκφράζει τις κοσμοθεωρίες και χρησιμοποιείται ως σύμβολο των κοινωνικών ιεραρχιών. Τα παραπάνω μπορεί να ισχύουν, αλλά δεν είναι ασφαλές να θεωρείται εξ αρχής ότι τα συμβολικά νοήματα είναι εγγενή στους αρχιτεκτονικούς τύπους. Για να αντιληφθεί κανείς τη συμβολική αξία που αποδόθηκε στο εκάστοτε μνημείο πρέπει να εξετάσει το μνημείο στο κοινωνικοπολιτικό του πλαίσιο και ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών⁷⁶⁰. Τα τείχη, όπως και άλλα αρχιτεκτονήματα, νοηματοδοτούνται και αποκτούν υπόσταση στο πλαίσιο της χρήσης και της συμβολικής αξίας που τους αποδίδεται από την εκάστοτε κοινότητα.

Τα χαρακτηριστικά -πρακτικά και μη- των οχυρώσεων είναι απόρροια συγκεκριμένων αναγκών, πρωτοβουλιών και σκοπιμοτήτων. Η αλληλοσυσχέτιση της υλικής και κοινωνικής υπόστασης των παραγωγικών διαδικασιών, καθιστά δύσκολο να διαχωριστεί το τεχνικό από το κοινωνικό. Η εξέταση των οχυρώσεων στον προμυκηναϊκό Ελλαδικό χώρο δεν έχει λάβει την απαραίτητη βαρύτητα, παρά μόνο σποραδικά. Η άνιση έρευνα, τα ελλιπή κριτήρια αναγνώρισης και κατηγοριοποίησης και η προβληματική ορολογία καθιστούν δυσχερές το έργο της μελέτης των οχυρώσεων στον ελλαδικό προ-μυκηναϊκό χώρο. Το

⁷⁵⁷ Ραυτοπούλου 2008, 81.

⁷⁵⁸ Wright 2006, 8.

⁷⁵⁹ Ασλάνης 1998, 109.

⁷⁶⁰ Maran 2009, 10.

φαινόμενο της οχύρωσης είναι ένα υποσχόμενο πεδίο, αλλά κρίνεται αναγκαία η ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας που να παρέχει κριτήρια αναγνώρισης τόσο σε πρακτικό, όσο και σε θεωρητικό επίπεδο.

Βιβλιογραφία

Abell, N. και E. Gorogianni, 2019. “The Past in Practice: Craft Producers and Material Culture Change at Ayia Irini, Kea”, στο E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci και R. Laffineur (επιμ.), *Μνήμη/ Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018. Aegaeum, 43*, 655-658.

Abramovitz, K., 1980. “Frescoes from Ayia Irini, Keos, Parts II–IV”, *Hesperia* Vol. 49, No. 1, 57-85.

Αγγελοπούλου, Α., 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μία Οχυρωμένη Πρωτοκυκλαδική Ακρόπολη*.

Allison, P.M., 1999. "Introduction", στο P.M. Allison (επιμ.), *The Archaeology of Household Activities*, 1-18.

Ανδρικού, Ε., 2000. "Νέα Στοιχεία για την Κατοίκηση στη Θήβα την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Αψιδωτό Κτήριο στο Οικόπεδο του Δημοτικού Συνεδριακού Κέντρου Θηβαίων", *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών. Θήβα 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, Τόμ. Γ', Τεύχ. α', 173-191.

Andrikou, E., 2020α. "East Attica: The Prehistoric Finds in the 12th Century", στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference Athens, 27-31 May 2015*, 3-19.

- 2020β. "Thorikos in Context: The Prehistory", στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference Athens, 27-31 May 2015*, 19-30.

Angelopoulou, A., 2006. "The Stone Discs/Lids", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 192-195.

- 2017. "Early Cycladic Fortified Settlements: Aspects of Cultural Continuity and Change in the Cyclades during the Third Millennium BC", *AR Vol. 63*, 131-150.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο., 2002. "Η Μεσογαία στην Αρχαιότητα: Η Μεσογαία κατά τους Προϊστορικούς Χρόνους", στο Χ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία: Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, 19-27.

Αραβαντινός, Β., 1989. "Θήβα: Οδός Πελοπίδου 26 και Οιδίποδος (οικόπεδο Μητρόπολης Θηβών, πρώην Αφών Ξύδη)", *ΑΔ Τ. 37, Χρονικά Β'1* (1982), 165-167.

- 2001. "Θήβα: Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών", *ΑΔ Τ. 51, Χρονικά Β'1* (1996), 259-261.
- 2002. "Θήβα: Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών", *ΑΔ Τ. 52, Χρονικά Β'1* (1997), 353-359.
- 2004. "Θήβα: Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου", *ΑΔ Τ. 53, Χρονικά Β'1* (1998), 323-327.

- 2005. “Θήβα: Οικόπεδο Επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου”, *ΑΔ Τ.* 54, Χρονικά Β'1 (1999), 311-313.

Aravantinos, V., 1986. “The EH II Fortified Building at Thebes: Some Notes on its Architecture”, στο R. Hägg και D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, 57-63.

- 2004. “New Evidence About the EH II Period in Thebes: a New Architectural Complex and a Group Burial Within the Kadmeia” στο in Alram-Stern E. (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band Teil 2: Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, 1255-1259.

Aravantinos, V. και K. Psaraki, 2011. “Mounds over Dwellings: The Transformation of Domestic Spaces into Community Monuments in EH II Thebes, Greece”, στο E. Borgna και S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th - 2nd millennium B.C). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th - 18th 2008*. TMO 58, Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 401-414.

Ασλάνης, Ι., 1998. “Η Πρώτη Εμφάνιση Οχυρώσεων σε Προϊστορικούς Οικισμούς του Αιγαϊακού Χώρου”, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 109-116.

Ballmer, A., M. Fernández-Götz και P. Mielke, 2018. “Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity – An Introduction”, στο A. Ballmer, M. Fernández-Götz και D.P. Mielke (επιμ.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, 1-4.

Barber, N.L.N., 1994. *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού*.

Berger, L. και W. Gauß, 2016. “Early Bronze Age Aegina Kolonna: A View from a Southwest Aegean Centre”, στο E. Pernicka, S. Ünlüsöy και S.W.E. Blum (επιμ.), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts. Proceedings of an International Conference Held at the University of Tübingen May 8-10, 2009*, 209-228.

Birtacha, K., 2006. "The Pottery. D: The Pottery of Phases III", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 130-138.

Bossert, E.-M., 1967. "Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung", *AI T.* 22, Μέρος Α' Μελέται, 53-76.

Broodbank, C., 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*.

Γεωργάκη, Ε., 2003. "Το Οδικό Δίκτυο της Θερμής και της Πολιόχνης κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού", στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Ντούμα*, 126-158.

Caraher, W.R., D.K. Pettegrew και S. James, 2010. "Towers and Fortifications at Vayia in the Southeast Corinthia", *Hesperia* Vol. 79, No. 3, 385-415.

Caskey, J.L., 1953. "An Early Settlement at the Spring of Lerna", *Archaeology* Vol. 6, No. 2, 99-102.

- 1954. "Excavations at Lerna, 1952-1953", *Hesperia* Vol. 23, No. 1, 3-30.
- 1955. "Excavations at Lerna, 1954", *Hesperia* Vol. 24, No. 1, 25-49.
- 1956. "Excavations at Lerna, 1955", *Hesperia* Vol. 25, No. 2, 147-173.
- 1957. "Excavations at Lerna, 1956", *Hesperia* Vol. 26, No. 2, 142-162.
- 1958. "Excavations at Lerna, 1957", *Hesperia* Vol. 27, No. 2, 125-144.
- 1959. "Activities at Lerna, 1958-1959", *Hesperia* Vol. 28, No. 3, 202-207.
- 1960. "The Early Helladic Period in the Argolid", *Hesperia* Vol. 29, No. 3, 285-303.
- 1962. "Excavations in Keos, 1960-1961", *Hesperia* Vol. 31, No. 3, 263-283.
- 1964. "Excavations in Keos, 1963", *Hesperia* Vol. 33, No. 3, 314-335.
- 1966. "Excavations in Keos, 1964-1965", *Hesperia* Vol. 35, No. 4, 363-376.
- 1968. "Lerna in the Early Bronze Age", *AJA* Vol. 72, No. 4, 313-316.
- 1969. "Crises in the Minoan-Mycenaean World", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 113, No. 6, 433-449.
- 1971. "Investigations in Keos: Part I: Excavations and Explorations, 1966-1970", *Hesperia* Vol. 40, No. 4, 359-396.

- 1972. “Investigations in Keos: Part II: A Conspectus of the Pottery”, *Hesperia* Vol. 41, No. 3, 357-401.
- 1979. “Ayia Irini, Keos: The Successive Periods of Occupation”, *AJA* Vol. 83, No. 4, 412.
- 1981. “Notes on Keos and Tzia”, *Hesperia* Vol. 50, No. 4, 320-326.

Caskey, J.L. και E.T. Blackburn, 1997. *Lerna in the Argolid*.

Caskey, J.L. και N. Tountas, 1998. “Ayia Irini. Some New Architectural Details”, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 695-698.

Cherry, J.F., 1984. “The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, Vol. 30, 18-48.

Cherry, J.F. και J.L. Davis, 1982. “The Cyclades and the Greek Mainland in LC I: The Evidence of the Pottery”, *AJA* Vol. 86, No. 3, 333-341.

- 1998. “Northern Keos in Context”, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 217-226.

Coleman-Abramovitz, K., 1970. *A Study of the Painted Wall Plaster Fragments from the Bronze Age Site of Ayia Irini in the Island of Keos*, Ph.D.

Coleman, K., L. Majewski και M. Reich, 1973. “Frescoes from Ayia Irini, Keos, Part I”, *Hesperia* Vol. 43, No. 3, 284-300.

Creco, D.M., 2007. “Exchange in Period IV at Ayia Irini on Kea”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 333-338.

Crouwel, J.H., 2009. “Prehistoric Geraki: Work in Progress”, στο W.G. Cavanagh, C. Gallou και M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern: Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, 67-76.

Crouwel, J.H., M. Prent και H. Buitenhuis, 2010. “Geraki. An Acropolis Site in Laconia. Preliminary Report on the Fourteenth Season (2008)”, *Pharos* Vol. XVI, 1-30.

Crouwel, J.H., M. Prent, R. Cappers και T. Carter, 1998. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Fourth Season (1998)”, *Pharos* Vol. VI, 93-118.

Crouwel, J.H., M. Prent, J. Fiselier και J.A.K.E de Waele, 1997. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Third Season (1997)”, *Pharos* Vol. V, 49-83.

Crouwel, J.H., M. Prent, D. Graham και J. Shipley, 2009. “Geraki. An Acropolis Site in Laconia. Preliminary Report on the Thirteenth Season (2007)”, *Pharos* Vol. XV, 1-16.

Crouwel, J.H., M. Prent, E. Langridge-Noti και J. van der Vin, 2004a. “Geraki. An Acropolis Site in Lakonia. Preliminary Report on the Ninth Season (2003)”, *Pharos* Vol. XI, 1-34.

- 2005. “Geraki. An Acropolis Site in Lakonia. Preliminary Report on the Tenth Season (2004)”, *Pharos* Vol. XII, 1-30.

Crouwel, J.H., M. Prent, και S. MacVeagh Thorne, 2007. “Geraki. An Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Twelfth Campaign (2006)”, *Pharos* Vol. XIV, 1-14.

- 2012. “Geraki. An Acropolis Site in Laconia. Preliminary Report on the Fifteenth Season (2009)”, *Pharos* Vol. XVIII, 1-33.

Crouwel, J.H., M. Prent, S. MacVeagh Thorne, R.T.J. Cappers, S.A. Mulder, T. Carter, E. Langridge-Noti και L. van Dijk-Schram 2004b. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Eighth Season (2002)”, *Pharos* Vol. X, 1-80.

Crouwel, J.H., M. Prent, S. MacVeagh Thorne και J. van der Vin, 2000. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Sixth Season (2000)”, *Pharos* Vol. VIII, 41-76.

- 2001. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Seventh Season (2001)”, *Pharos* Vol. IX, 1-32.

Crouwel, J.H., M. Prent, S. MacVeagh Thorne, J. van der Vin, και L. Smits, 2006. “Geraki. An Acropolis Site in Laconia. Preliminary Report on the Eleventh Season (2005)”, *Pharos* Vol. XIII, 3-28.

Crouwel, J.H., M. Prent, S. MacVeagh Thorne, G.-J. van Wijngaarden, N. Brodie και J.A.K.E de Waele, 1996. “Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Second Season (1996)”, *Pharos* Vol. IV, 89-120.

Crouwel, J.H., M. Prent, S. MacVeagh Thorne, G.-J. van Wijngaarden και C. Sueur, 1995. "Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the 1995 Season", *Pharos* Vol. III, 41-66.

Crouwel, J.H., M. Prent, J. van der Vin, P. Lulof και R. Dooijese, 1999. "Geraki, an Acropolis in Laconia. Preliminary Report on the Fifth Season (1999)", *Pharos* Vol. VII, 21-49.

Cultraro, M., 2008. "Metal Artefacts from Early Bronze Age Poliochni on Lemnos: Archaeometric Analysis in Archaeological Perspective", στο Y. Facorellis, N. Zacharias και K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens, 28-31 May 2003*, 451-457.

Cutting, M., 2006, "More than One Way to Study a Building: Approaches to Prehistoric Household and Settlement Space", *OJA* Vol. 25, No.3, 225-246.

Dakouri-Hild, A., 2001. "Plotting Fragments: Assessment of the Middle Helladic Settlement in Boeotian Thebes", στο K. Branigan (επιμ.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, 103-118.

Davis, J.L., 1978. "Brauron and Keos in the Shaft Grave Period," *AAA* 10, 270-272.

- 1984. "Cultural Innovation and the Minoan Thalassocracy at Ayia irini, Keos", στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982*, 159-166.
- 1986. *Keos V. Ayia Irini: Period V*.
- 1992. "Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean", *AJA* Vol. 96, No. 4, 699-756.

Davis, J.L. και J.F. Cherry, 1990. "Spatial and Temporal Uniformitarianism in Late Cycladic I: Perspectives from Kea and Milos on the Prehistory of Akrotiri", στο D.A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, 185-200.

Δημακοπούλου, Κ., 1975. "Ειδήσεις από τη Θήβα: Ανεύρεση Πρωτοελλαδικού Αψιδωτού Οικοδομήματος", *AAA* Τόμ. VIII, Τεύχ. 2, 192-198.

Dobres, M.-A. και C. Hoffman, 1994. “Social Agency and the Dynamics of Prehistoric Technology”, στο M.B. Schiffer (επιμ.), *Journal of Archaeological Method and Theory* Vol. 1, No. 3, 211-258.

Doumas, C., 1992. “An Early Cycladic “Hooked-Tang” Spearhead from Naxos”, στο Γ.Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Αφιέρωμα στο Βάσο Καραγιώργη, Κυπριακά Σπουδαί Τ. ΝΔ’-ΝΕ’* (1990-1991), 67-68.

Driessen, J., 1995. “Crisis Architecture? Some Observations on Architectural Adaptions as Immediate Responses to Changing Socio-Cultural Conditions”, *Topoi Orient Occident*, Vol. 5/1, 63-88.

Eskitzioglou, P. 2006. “The Pottery. C: The Pottery of Phases IV”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 139-168.

Ευστρατίου, Κ., 2002. “Ανασκαφή Βραυρώνος”, *ΠΑΕ* (1999), 43-46.

- 2003. “Ανασκαφή Βραυρώνος”, *ΠΑΕ* (2000), 37-40.
- 2004. “Ανασκαφή Βραυρώνος”, *ΠΑΕ* (2001), 21-25.

Felten, F., 1986. “Early Urban History and Architecture of Ancient Aigina”, στο R. Hägg και D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, 21-28.

- 2003. “Νέες Ανασκαφές στην Αίγινα - Κολώνα”, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Τόμος Α΄: Η Προϊστορική Περίοδος. Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, 17-28.
- 2007. “Aegina-Kolonna: The History of a Greek Akropolis”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 11-34.
- 2013. “Αίγινα Κολώνα: Ο Προϊστορικός Οικισμός και η Ακρόπολη”, στο Μ. Δόγκα-Τόλη και Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Τόμος Α: Αττική. ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων*, 93-104.

Fitzsimons, R.D., και E. Gorogianni, 2017α. “Dining on the Fringe? A Possible Minoan-Style Banquet Hall at Ayia Irini, Kea and Minoanization of the Aegean Islands”, στο Q. Letesson και C. Knappett (επιμ.), *Minoan Architecture and Urbanism. New Perspectives on an Ancient Built Environment*, 334-360.

- 2017β, “Social Complexity in Late Middle Bronze Age and Early Late Bronze Age Cyclades: a View from Ayia Irini”, στο C. Wiersma και S. Voutsaki (επιμ.), *Social Change in Aegean Prehistory*, 124-158.

Gale, N.H., 1998. “The Role of Kea in Metal Production and Trade in the Late Bronze Age”, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 737-758.

Gale, N.H., Z.A. Stos-Gale και J.L. Davis, 1984. “The Provenance of Lead Used at Ayia Irini, Keos”, *Hesperia* Vol. 53, No. 4, 391-400.

Galik A., G. Forstenpointner, G.E. Weissengruber, U. Thanheiser, M. Lindblom, R. Smetana και W. Gauß, 2013. “Bioarchaeological Investigations at Kolonna, Aegina (Early Helladic III to Late Helladic III)”, στο S. Voutsaki και S.M. Valamoti (επιμ.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World. Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute at Athens on 22-24 March 2010*, 163-171.

Gauß, W., 2010. “Aegina Kolonna”, στο E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 737-751.

- 2018. “Fortification Systems of the Aegean Bronze Age. The Early and Middle Bronze Age”, στο A. Ballmer, M. Fernández-Götz και D.P. Mielke (επιμ.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, 43-62.
- 2019α. “The Settlement of Kolonna on Aegina between c. 2500 and 1700 BC (advanced Early Bronze Age to Middle Bronze Age).”, στο H. Meller, S. Friederich, M. Küßner, H. Stäuble και R. Risch (επιμ.), *Siedlungsarchäologie des Endneolithikums und der frühen Bronzezeit. Late Neolithic and Early Bronze Age Settlement Archeology. 11. Mitteldeutscher Archäologentag vom 18. bis 20. Oktober 2018 in Halle (Saale). 11th Archaeological Conference of Central Germany, October 18–20, 2018, in Halle (Saale)*, 1107-1136.

- 2019β. “Considerations on Aegean Bronze Age Fortifications”, στο S. Hansen και R. Krause (επιμ.), *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International Loewe-Conference, 9-13 October 2017 in Alba Julia*, 53-79.
- 2019γ. “Kolonna on Aegina. The Development of a Fortified Late Middle Bronze and Early Late Bronze Age Settlement”, στο B. Eder και M. Zavadil (επιμ.), (*Social Place and Space in Early Mycenaean Greece*, 517-536.
- 2020. “Considerations on Kolonna on Aegina and Attica from the Early to the Late Bronze Age (ca. 2100 to ca. 1600 BC)”, στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-91 May 2015*, 607-618.

Gauß, W. και R. Smetana, 2007α. “Early and Middle Bronze Age Stratigraphy and Pottery from Aegina Kolonna”, στο M. Bietak και E. Czerny (επιμ.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIAM 2000 – 2nd EuroConference, Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*, 451-472.

- 2007β. “Aegina Kolonna, the Ceramic Sequence of the SCIAM 2000 Project”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 57-80.
- 2008. “Aegina Kolonna and the Cyclades”, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon: a Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, 325-338.
- 2010. “Aegina Kolonna in the Middle Bronze Age”, στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika: la Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, en collaboration avec l' American School of Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Supplements 52, 165-174.

Gauß, W., M. Lindblom και R. Smetana, 2011. “The Middle Helladic Large Building Complex at Kolonna. A Preliminary View”, στο W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus, K. Smith και J.C. Wright (επιμ.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, 76-87.

Gauß, W., G. Klebinder- Gauß, E. Kiriati, A. Pentedeka και M. Georgakopoulou, 2015. “Aegina: an Important Centre of Production of Cooking Pottery from the Prehistory to the Historic Era”, στο M. Spataro και A. Villing (επιμ.), *Ceramics, Cuisine and Culture: the Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, 65-74.

Gauß, W. και A.R. Knodell, 2020. “Aeginetan Pottery in the Aegean World: Mapping Distributions Around an Island Hub”, στο S.W.E. Blum, T. Efe, T.L. Kienlin, and E. Pernicka (επιμ.), *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, 245-262.

Georgiou, H., 1998. “The Role of Maritime Contacts in the Urban Development of the Prehistoric Cyclades”, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 211-216.

Georgopoulos, A., G.E. Karras και G.N. Makris, 1999. “The Photogrammetric Survey of a Prehistoric Site Undergoing Removal”, *Photogrammetric Record* Vol. 16, 443-456.

Gorogianni, E., 2008. *Creation Stories: The Archaeological Site of Ayia Irini, Kea, and the Production of Archaeological Knowledge*, Ph.D.

- 2020. “Finding *Oikoi*. Hagia Irini, Kea from the Household Perspective”, στο M. Relaki και J. Driessen (επιμ.), *OIKOS: Archaeological Approaches to House Societies in Aegean Prehistory*, *Aegis* 19, 257-274.

Gorogianni, E., N. Abell και J. Hilditch, 2016. “Reconsidering Technological Transmission: The Introduction of the Potter’s Wheel at Ayia Irini, Kea, Greece”, *AJA* Vol. 120, No. 2, 196-220.

- 2020. “Kea and Attica: Revisiting Connections in the Middle and Late Bronze Age”, στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andriku (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, 627-636.

Hodder, I., 1982. “Theoretical Archaeology: a Reactionary View”, στο I. Hodder (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, 1-16.

- 2002. “Review: Two Approaches to an Archaeology of the Social. Reviewed Works: Social Theory in Archaeology by Michael Brian Schiffer; Social Transformations in

Archaeology: Global and Local Perspectives by Kristian Kristiansen, Michael Rowlands”, *American Anthropologist*, Vol. 104, No. 1, 320-324.

- 2004. “The “Social” in Archaeological Theory: An Historical and Contemporary Perspective”, στο L. Meskell και R.W. Preucel (επιμ.), *A Companion to Social Archaeology*, 23-43.

Hodder, I. και S. Hutson, 2010. *Διαβάζοντας το Παρελθόν. Τρέχουσες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις στην Αρχαιολογία*.

Hubert, S. 2016. “Late Middle Helladic and Early Late Helladic Fortifications: Some Considerations on the Role of Burials and Grave Monuments at City Gate”, στο R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider, M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Vol. 2, 66-81.

Θεοχάρης, Δ., 1951. “Εκ της Προϊστορικής Βραυρώνος”, *ΠΑΕ* (1950), 188-193.

- 1952. “Ανασκαφή εν Αραφήνι”, *ΠΑΕ* (1951), 77-92.
- 1955α. “Ανασκαφή εν Αραφήνι”, *ΠΑΕ* (1952), 129-151.
- 1955β. “Ραφήνα”, *Εργον* (1954), 12-13.
- 1956α. “Ανασκαφή εν Αραφήνι”, *ΠΑΕ* (1953), 105-118.
- 1956β. “Αραφήν”, *Εργον* (1955), 30-33.
- 1957. “Ανασκαφή εν Αραφήνι”, *ΠΑΕ* (1954), 104-113.
- 1960. “Ανασκαφή εν Αραφήνι”, *ΠΑΕ* (1955), 109-117.
- 1959. “Εκ της Προϊστορίας της Εύβοιας και της Σκύρου”, *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών*, Τ. Στ’, 279-328.
- 1961. “Ασκηταριό”, *ΑΕ* (1953-1954), 59-76.

Jansen, B., 2016. “Defensive Funktionen”, στο P. Schneider, S. Müth, M. Schnelle και P. De Staebler (επιμ.), *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, 101-125.

Kalogeropoulos, K., 2010. “Middle Helladic Human Activity in Eastern Attica: The Case of Brauron”, στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika: la Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l’ École française d’ Athènes, en collaboration avec l’ American School of Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Supplements 52, 211-221.

- 2019. “Reflections on Pilgrimage at the Acropolis of Brauron during the Late Helladic Period”, στο S. Handberg, T.M. Kristensen και W. Friese (επιμ.), *Ascending and Descending the Acropolis: Movement in Athenian Religion*, 221-252.

Kapsali, P. 2019. “Two Middle Bronze Age Pottery Kilns at Plasi, Marathon”, *AURA* Vol.2, 19-63.

Karantzali, E. 2006. “The Pottery. C: The Pottery of Phases I and II and a Note on the Pottery from the Bastion Area”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 101-129.

Kilian-Dirlmeier, I., 2003. “The MH Shaft-Grave at Kolonna, Aegina”, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Τόμος Α΄: Η Προϊστορική Περίοδος. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, 29-32.

Klebinder-Gauß, G. και W. Gauß, 2015. “Opportunity in Scarcity: Environment and Economy on Aegina”, στο A. Lichtenberger και C. von Rüden (επιμ.), *Multiple Mediterranean Realities. Current Approaches to Spaces, Resources, and Connectivities*, 67-91.

Knapp, B., 2009. “Monumental Architecture, Identity and Memory”, στο A. Kyriatsoulis (επιμ.), *Proceedings of the Symposium Bronze Age Architectural Traditions in the East Mediterranean: Diffusion and Diversity, Munich, 7–8 May, 2008*, 47–59.

Κόνσολα, Ντ., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα: Χωροταξική και Οικιστική Διάρθρωση*. Δ.Δ.

- 1984α. *Η Πρώιμη Αστικοποίηση στους Πρωτοελλαδικούς Οικισμούς: Συστηματική Ανάλυση των Χαρακτηριστικών της*.
- 1984β. “Η Πολεοδομική Μορφή των Προϊστορικών Οικισμών του Αιγαιακού Χώρου”, στο Κ.Γ. Αθανασόπουλος (επιμ.), *Μνήμη Καθηγητού Ιερώνυμου Δ. Πίντου: Τιμητικός Τόμος της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, 3-24.
- 1988. “Θήβα: Πρώιμες Φάσεις Οικιστικής Εξέλιξης”, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Α΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών. Θήβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Τόμ. Α΄, Τεύχ. α΄, 65-74.
- 2014. “Η Πρωτοελλαδική Θήβα. Επισκόπηση και Αξιολόγηση των Ερευνών”, στο Β. Αραβαντινός και Ε. Κουντούρη (επιμ.), *100 Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα*.

Οι Πρωτεργάτες των Ερευνών και οι Συνεχιστές τους. Συνεδριακό Κέντρο Θήβας 15-17 Νοεμβρίου 2002, 85-96.

Konsola, D., 1986. “Stages of Urban Transformation in the Early Helladic Period”, στο R. Hägg και D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985, 9-19.*

- 1990. “Settlement Size and the Beginning of Urbanization”, στο P. Darque και R. Treuil (επιμ.), *L’ Habitat Égéen Préhistorique. Actes de la Table Ronde CNRS-Université Paris I-EFA, Athènes 23-25 Juin 1987, 463-471.*

Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε., 2003. “Η Μαγούλα στον Γαλατά της Τροιζηνίας: Ένα Νέο ΜΕ-ΥΕ Κέντρο στον Σαρωνικό”, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Τόμος Α΄: Η Προϊστορική Περίοδος. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998, 159-228.*

- 2009. “Νέα Προϊστορικά Ευρήματα από την Τροιζηνία”, στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο Μιας Δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003, 497-518.*
- 2017. “Η Προϊστορική Τροιζήνα”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* Τεύχος 125, 52-63.

Konsolaki-Yiannopoulou, E., 2010. “The Middle Helladic Establishment at Megali Magoula, Galatas (Troizinia)”, στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika: la Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l’ École française d’ Athènes, en collaboration avec l’ American School of Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006, BCH Supplements 52, 67-76.*

Κοτζιάς, Ν., 1926. “Δημοτικόν Ψήφισμα Αλών των Αραφιδίνων”, *ΑΕ* (1925-1926), 168-177.

Kouka, O., 2009. “Third Millennium BC Aegean Chronology: Old and New Data under the Perspectives of the Third Millennium AD”, στο St Manning και M.J. Bruce (επιμ.), *Tree-Rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm, 133-149.*

Laffineur, R., 2012. “Thorikos”, στο E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 712-721.

Laffineur, R., S. Déderix, N. Papadimitriou και M. Nazou, 2018. “The Final and Bronze Age Occupation”, στο R.F. Docter και M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, 21-23.

Leriche, P. 2016. “Studying Ancient Fortifications: A Promising and Expanding Field”, στο R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider, M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Vol. 2, 9-20.

Lull, V., R. Micó, C. Rihuete και R. Risch, 2018. “Fortifications and Violence in the Mediterranean During the Third Millennium Cal BC”, στο A. Ballmer, M. Fernández-Götz και D.P. Mielke (επιμ.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, 13-24.

MacGillivray, J.A., 1980. “Mount, Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement”, *BCH* Vol. 104, 3-45.

MacVeagh Thorne, S., 2012. “The Early Fortification Walls of Geraki: Final Neolithic and Early Helladic”, στο C. Mee και M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia. Proceedings of the Round Table Conference Held 16 January 2010 at the Netherlands Institute at Athens, Pharos XVIII*, 105-124.

MacVeagh Thorne, S. και M. Prent, 2009. “The Walls of Geraki”, στο W.G. Cavanagh, C. Gallou και M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern: Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, 235-242.

Maran, J., 1995. “Structural Changes in the Pattern of Settlement During the Shaft Grave Period on the Greek Mainland”, στο R. Laffineur και W.D. Niemeier (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 12*, 67-72.

- 2007. “Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 167-182.

- 2009. “Architecture, Power and Social Practice – An Introduction”, στο J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel και U. Thaler (επιμ.), *CONSTRUCTING POWER: Architecture, Ideology and Social Practice*, 9-13.
- 2011. “Lost in translation: The Emergence of Mycenaean Culture as a Phenomenon of Glocalization”, στο T. Wilkinson, J. Bennet και S. Sherratt (επιμ.), *Interweaving Worlds. Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*, 282-294.

Maran, J. και M. Kostoula, 2014. “The Spider’s Web: Innovation and Society in the Early Helladic ‘Period of the Corridor Houses’”. στο Y. Galanakis, T. Wilkinson και J. Bennet (επιμ.), ΑΘΥΡΜΑΤΑ. *Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, 141-58.

Marangou, L., 2006α. “The Discovery of the Settlement and the 1985 Investigations”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 3-8.

- 2006β. “The Architecture”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 81-94.
- 2006γ. “The settlement Archaeology of Amorgos”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 256-258.

L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas, 2006. “Summary in Greek”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 259-272.

Μαρθάρη, Μ., 1997. “Από τον Σκάρκο στην Πολιόχνη. Παρατηρήσεις για την Κοινωνικο-οικονομική Ανάπτυξη των Οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στις Κυκλάδες και τα Νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου”, στο Χ. Ντούμας και V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο. Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996*, 362-382.

- 1998. Σύρος: Χαλανδριανή, Καστρί. Από την Έρευνα και την Προστασία στην Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου.
- 2005. “Σύρος”, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 226-229.
- 2007. “Σύρος. Χαλανδριανή”, *Έργον* (2006), 54-59.
- 2008α. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2006), 111-119.
- 2008β. “Σύρος. Χαλανδριανή”, *Έργον* (2007), 60-65.
- 2009. “Σύρος. Χαλανδριανή”, *Έργον* (2008), 87-91.
- 2010α. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2007), 49-53.
- 2010β. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2008), 87-92.
- 2010γ. “Σύρος. Χαλανδριανή”, *Έργον* (2009), 64-67.
- 2011. “Σύρος. Χαλανδριανή”, *Έργον* (2010), 47-52.
- 2012α. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2009), 141-144.
- 2012β. “Καστρί Σύρου”, *Έργον* (2011), 32-33.
- 2013. “Χαλανδριανή Σύρου”, *Έργον* (2012), 61-64.
- 2015α. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2012), 107-110.
- 2015β. “Χαλανδριανή Σύρου”, *Έργον* (2014), 37-38.
- 2016. “Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου”, *ΠΑΕ* (2014), 221-232.
- 2017. “Το Καστρί της Σύρου υπό το Φως των Ερευνών της Περιόδου 2006-2012.”, στο Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *ΣΠΕΙΡΑ: Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου (Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012)*. Πρακτικά, 55-66.

Μαρινάτος, Σ., 1970α. “Further News from Marathon”, *AAA T. III*, Τεύχος 2, 153-166.

- 1970β. “Further Discoveries from Marathon”, *AAA T. III*, Τεύχος 3, 349-366.
- 1971. “Μαραθών”, *Έργον* (1970), 5-13.
- 1972. “Ανασκαφαί Μαραθώνος”, *ΠΑΕ* (1970), 5-28.

Μαστροκόστας, Ε., 1970. “Προϊστορική Ακρόπολις εν Μαραθώνι”, *AAA T. III*, Τεύχος 1, 14-20.

Μουρτζιάς, Ν. και Ε. Κολαΐτη, 1998. “Αλληλεπίδραση Γεωλογικών και Αρχαιολογικών Παραγόντων: Εξέλιξη των Προϊστορικών και Ιστορικών Οικισμών και Κατασκευών σε Σχέση με τις Μεταβολές του Επιπέδου της Θάλασσας στις Ακτές της Νήσου Κέας”, στο Λ.Γ.

Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 679-694.

Morgan, L., 1990. "Island Iconography: Thera, Kea, Milos", στο D.A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, 252-266.

- 1998. "The Wall Paintings of the North-East Bastion at Ayia Irini, Kea", στο Α.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 210-210.
- 2018. "Inspiration and Innovation: the Creation of Wall-Paintings in the Absence of Pictorial Pottery Tradition at Ayia Irini, Kea", Α.Γ. Vlachopoulos (επιμ.), *PAINTBRUSHES. Wall-Painting and Vase-Painting of the Second Millennium BC in Dialogue, Proceedings of the International on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, 277-292.

Mielke, D.P., 2018. "Hittite Fortifications Between Function and Symbolism", στο A. Ballmer, M. Fernández-Götz και D.P. Mielke (επιμ.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, 63-82.

Μπουκάρης, Κ., 2015. "Η Πρόσφατη Αρχαιολογική Έρευνα στον Οικισμό της Μάνικας", στο Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Τόμος Γ: Βοιωτία & Εύβοια*, 185-195.

Mussche, H.F., 1970. "Recent Excavations in Thorikos", *Acta Classica* Vol. 13, 125-136.

- 1974. *Thorikos. A Guide to the Excavations*.

Müth, S. 2016. "Functions and Semantics of Fortifications: An Introduction", στο R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider, M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Vol. 2, 183-192.

Müth, S., E. Laufer και C. Brasse, 2016α. "Symbolische Funktionen", στο P. Schneider, S. Müth, M. Schnelle και P. De Staebler (επιμ.), *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, 126-158.

Müth, S., A. Sokolicek, B. Jansen και E. Laufer, 2016β. "Methods of Interpretation", στο P. Schneider, S. Müth, M. Schnelle και P. De Staebler (επιμ.), *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, 1-23.

Nikolakopoulou, I., 2007. “Aspects of Interaction between the Cyclades and the Mainland in the Middle Bronze Age”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 347-360.

Νικολόπουλος, Β., 2015. “Η Προϊστορική Εποχή της Εύβοιας”, στο Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Τόμος Γ: Βοιωτία & Εύβοια*, 165-183.

Niemeier, W.-D., 1995. “Aegina – First Aegean ‘State’ Outside of Crete?”, στο R. Laffineur και W.-D. Niemeir (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre Égéenne Internationale. University of Heidelberg, Archäologisches Institut 10-13 April 1994*, 73-82.

Ντούμας, Χ., 1966. “Κορφή τ’ Αρωγιού”, *ΑΔ Τ. 20* (1965), Μέρος Α’ – Μελέται, 41-64.

- 1967. “Νάξος”, *ΑΔ Τ.19* (1964), Μέρος Β’ 3 – Χρονικά, 411-412.

Overbeck, J.C., 1989. *Keos VII. Ayia Irini: Period IV. The Stratigraphy and the Find Deposits*.

- 2007. “The Middle Bronze Age Sequences of Kea and Aegina”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 339-346.

Παλαιολόγος, Δ. και Μ. Στεφανοπούλου, 2020. “Η Προϊστορική Τοπογραφία στη Βόρεια Αττική: Πρόσφατες Ανακαλύψεις”, στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference Athens, 27-31 May 2015*, 127-138.

Παπαδημητρίου, Ι., 1949. “Ανασκαφαί εν Βραυρώνι της Αττικής”, *ΠΑΕ* (1945-1947.1948), 81-90.

- 1951. “Ανασκαφαί εν Βραυρώνι”, *ΠΑΕ* (1950), 173-187.

- 1956. “Βραυρών”, *Εργον* (1955), 33-34.

- 1958. “Βραυρών και Αλαί Αραφηνίδες (Λούτσα)”, *Εργον* (1957), 20-25.

- 1960. “Εργασίαι εν Βραυρώνι”, *ΠΑΕ* (1955), 118-120.

- 1961. “Ανασκαφαί εν Βραυρώνι”, *ΠΑΕ* (1956), 73-89.

- 1963. “Βραυρών”, *Εργον* (1962), 25-39.

Παπαδημητρίου, Ν., 2020. “Προϊστορική Εγκατάσταση στον Θορικό Αττικής. Η Συμβολή των Ανασκαφών του Βαλερίου Στάη (1988, 1890, 1893)”, *AE* T.159. 149-254.

Papadimitriou, N., 2020. “Ceramic material from Valerios Stais’ Excavations at the Prehistoric Settlement of Thorikos: A Summary”, στο Ν. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, Ν. Polychronakou-Sgouritsa και Ε. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference Athens, 27-31 May 2015*, 457-470.

Papadimitriou, Ν. και Μ.Β. Cosmopoulos, 2020. “The Political Geography of Attica in the Middle and the Late Bronze Age”, στο Ν. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, Ν. Polychronakou-Sgouritsa και Ε. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference Athens, 27-31 May 2015*, 373-386.

Papadimitriou, Ν., Α. Philippa-Touchais και G. Touchais, 2015. “Argos in the MBA and the LBA. A Reassessment of the Evidence”, στο Α.-L. Schallin και Ι. Tournavitou (επιμ.), *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese Current Concepts and New Directions*, 161-184.

Παπασταματάκη, Α., 1998. “Μεταλλουργικές Δραστηριότητες στην Κέα κατά την Αρχαιότητα. Νεώτερα Στοιχεία”, στο Λ.Γ.Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 759-766.

Peperaki, O., 2007. *Complexity, Power and “Associations that Matter”: Rethinking Social Organisation in the Early Bronze Age 2 Mainland Greece*, Ph.D.

Philippa-Touchais, Α., 1998. “Η Μέση Εποχή Χαλκοκρατία στην Ηπειρωτική Ελλάδα: η Περίπτωση του Οικισμού της Ασπίδας στο Άργος”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* Τεύχος 66, 31-38.

- 2007. “Aeginetan Matt Painted Pottery at Middle Helladic Aspis, Argos”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 97-114.
- 2010. “Settlement Planning and Social Organisation in Middle Helladic Greece”, στο Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika: La Grèce Continentale au Bronze Moyen. Actes du Colloque International Organisé par l’ École Française d’ Athènes, en Collaboration avec l’ American School of*

Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006, BCH Supplements 52, 781–801.

- 2016. “The Middle Bronze Age Fortifications on the Aspis Hill at Argos”, στο R. Frederiksen, S. Müth, P.I. Schneider και M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, 645-661.

Philippa-Touchais, A. και G. Touchais, 2008. “The Rise to Complexity of a Pre-Palatial Society: The MH Settlement of Aspis at Argos”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, Vol. 51, 193-194.

2011. “Fragments of the Pottery Equipment of an Early Middle Household from Aspis, Argos”, στο W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus K. Smith και J.C. Wright (επιμ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, 203-216.

Philippa-Touchais, A., G. Touchais και A. Balitsari, 2021. “The Social Dynamics of Argos in a Constantly Changing Landscape (MH II-LH II)”, στο B. Eder και M. Zavadil (επιμ.), *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece*, 453-478.

Philippa-Touchais, A., G. Touchais, O. Decavallas και K. Sarri, 2008. “L’ Aspis”, *BCH* Vol. 132, 767-784.

Philippa-Touchais, A., G. Touchais, S. Fachard, K. Nikolopoulou και A. Gardeisen, 2010. “L’ Aspis”, *BCH* Vol. 134, 551-556.

Philippa-Touchais, A., G. Touchais, L. Fadin, P. Philippa και K. Sarri, 2007. “L’ Aspis”, *BCH* Vol. 131, 960-971.

Plassart, A., 1928. *Les Sanctuaires et les Cultes du Mont Cynthe*, Exploration Archéologique de Délos XI.

Polychronakou-Sgouritsa, N., Y. Papadatos, A. Balitsari και E. Prevedorou, 2016. “Marathon in the Middle and Late Bronze Age: New Evidence from an Old Excavation. Preliminary Results from the Excavation of the University of Athens at Plasi”, στο J. Driessen (επιμ.), *Ra-pi-ne-u: Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, *Aegis* 10, 305-316.

Psaraki, K., 2004. "A New Pottery Assemblage from Thebes.", στο Alram-Stern Eva (επιμ.), Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band Teil 2: Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta, 1259-1266.

Pullen, D.J., 2011α. "Picking out Pots in Patterns: Feasting in Early Helladic Greece", in W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus, K. Smith και J.C. Wright (επιμ.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, 217-226.

- 2011β. "Redistribution in Aegean Palatial Societies. Before the Palaces: Redistribution and Chiefdoms in Mainland Greece", *AJA* Vol.115, No.2, 185-195.

Ραυτοπούλου, Μ., 2008. "Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός της Θήβας: ο Χαρακτήρας και η Οργάνωση της ΠΕ Κοινωνίας Μέσα από την Χωροπλασία", *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Δ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών. Λιβαδειά 9-12 Σεπτεμβρίου 2000, Τόμ. 4, Τεύχ. Α*, 81-98.

Renfrew, C., 1984. *Approaches to Social Archaeology*.

- 2009. *Η Ανάδυση του Πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3^η Χιλιετία π.Χ.*

Renfrew, C. και P. Bahn, 2020. *Archaeology. Theories, Methods and Practice*.

Renfrew, C., L. Marangou και C. Doumas, 2006α. "Outline of the Excavations 1988-1990", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation, BSA, Supplementary Volumes No. 40*, 25-70.

Renfrew, C., R. Housley και S. Manning, 2006β. "The Absolute Dating", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation, BSA, Supplementary Volumes No. 40*, 71-80.

Renfrew, C., 2006α. "Markiani in Perspective", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation, BSA, Supplementary Volumes No. 40*, 247-255.

Renfrew, J.M., 2006β. "The Small Finds. C: The Leaf, Mat and Cloth Impressions", στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early*

Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 195-198.

Rutter, J.B., 1993. "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", *AJA* 97, 745-797.

Σάμψων, Α., 1983. "Ο Πρωτοελλαδικός Οικισμός και το Νεκροταφείο της Μάνικας Χαλκίδας", *Αρχαιολογία και Τέχνες* Τεύχος 6, 69-76.

- 1985. *Μάνικα Ι. Μία Πρωτοελλαδική Πόλη στη Χαλκίδα*.
- 2016. *Μάνικα ΙΙ. Ο Πρωτοελλαδικός Οικισμός και το Νεκροταφείο*.

Sampson, A., 1986. "Architecture and Urbanization in Manika, Chalkis", στο R. Hägg και D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, 47-50.

Sampson, A., 1993. "Manika and Mainland Greece in Early Helladic III: Ceramic Evidence for Relations with the Aegean and Anatolia", στο C. Zerner, P. Zerner και J. Winder (επιμ.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989. Proceedings of the International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989*, 156-164.

Sampson, A. και A. Hadji, 2019. "Manika Revisited: a Recontextualization of Euboean Cycladica in the Light of New Reassert", στο M. Marthari, C. Renfrew και M.J. Boyd (επιμ.), *Beyond the Cyclades. Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, 163-167.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε., 1991. "Μάνικα Χαλκίδας. Στρωματογραφική Έρευνα στον Οικισμό", *ΑΔ Τ.41, Μελέτες Α* (1986), 101-270.

Şahoğlu, V., 2008. "Liman Tepe and Bakla Tepe: New Evidence for the Relations Between the Izmir Region, the Cyclades and the Greek Mainland during the late Fourth and Third Millennia BC", στο H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu και R. Tuncel (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium, The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, October 13th – 19th 1997, Urla – Izmir (Turkey)*, 483-501.

Sarri, K., 2007. "Aeginetan Matt-Painted Pottery in Boeotia", στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 151-166.

- 2020. “Attica and Boeotia in the Middle Bronze Age”, στο N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa και E. Andriku (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-91 May 2015*, 619-626.

Schofield, E., 1990. “Evidence for Household Industries on Thera and Kea”, στο D.A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, 201-211.

- 1998. “Town Planning at Ayia Irini, Kea”, στο Λ.Γ.Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα 27. Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, 117-122.
- 2011. *Keos X. Ayia Irini: The Western Sector*.

Shaw, J.W., 1990. “Bronze Age Aegean Harboursides”, στο D.A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, 420-436.

Simpson, R.H. και O. T. P. K., Dickinson, 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age. I. The mainland and the islands*, SIMA 52.

Souvatzi, S., 2012. “Space, place and architecture: a major meeting point between social archaeology and anthropology?”, στο D. Shankland (επιμ.), *Archaeology and Anthropology. Past, Present, and Future*, 173–196.

Sporn, K., L. Berger και A. Tanner, 2017. “Mapping Aegina Kolonna”, στο F. Lang και W. Wohlmayr (επιμ.), *50 Jahre Archäologie an der Paris Lodron-Universität Salzburg. Workshop Salzburg, 14. Dezember 2016*, 81-98.

Stampolidis, N., και P. Sotirakopoulou, 2011α. “Early Cycladic period: Introduction”, στο V. Şahoğlu και P. Sotirakopoulou (επιμ.), *Across: The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium BC*, 18-24.

- 2011β. “Early Cycladic Architecture”, στο V. Şahoğlu και P. Sotirakopoulou (επιμ.), *Across: The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium BC*, 32-40.

Στάης, Β., 1895α. “Προϊστορικοί Συνοικισμοί”, *ΑΕ* (1895), 193-264.

- 1985β. “Ανασκαφαί εν Θορικό”, *ΠΑΕ* (1893), 12-7.
- 1985γ. “Περί των εν Αττική Ανασκαφών”, *ΠΑΕ* (1984), 20-1.

Σταϊνχάουερ, Γ., 2002. “Από την Προϊστορία της Μεσογαίας: Δύο οικισμοί στα Μεσόγεια”, στο Χ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία: Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, 28-34.

- 2009α. “Το Έργο της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη Δεκαετία 1994-2003”, στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Το Έργο μιας Δεκαετίας, 1994-2003*, 23-46.
- 2009β. “Οι Νέες Αρχαιολογικές Έρευνες στο Αεροδρόμιο «Ελευθέριος Βενιζέλος»”, στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Το Έργο μιας Δεκαετίας, 1994-2003*, 213-220.

Steadman, S.R., 1996. “Recent Research in the Archaeology of Architecture: Beyond the Foundations”, *Journal of Archaeological Research* Vol. 4, No. 1, 51-92.

Stos-Gale, Z.A., N.H. Gale, G.R. και Gilmore 1984. “Early Bronze Age Trojan Metal Sources and Anatolians in the Cyclades”, *Oxford Journal of Archaeology* Vol. 3, Is. 3, 23-44.

Σωτηριάδης, Γ., 1936. “Ανασκαφαί και έρευναι εν Μαραθώνι”, *ΙΑΕ* (1935), 81-158.

- 1937. “Ανασκαφαί και έρευναι εν Μαραθώνι”, *ΙΑΕ* (1937), 41-42.

Tartaron, T.F., D.J. Pullen και J.S. Noller, 2006α. “*Rillenkarren* at Vayia: Geomorphology and a New Class of Early Bronze Age Fortified Settlement in Southern Greece”, *Antiquity* Vol. 80, 145-160.

Tartaron, T.F., T.E. Gregory, D.J. Pullen, J.S. Noller, R.M. Rothaus, J.L. Rife, L. Diacopoulos, R.L. Schon, W.R. Caraher, D.K. Pettegrew και D. Nakassis, 2006β. “The Eastern Korinthia Archaeological Survey: Integrated Methods for a Dynamic Landscape”, *Hesperia* Vol. 75, No. 4, 453-523.

Touchais, G., 2007. “Coarse Ware from the Middle Helladic Settlement of Aspis, Argos: Local Production and Imports”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 81-96.

Touchais, G. και Α. Φίλιππα-Touchais, 2012. “Αργος. Προϊστορικοί Χρόνοι”, στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, 174-178 σελ.

Treuil, R., 1997. “Ταπεινώση”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* Τεύχος 62, 106-107.

Treuil, R., P. Darcque, J.-Cl. Poursat και G. Touchais, 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αργαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*.

Trigger, B.G., 1990. “Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour”, *WorldArch* 22, 119–131.

Τσουντας, Χ., 1899. “Δύο ακροπόλεις εν Σύρω και Σίφνω” *Κυκλαδικά* II, ΑΕ, 115-134.

Valmin, N.M., 1938. *The Swedish Messenia Expedition*.

Vermeule, E., 1964. *Greece in the Bronze Age*.

Van Gelder, K., 2011. “Old Excavations Near the Top of the Velatouri at Thorikos: A Revision”, στο R.F. Docter (επιμ.), *Thorikos 10. Reports & Studies*, 15-49.

Voutsaki, S., 1998. “Mortuary Evidence, Symbolic Meanings and Social Change: A Comparison Between Messenia and the Argolid in the Mycenaean Period”, στο K. Branigan (επιμ.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, 41–58.

- 2010α. “From the Kinship Economy to the Palatial Economy: The Argolid in the Second Millennium BC”, στο D. Pullen (επιμ.), *Palatial Economies of the Aegean Bronze Age*, 86–111.
- 2010β. “Middle Bronze Age, Mainland Greece”, στο E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 99-112.

Wace, A.J.B., F.W. Hasluck και H.J.W. Tillyard. “Laconia II: Geraki”, *BSA* Vol. 11, 91-123.

Walter, H., 1981. “Ανασκαφή στο Λόφο Κολώνα, 1981-1982.”, *AAA* Τόμ. XIV, Τευχ. 2, 179-184.

- 2004. *Ο Κόσμος της Αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.*

Walter H. και F. Felten, 1981α. *Alt-Ägina, Band III,1: Die Vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen. Häuser. Funde. Textband*.

- 1981β. *Alt-Ägina, Band III,1: Die Vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen. Häuser. Funde. Tafelband*.

Webster, M., 2018. “Introduction: Thorikos Through Time”, στο R.F. Docter και M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, 9-11.

Weiberg, E. και M., Lindblom, 2014. “The Early Helladic II-III Transition at Lerna and Tiryns Revisited: Chronological Difference or Synchronous Variability?”, *Hesperia* Vol. 83, No. 3, 383-407.

Weingarten, J., 1997. “Another Look at Lerna: an EH IIB Trading Post?”, *OJA* Vol. 16, No. 2, 147-166.

Weingarten, J., J.H. Crouwel, M. Prent και G. Vogelsang-Eastwood, 1999. “Early Helladic Sealings from Geraki, Lakonia: Evidence for Property, Textile Manufacture and Trade”, *OJA* Vol. 18, 357-376.

Weingarten, J., S. Macveagh Thorne, M. Prent και J.H. Crouwel, 2011. “More Early Helladic Sealings from Geraki in Laconia, Greece”, *OJA* Vol. 30, 131-163.

Wiersma, C., 2014. *Building the Bronze Age: Architectural and Social Change on the Greek Mainland During Early Helladic III, Middle Helladic and Late Helladic I.*

Weisman, S., 2008. “An Analysis of the Late Bronze Age Site of Ayia Irini”, *Institute of Fine Arts. Qualifying Paper.*

Whitelaw, T. 2006. “The Surface Survey of 1987”, στο L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas (επιμ.), *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement: Overview of the 1895-1991 Investigation*, BSA, Supplementary Volumes No. 40, 9-24.

Whitley, J., S. Germanidou, D. Urem-Kotsou, A. Dimoula, I. Nikolakopoulou, A. Karnava και E. Hatzaki, 2006. “Archaeology in Greece 2005-2006”, *AR* No. 52 (2005-2006), 1-112.

Wiencke, H.M., 1986. “Building BG at Lerna”, στο R. Hägg και D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, 41-45.

- 1989. “Change in Early Helladic II”, *AJA* Vol. 93, No. 4, 495-509.
- 2000. *Lerna: A Preclassical Site in the Argolid, Vol. IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III.*
- 2011. “Ceremonial Lerna”, in W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus, K. Smith και J.C. Wright (επιμ.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, 345-354.

Wiener, M.H., 2013. ““Minding the Gap”. Gaps, Destructions, and Migrations in the Early Bronze Age Aegean: Causes and Consequences”, *AJA* Vol.117, 581-592.

Wild, E.M., W. Gauß, G. Forstenpointner, M. Lindblom, R. Smetana, P. Steier, U. Thanheiser και F. Weninger, 2010. “¹⁴C Dating of the Early to Late Bronze Age Stratigraphy Sequence of Aegina Kolonna, Greece”, στο M.B.H. Breese, L.E. Rehn, C. Trautmann και I. Vickridge (επιμ.), *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research, Section B: Beam Interactions With Materials and Atoms* 268, 1013–1021.

Wolfgang, W., 2007. “Aegina Kolonna MH III – LH I: Ceramic Phases of an Aegean Trade-Domain”, στο F. Felten, W. Gauß και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, 45-56.

Worsham, R. και M. Lindblom, Malthi Mapping and Digitization Project.

Worsham, R., M. Lindblom και C. Zikidi, 2018. “Preliminary Report of the Malthi Archaeological Project, 2015-2016”, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome (OpAthRom)* 11, 7-27.

Wright, J., 2005. “Offsets in Mycenaean Architecture”, στο A. Dakouri-Hild και S. Sherratt (επιμ.), *Autochthon: Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*, 191–199.

- 2006. “The Formation of the Mycenaean Palace”, στο S. Deger-Jalkotzy και I.S. Lemos (επιμ.), *Edinburgh Leventis Studies 3. Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, 7-52.
- 2010. “Towards a Social Archaeology of Middle Helladic Greece”, στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika: la Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, en collaboration avec l' American School of Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Supplements 52, 803-815.

Χασιακού, Α., 2012. “Μάλθη - Δόριον”, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, 458-459

Ζαφειροπούλου, Φ., 2005. “Δήλος”, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Νησιά του Αιγαίου*, 150-154.

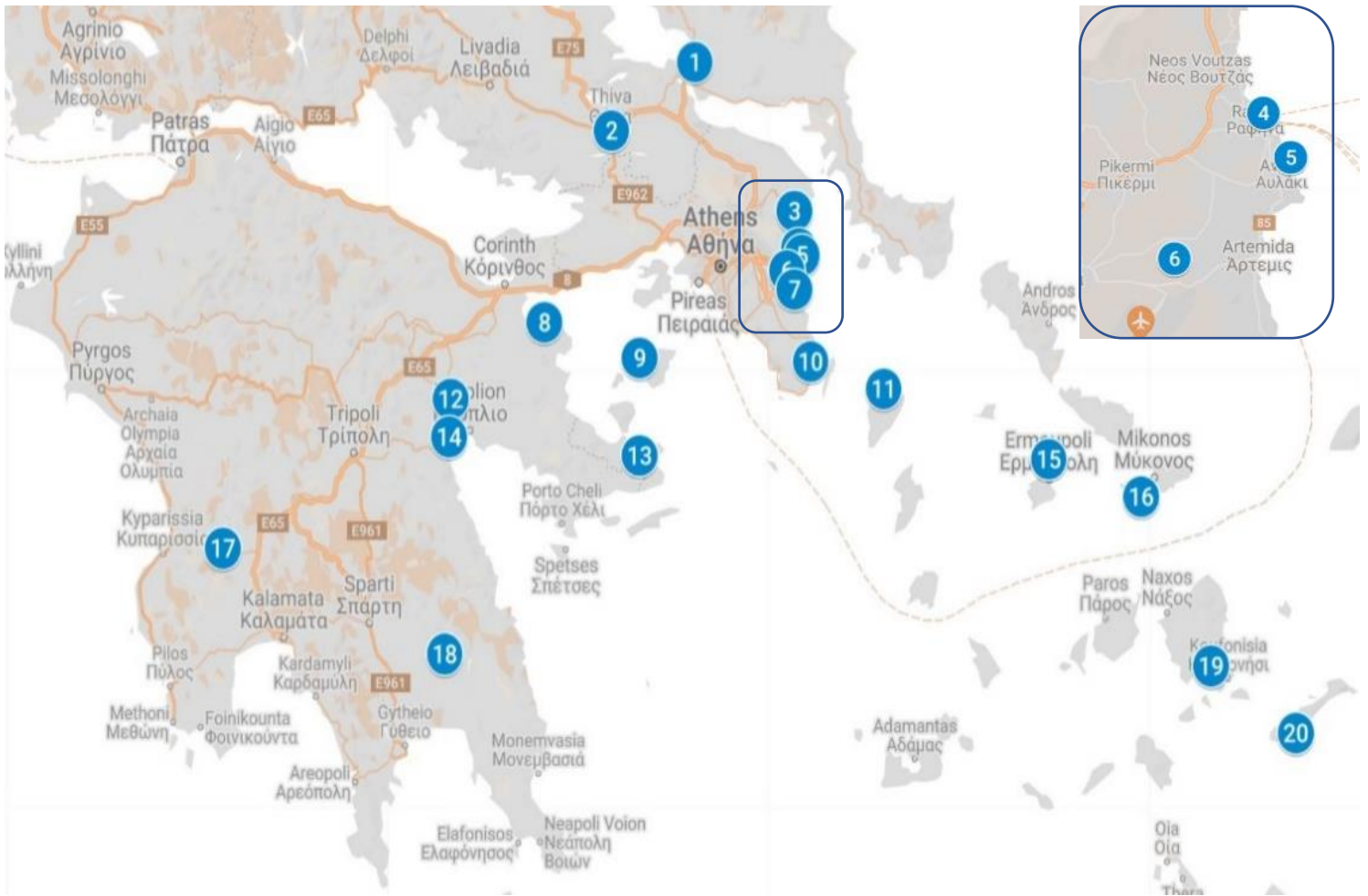
Zuckerman, S., 2007. “Anatomy of a Destruction: Crisis Architecture, Termination Rituals and the Fall of Canaanite Hazor”, *JMA* Vol. 20, No.1, 3-32

Ψαράκη, Κ., 2008. “Κοινωνικές Επιλογές και Τεχνολογικές Παραδόσεις: Η Κεραμική της Βοιωτίας και της Εύβοιας στο Τέλος της ΠΕΠ”, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Δ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών. Λιβαδειά 9-12 Σεπτεμβρίου 2000*, Τόμ. 4, Τεύχ. Α, 59-80.

- 2014. “Πρωτοελλαδική Κεραμική από την Πόλη της Θήβας. Ανασκαφή στο Οικόπεδο Επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών”, στο Β. Αραβαντινός και Ε. Κουντούρη (επιμ.), *100 Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα. Οι Πρωτεργάτες των Ερευνών και οι Συνεχιστές τους. Συνεδριακό Κέντρο Θήβας 15-17 Νοεμβρίου 2002*, 97-115.

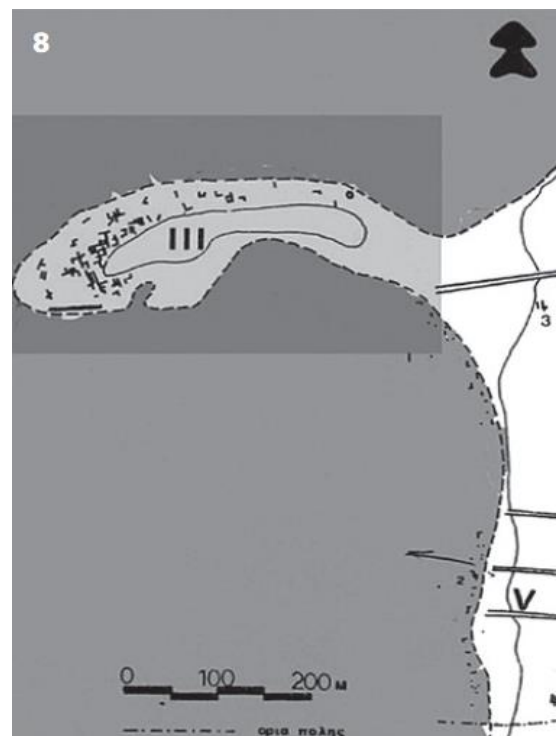
Εικόνες

Εικόνα 1

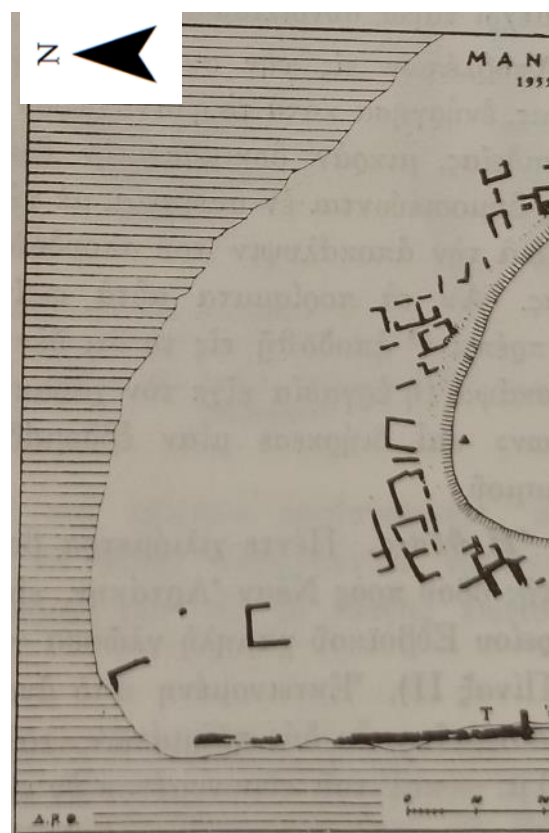

1. Μάνικα, 2. Θήβα, 3. Πλάσι, 4. Ραφήνα, 5. Ασκηταριό, 6. Ζάγανι, 7. Βραυρώνα, 8. Βάγια,
9. Κολώνα, 10. Βελατούρι-Θορικός, 11. Αγία Ειρήνη, 12. Ασπίδα, 13. Μεγάλη Μαγούλα
- Γαλατά, 14. Λέρνα, 15. Καστρί, 16. Όρος Κύνθος, 17. Μάλθη, 18. Γεράκι, 19. Πάνορμος,
20. Μαρκανή

Εικόνα 2

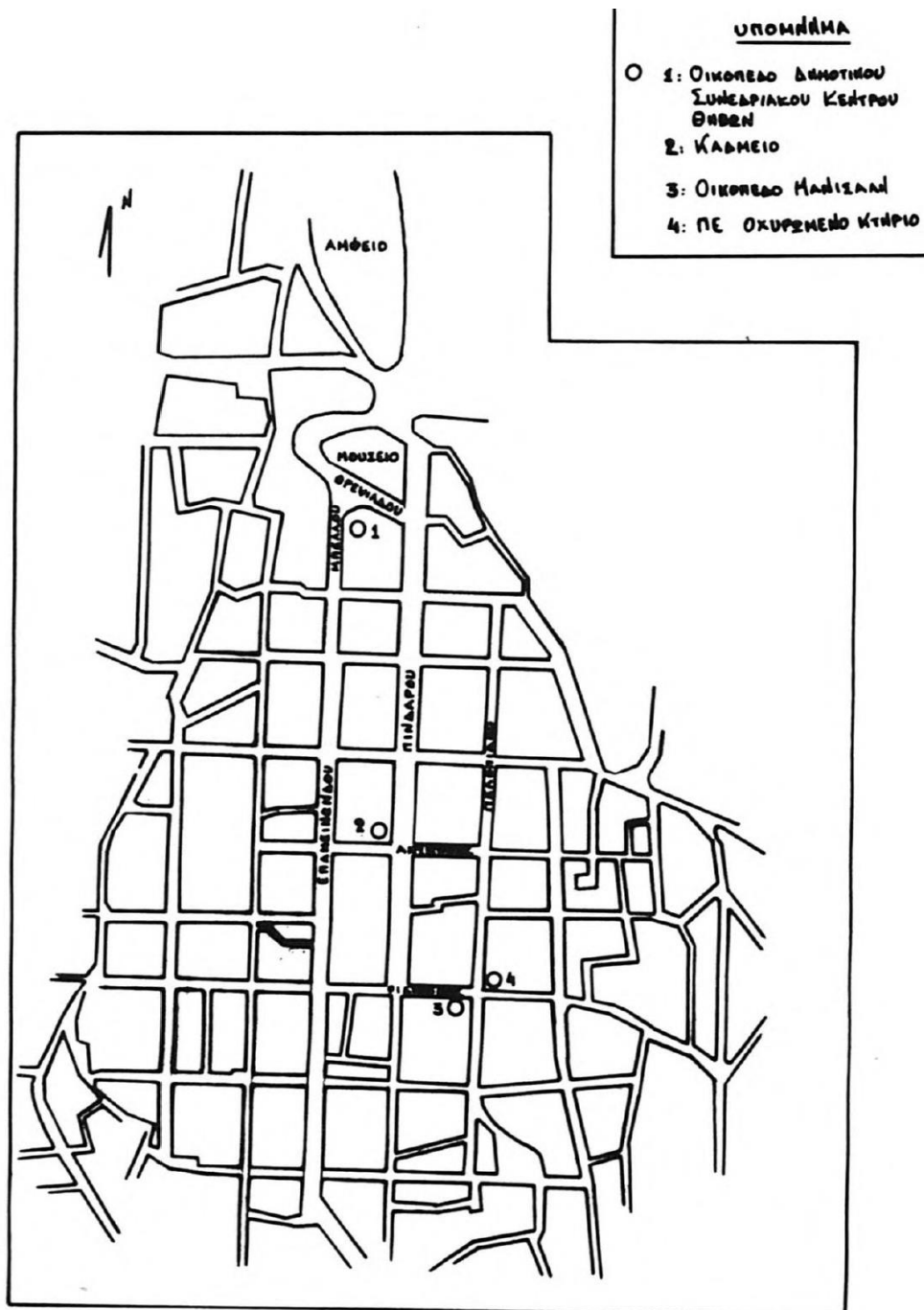
Εικόνα 3

Εικόνα 4

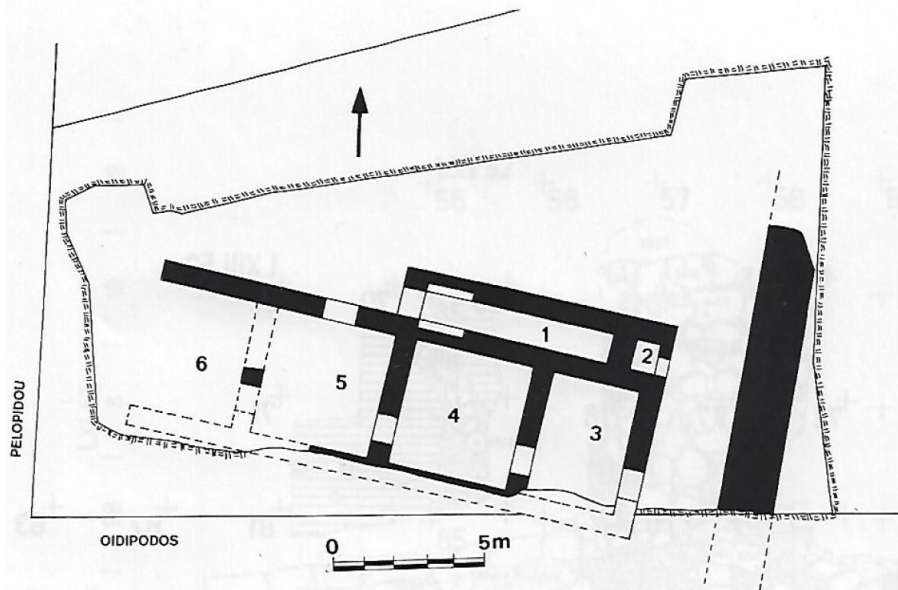

Εικόνα 5

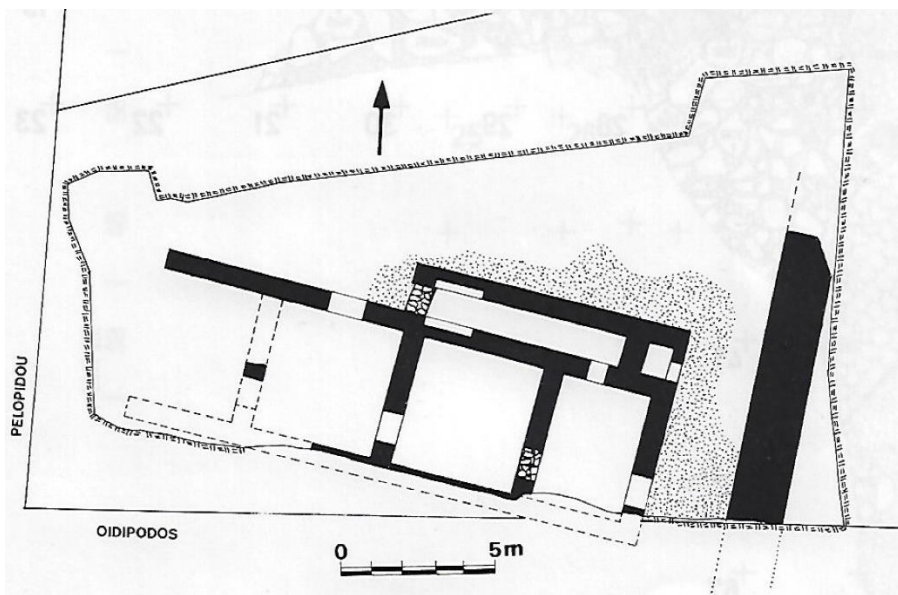

ΚΑΤΩΗ ΚΑΔΜΕΙΑΣ

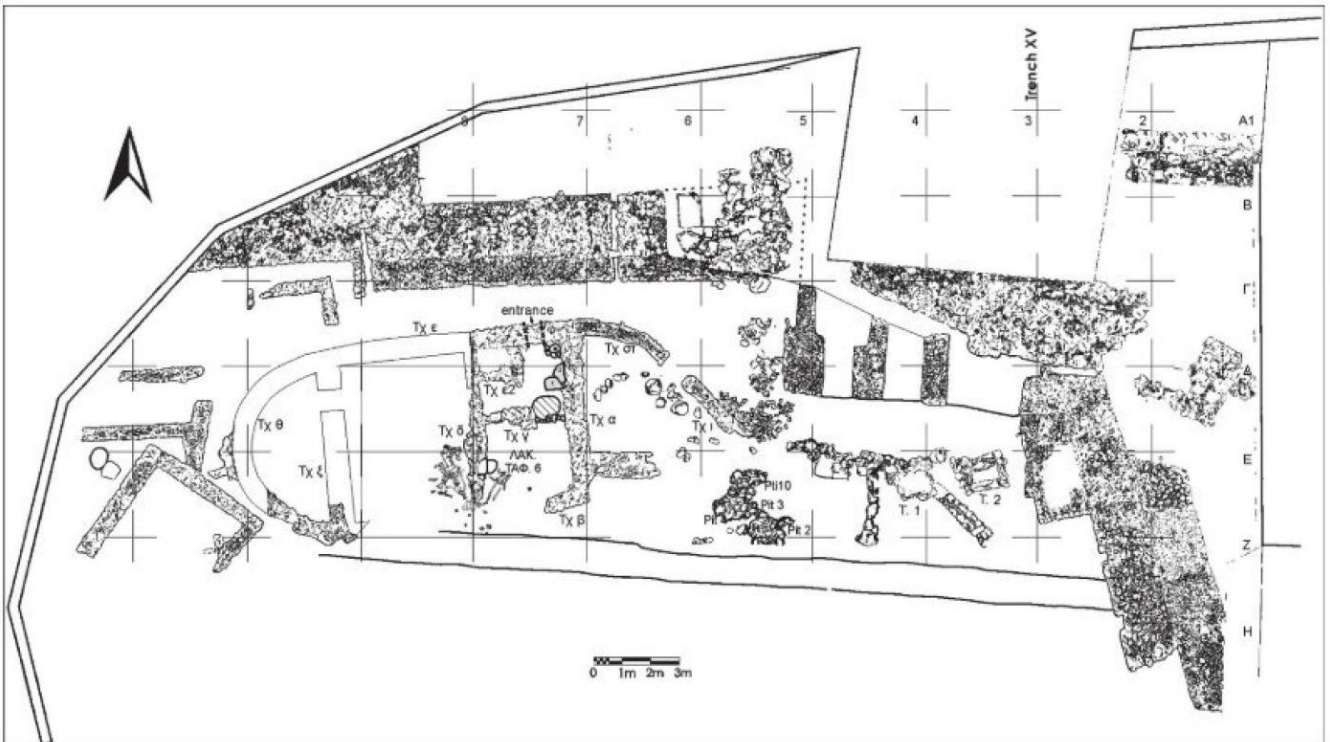
Εικόνα 6

Εικόνα 7

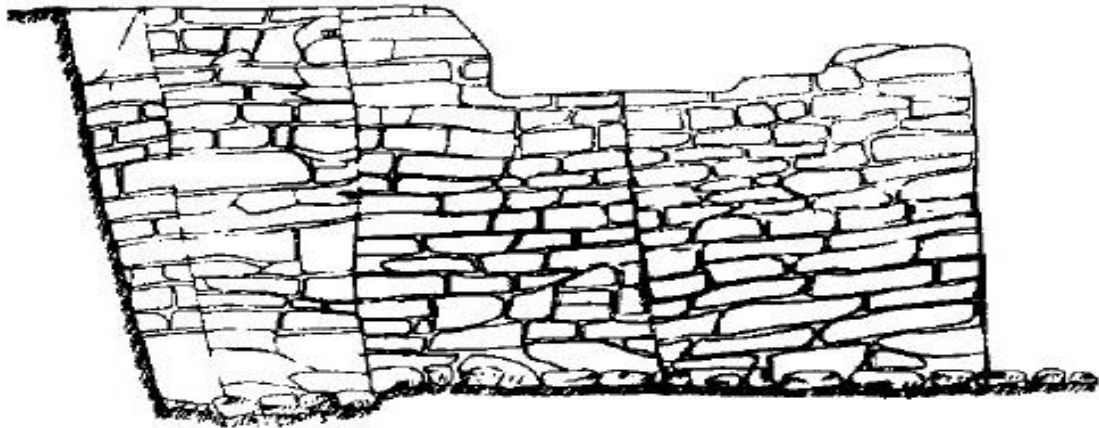

Εικόνα 8

Εικόνα 9

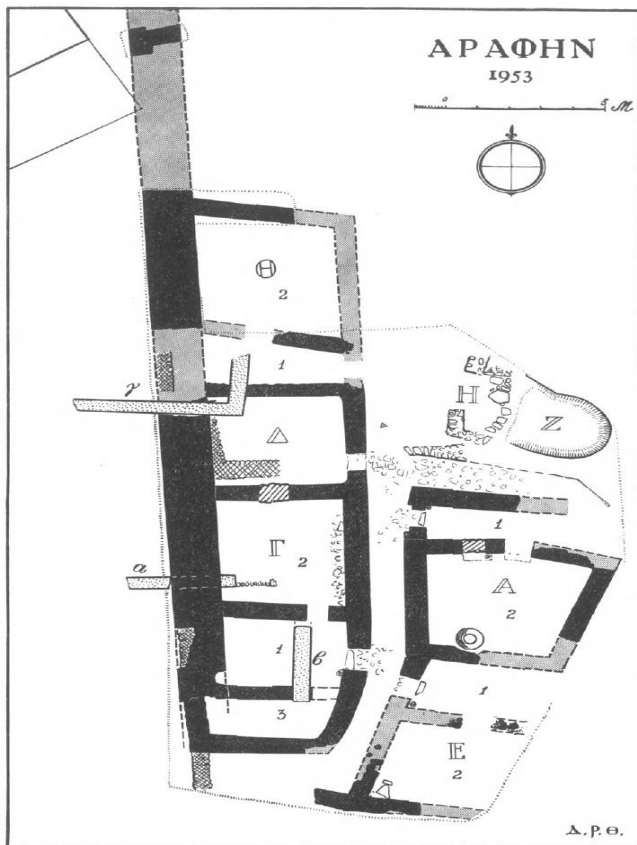
Εικόνα 10

Εικόνα 11

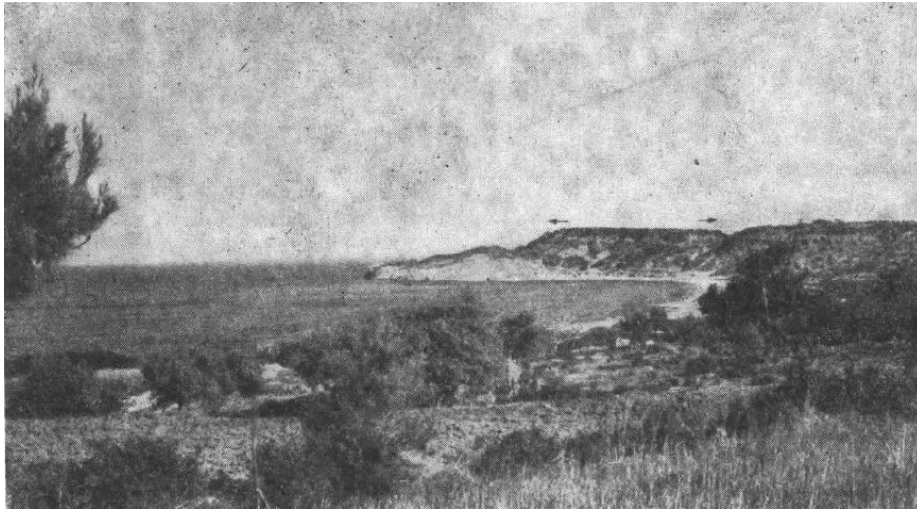
Εικόνα 12

Εικόνα 13

Εικόνα 14

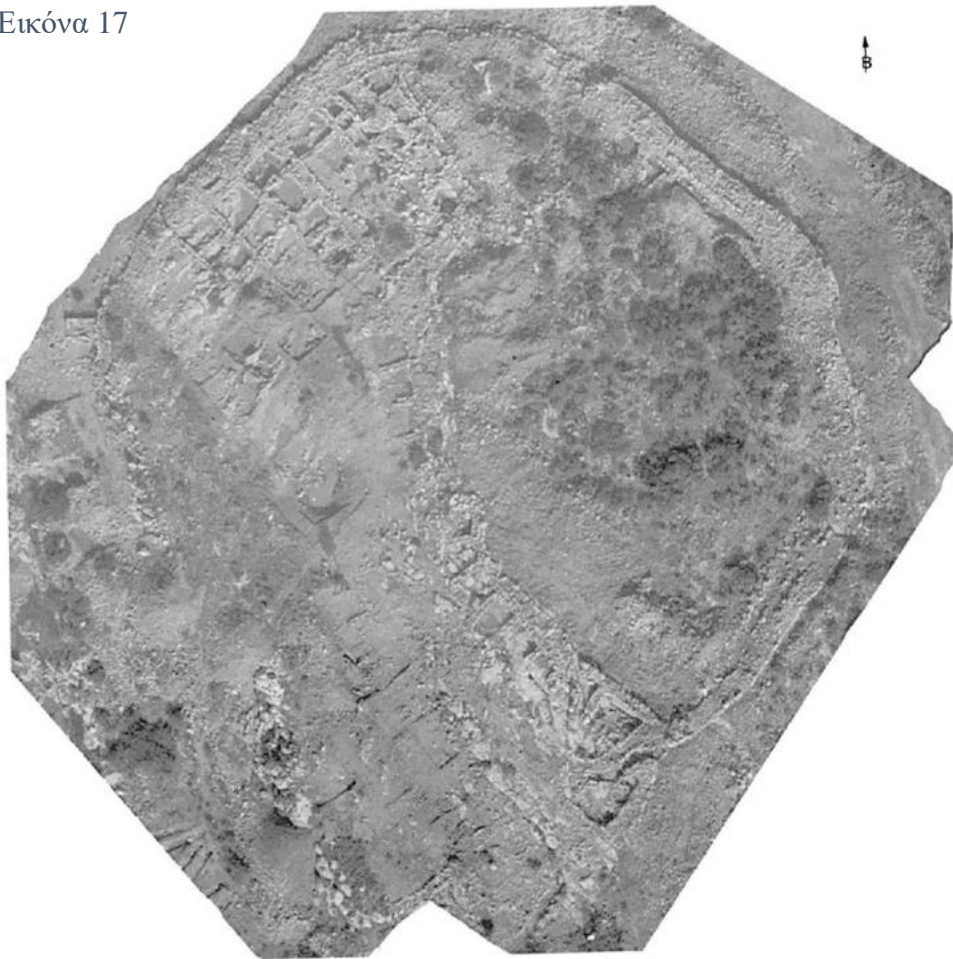
Εικόνα 15

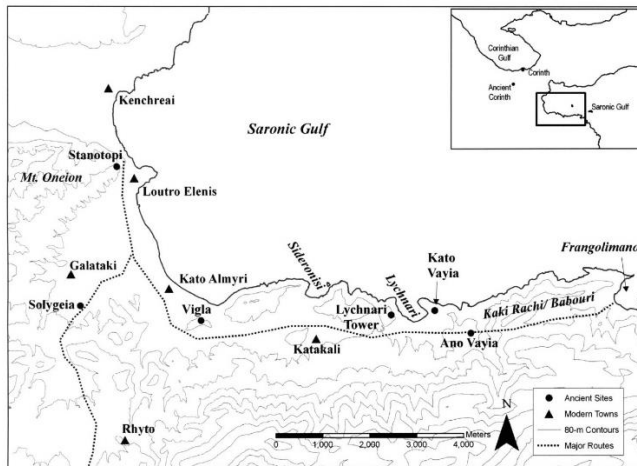
Εικόνα 16

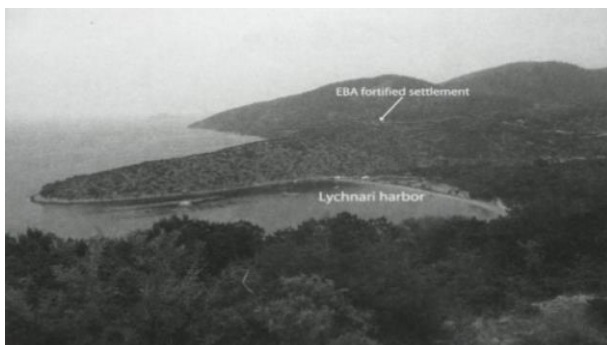
Εικόνα 17

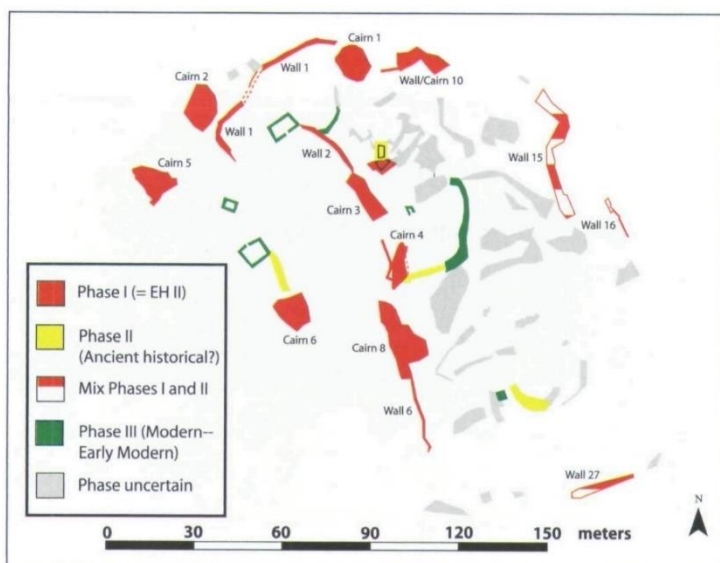
Εικόνα

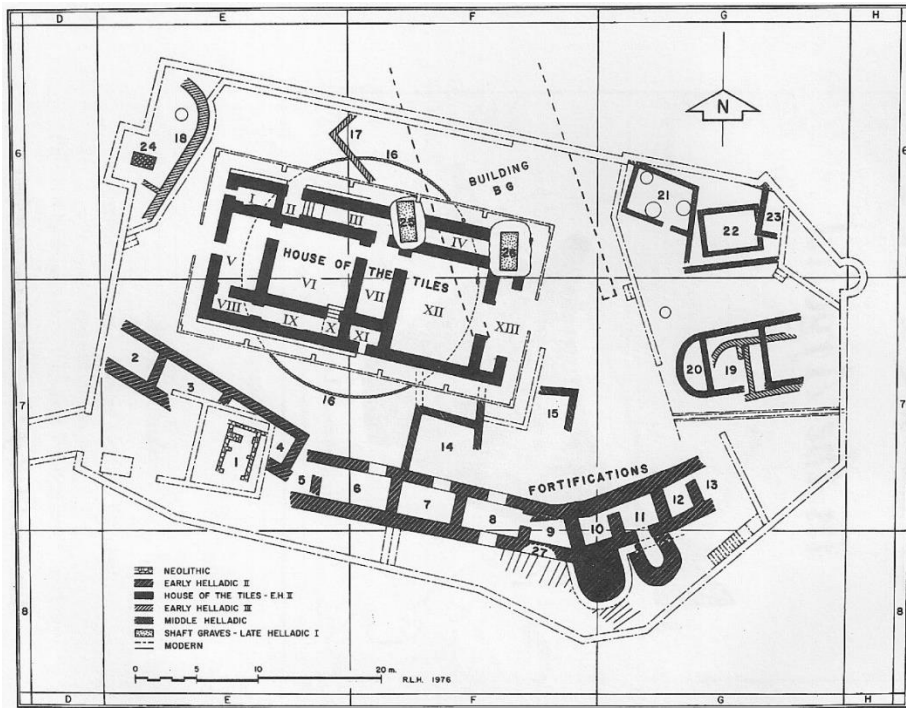
Εικόνα 19

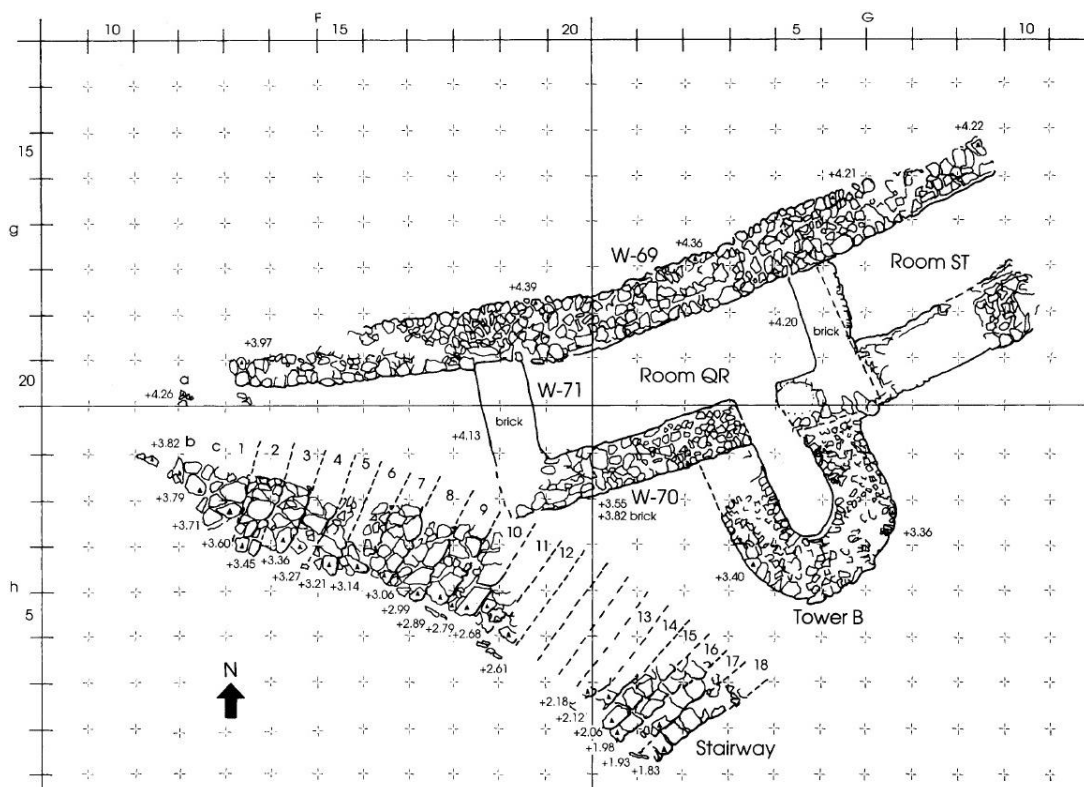
Εικόνα 20

Εικόνα 21

Εικόνα 22

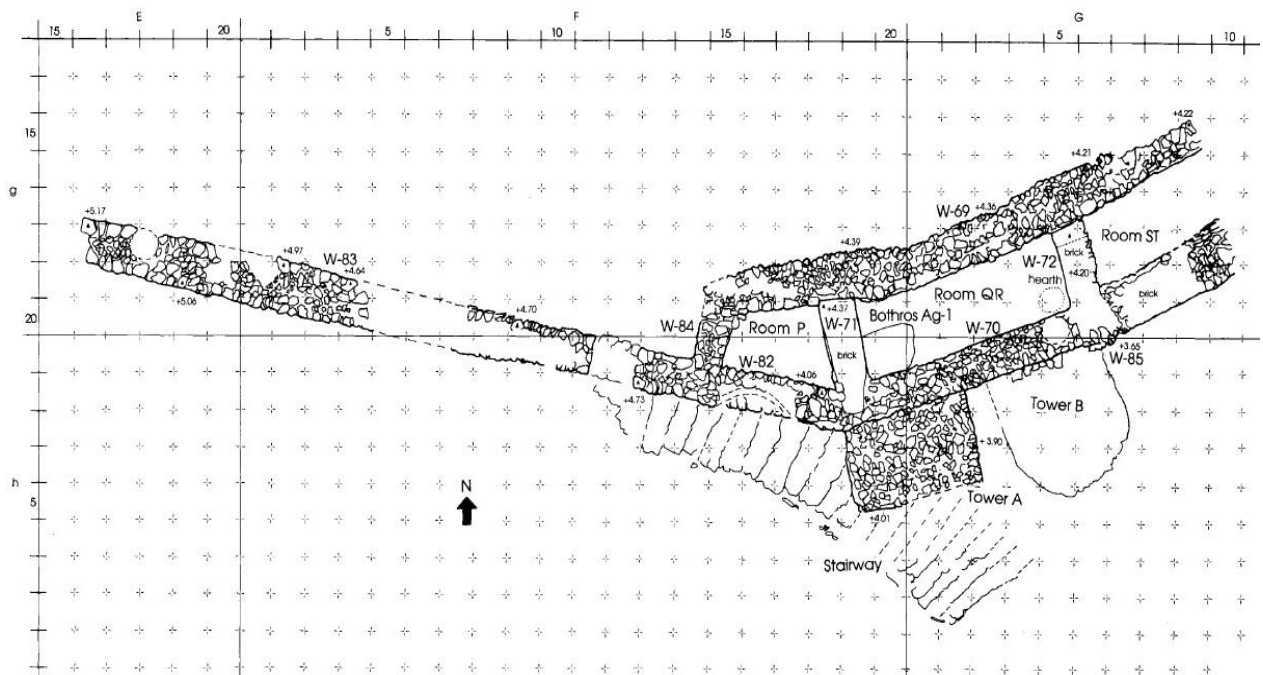
Εικόνα 23

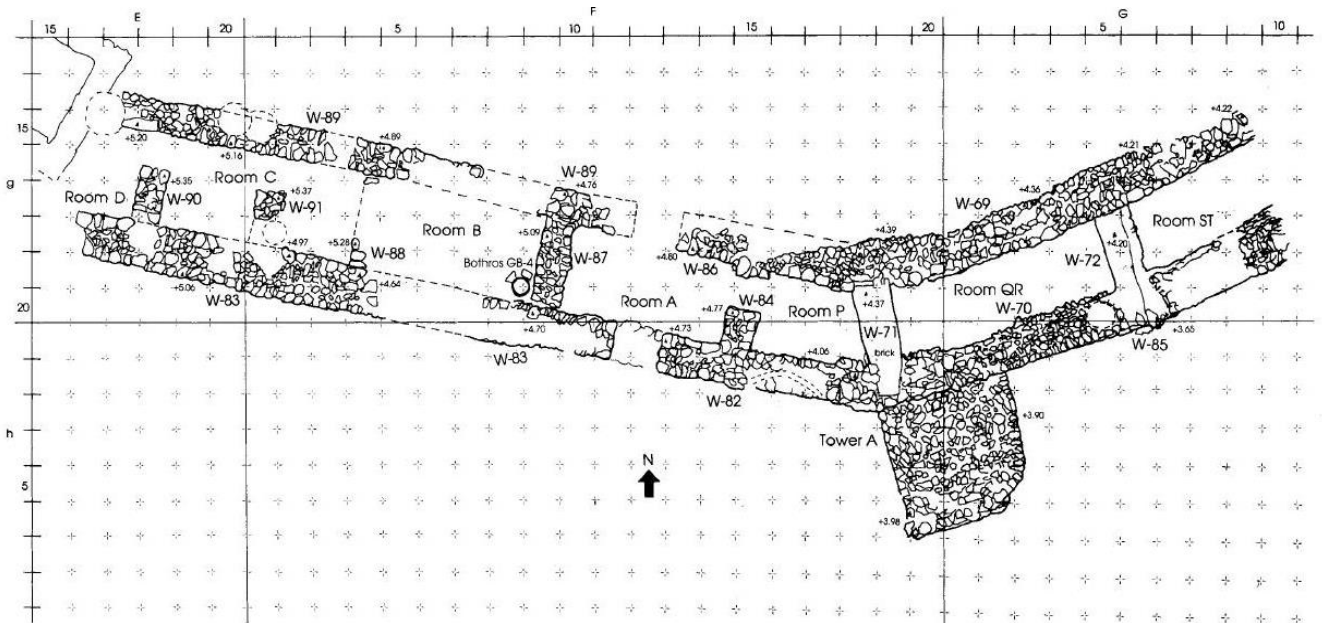
Εικόνα 24

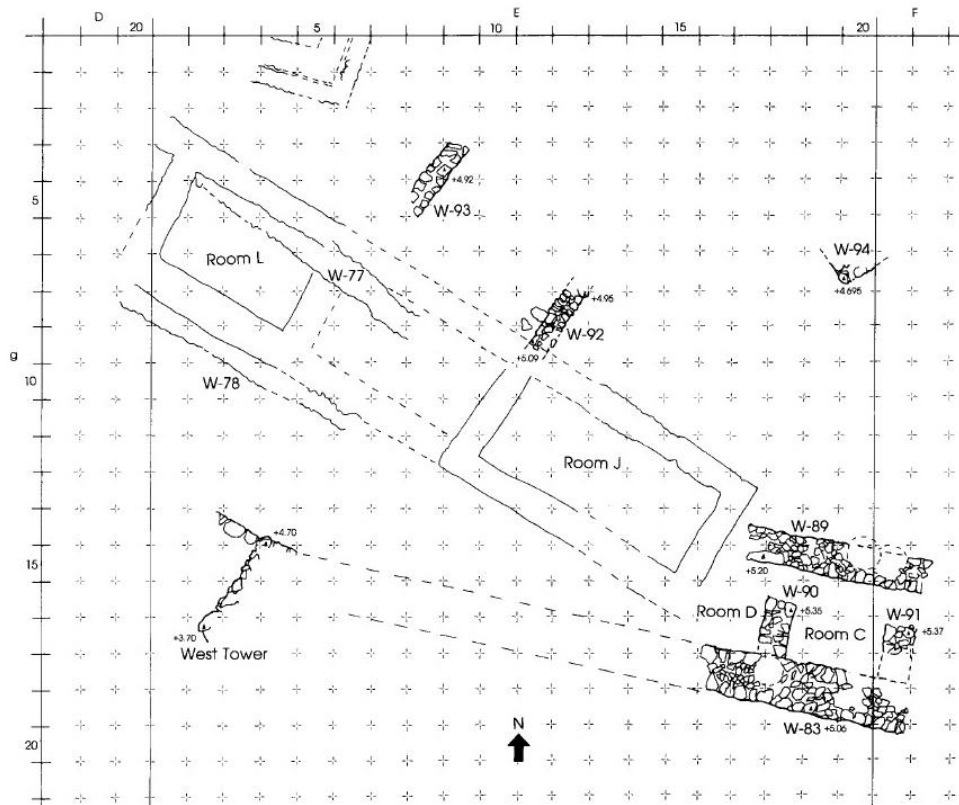
Εικόνα 25

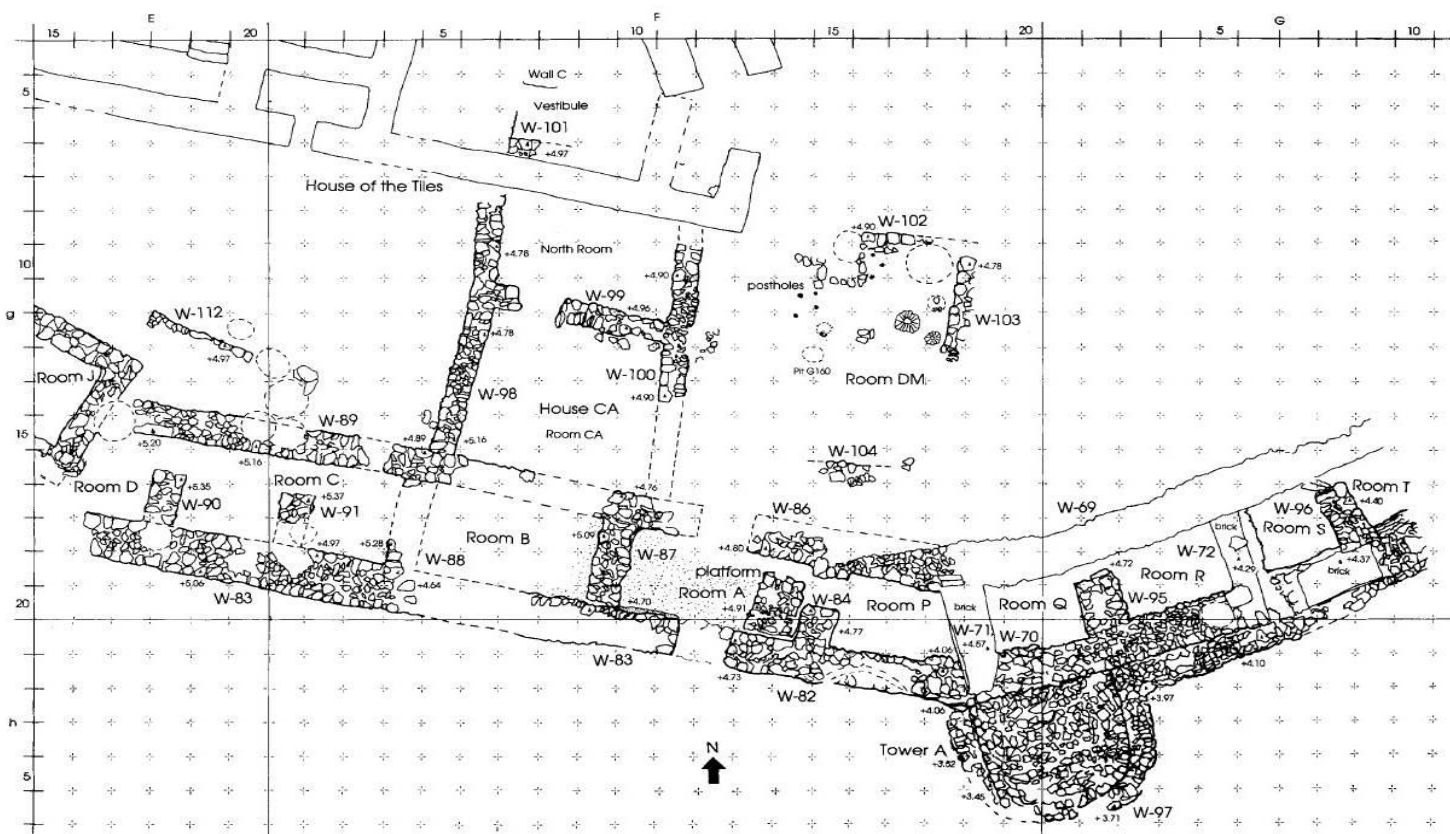

Εικόνα 26

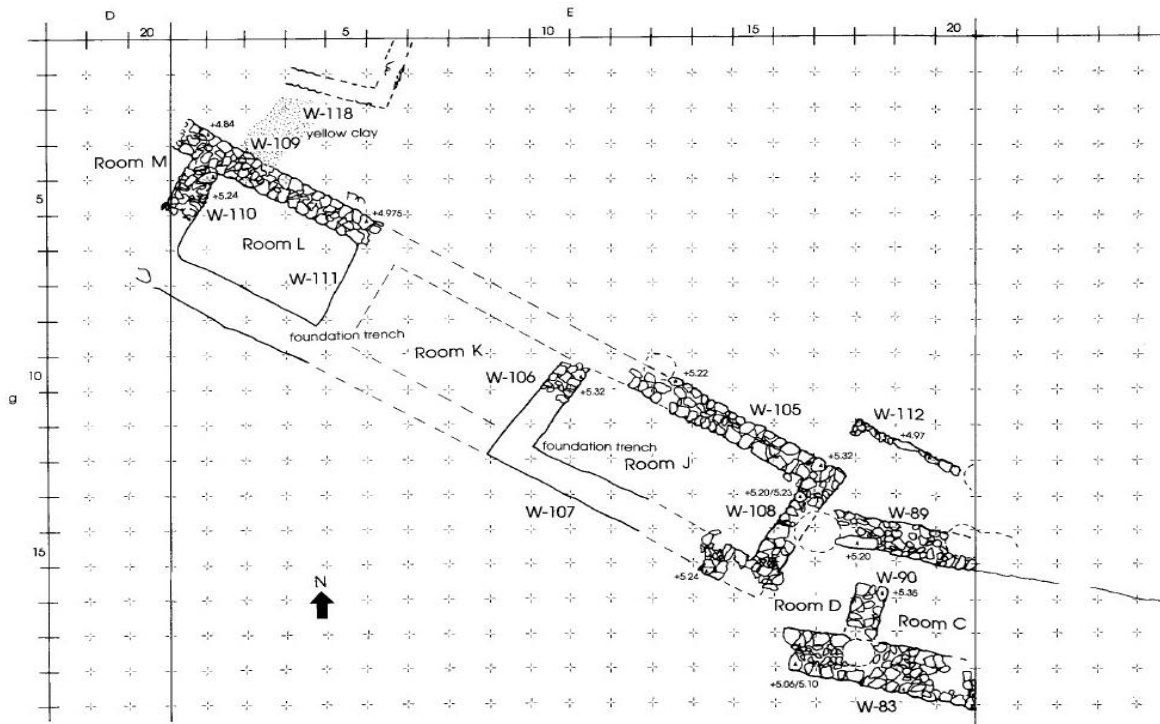
Εικόνα 27

Εικόνα 28

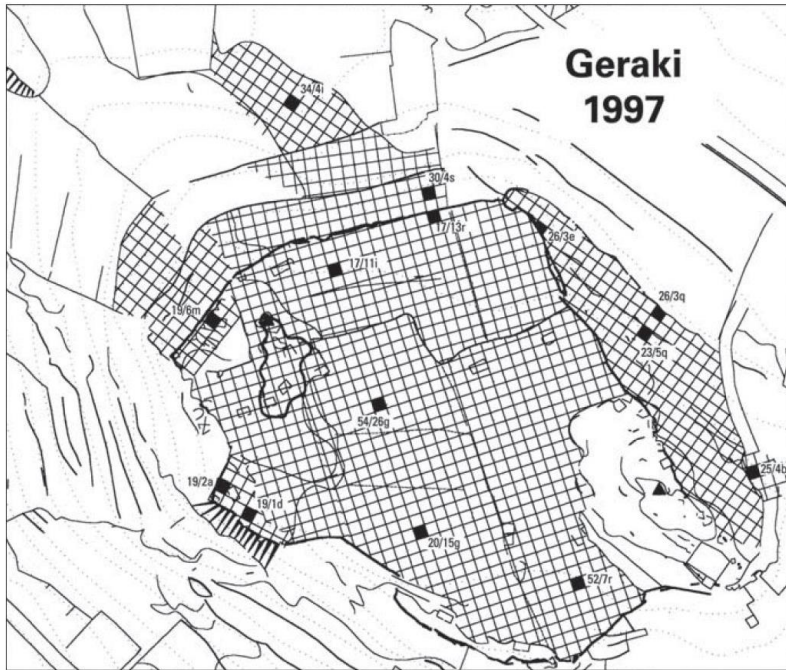
Εικόνα 29

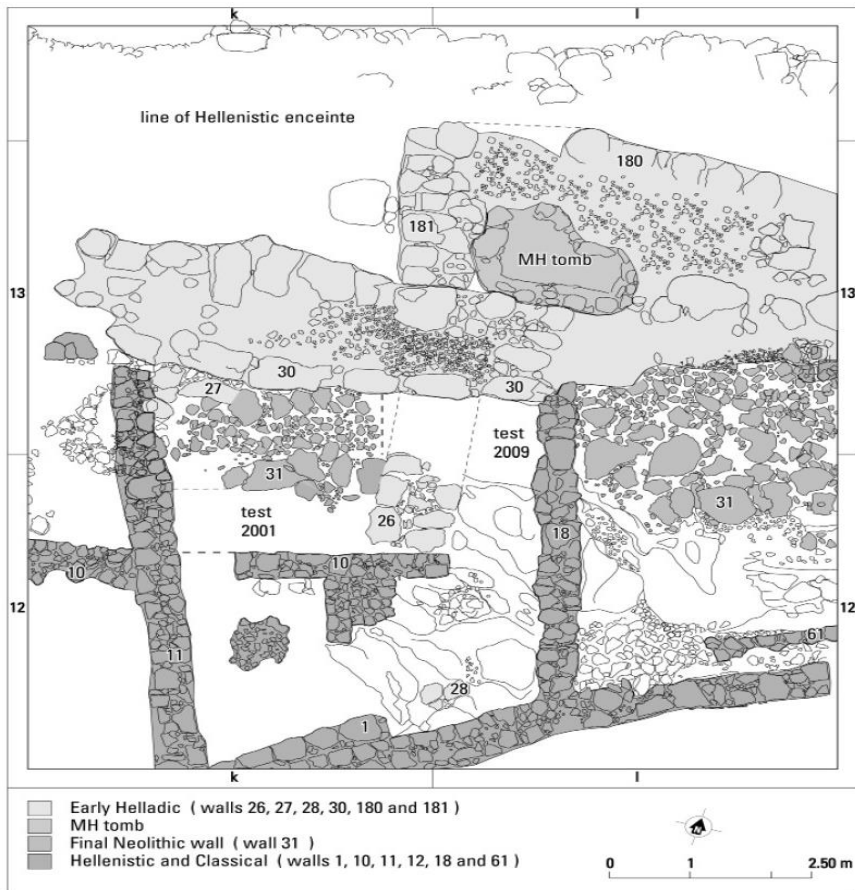
Εικόνα 30

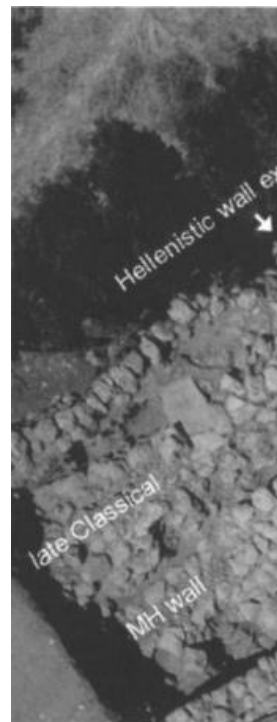
Εικόνα 31

Εικόνα 32

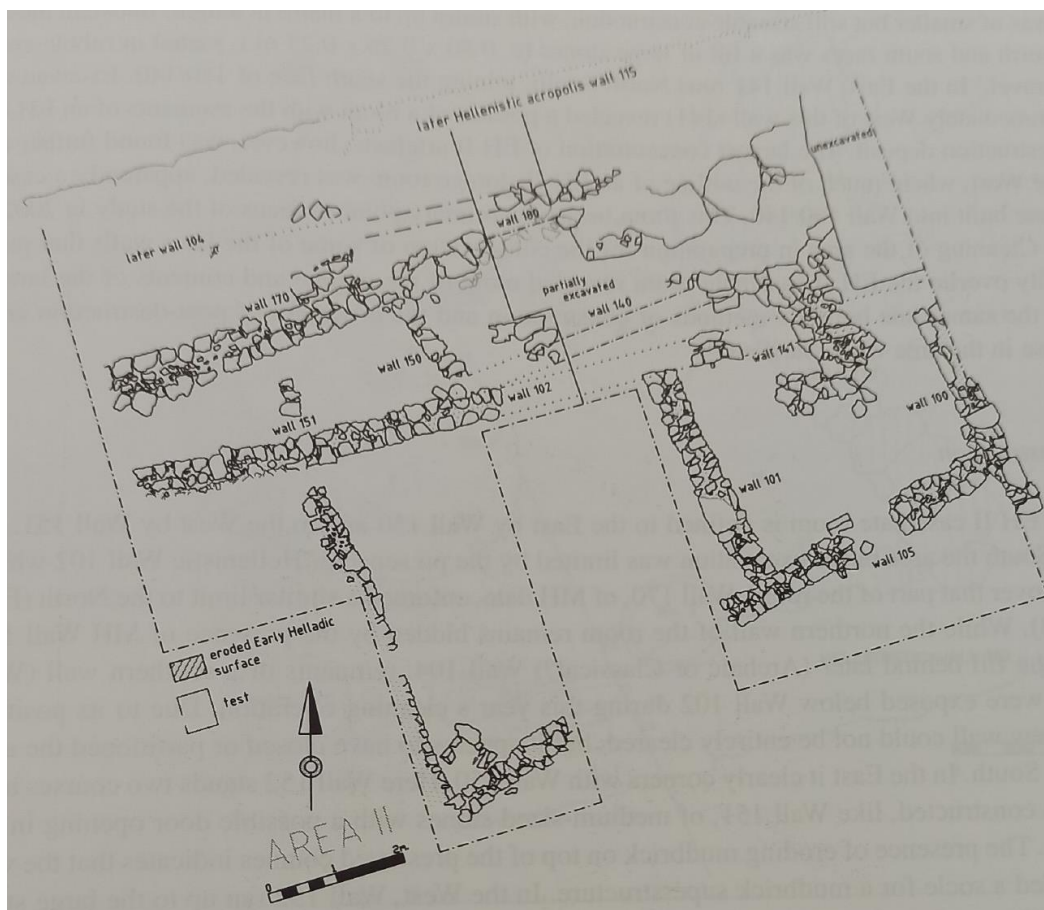

Εικόνα 33

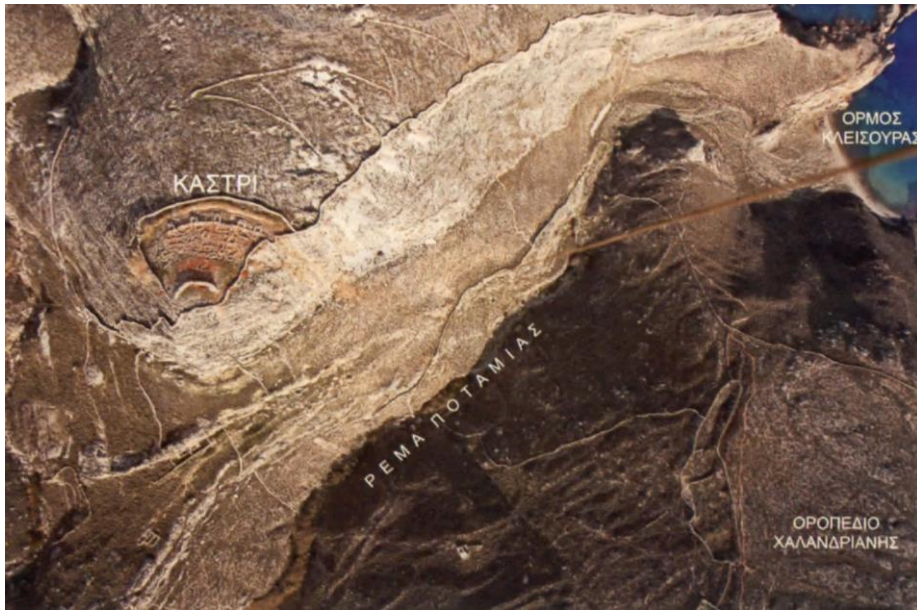

Εικόνα 34

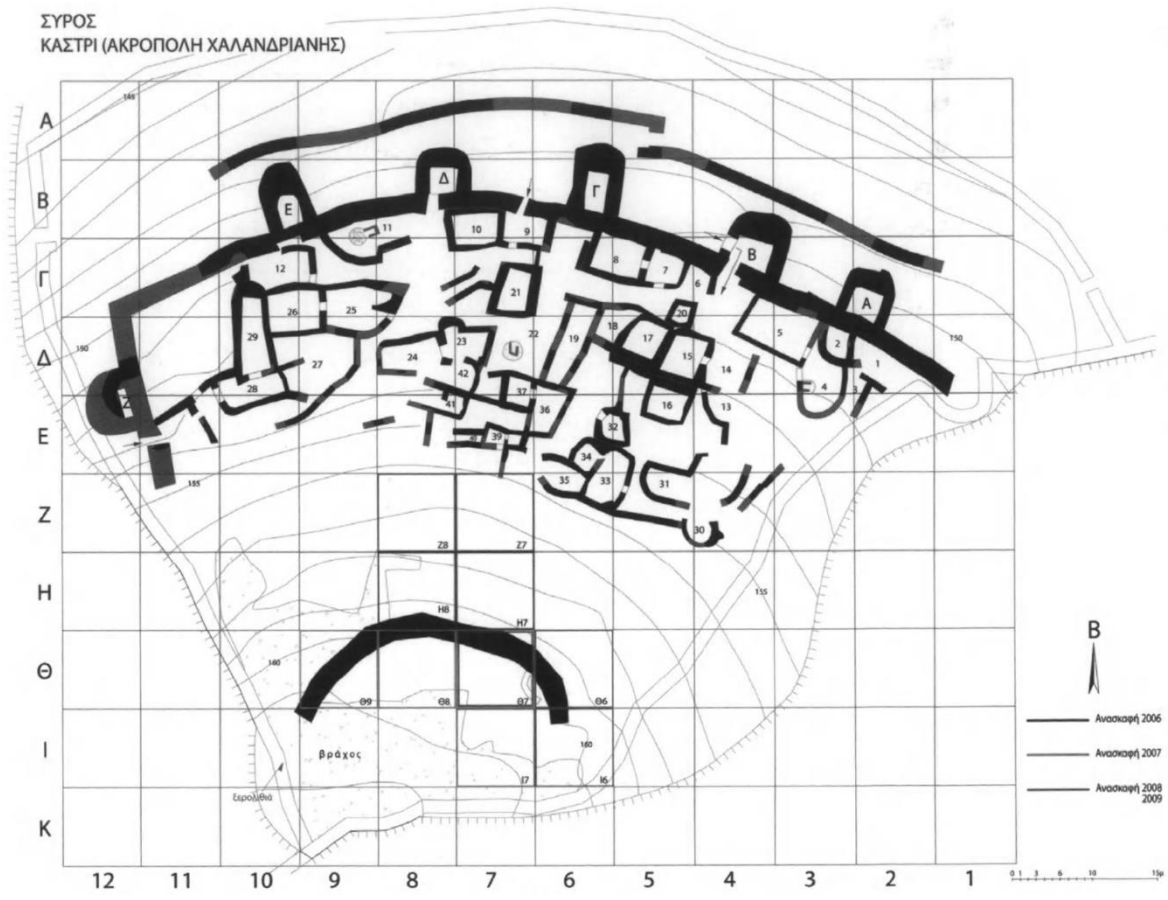
Εικόνα 35

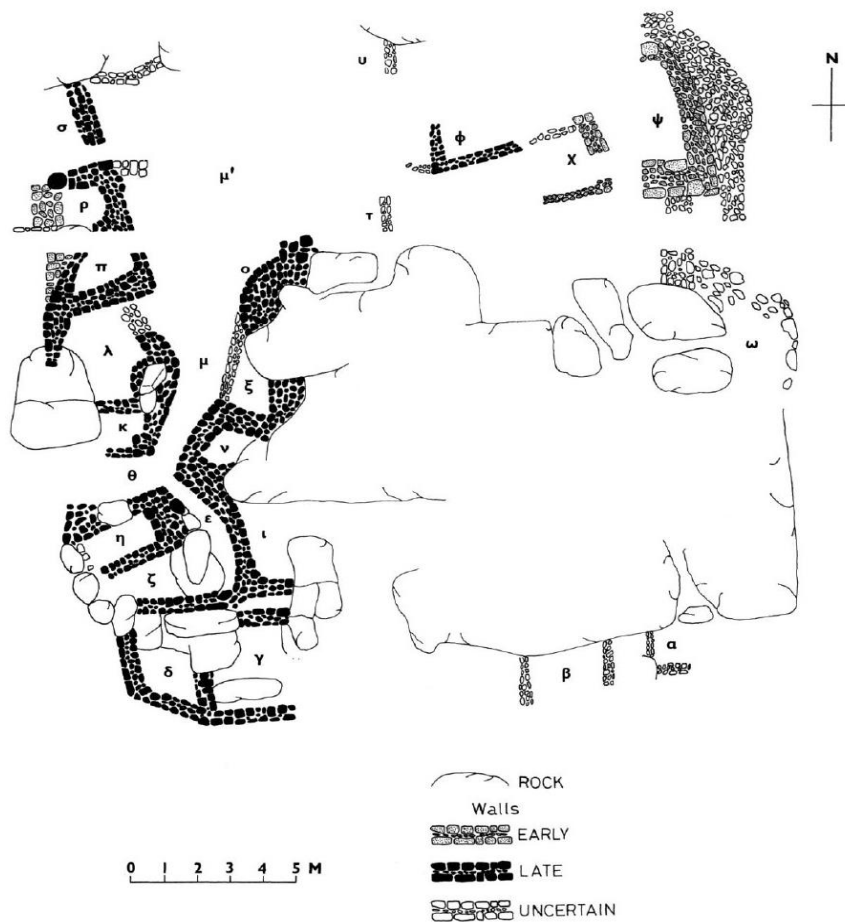
Εικόνα 36

Εικόνα 37

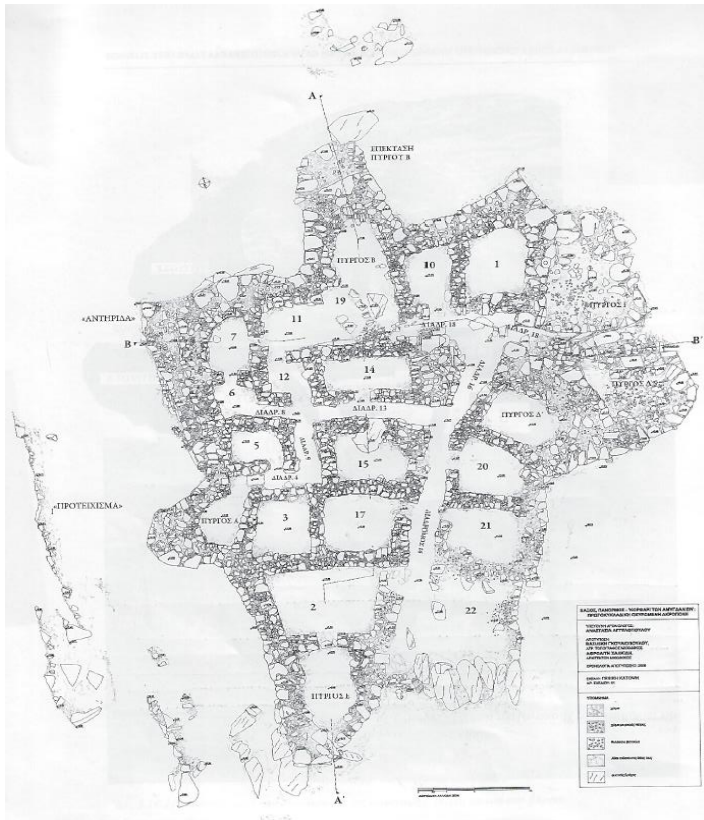
Εικόνα 38

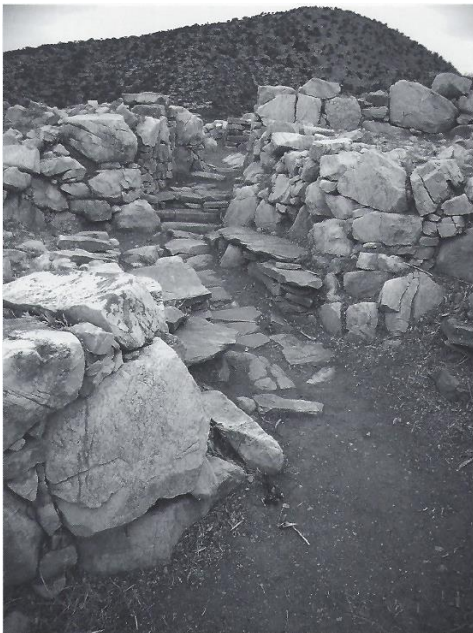
Εικόνα 39

Εικόνα 40

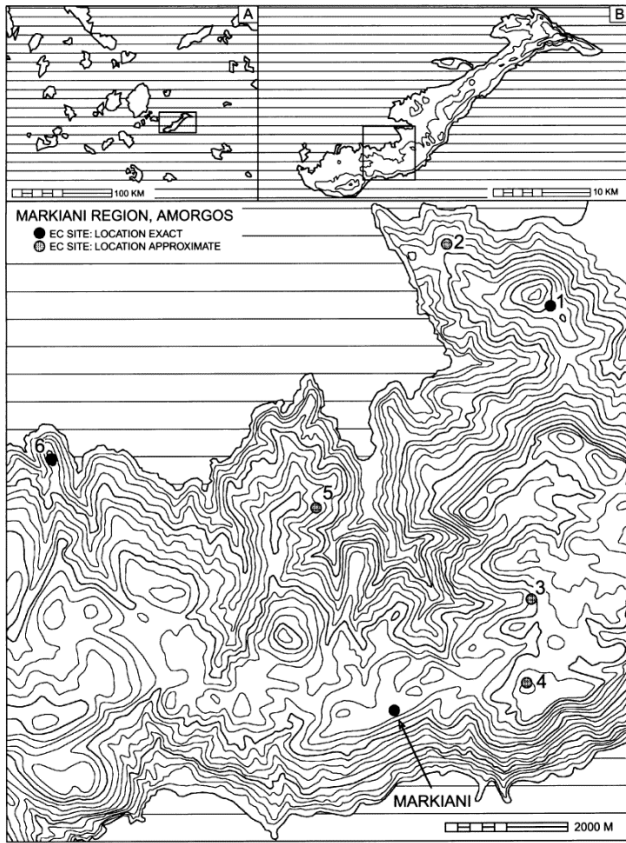
Εικόνα 41

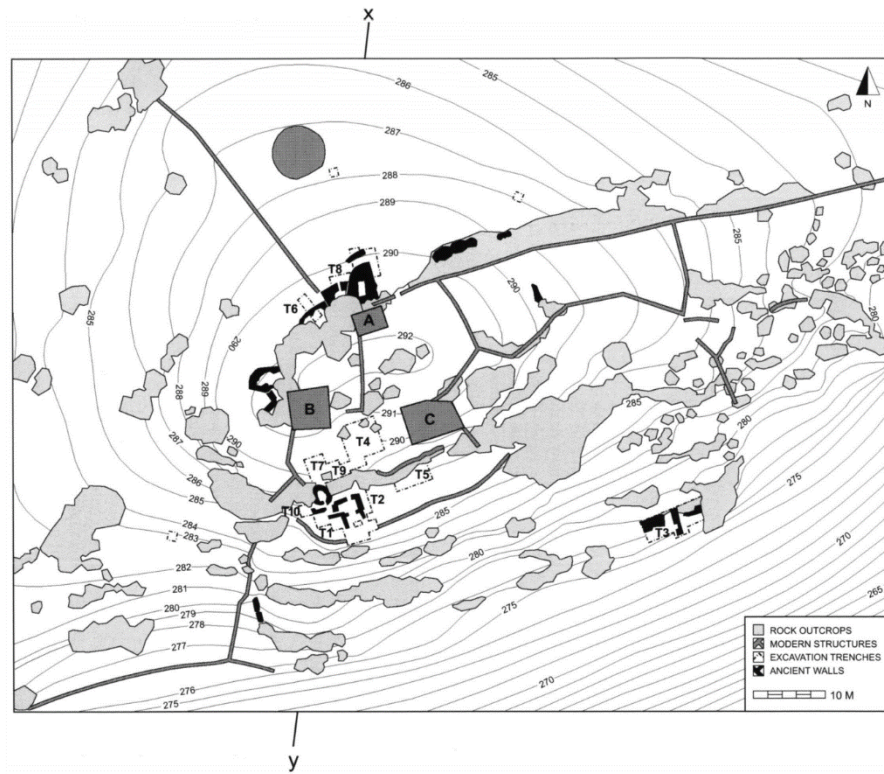
Εικόνα 43

Εικόνα 42

Εικόνα 44

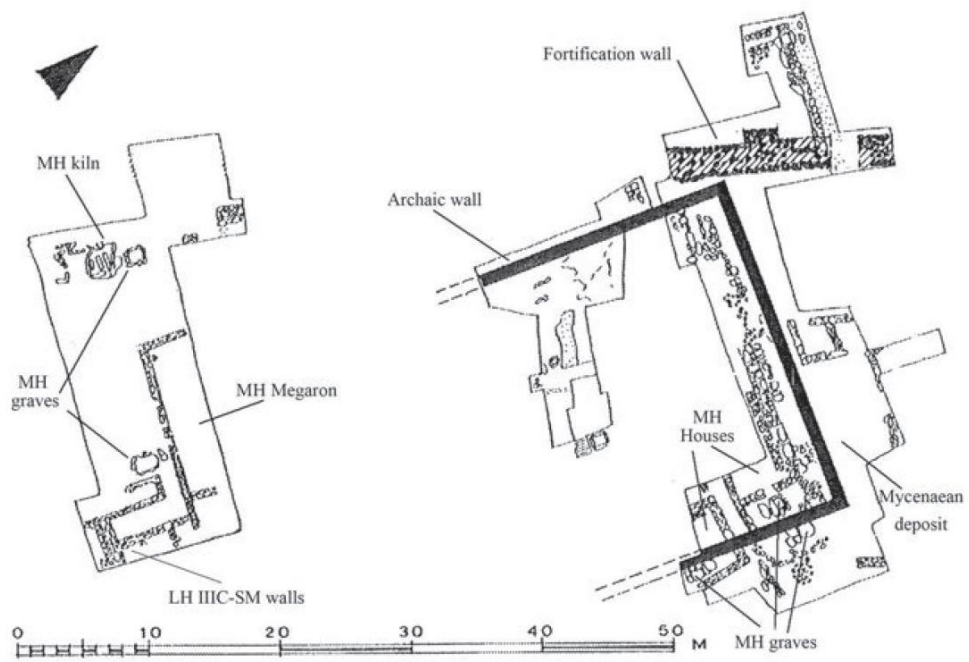
Εικόνα 45

Εικόνα 46

Εικόνα 47

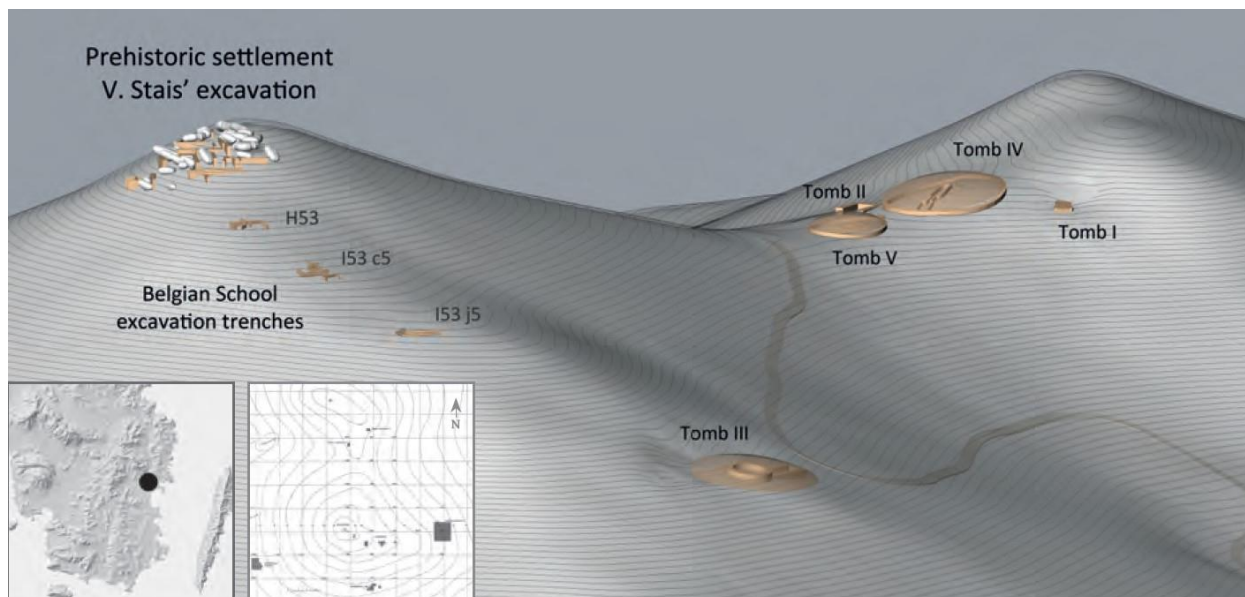
Εικόνα 48

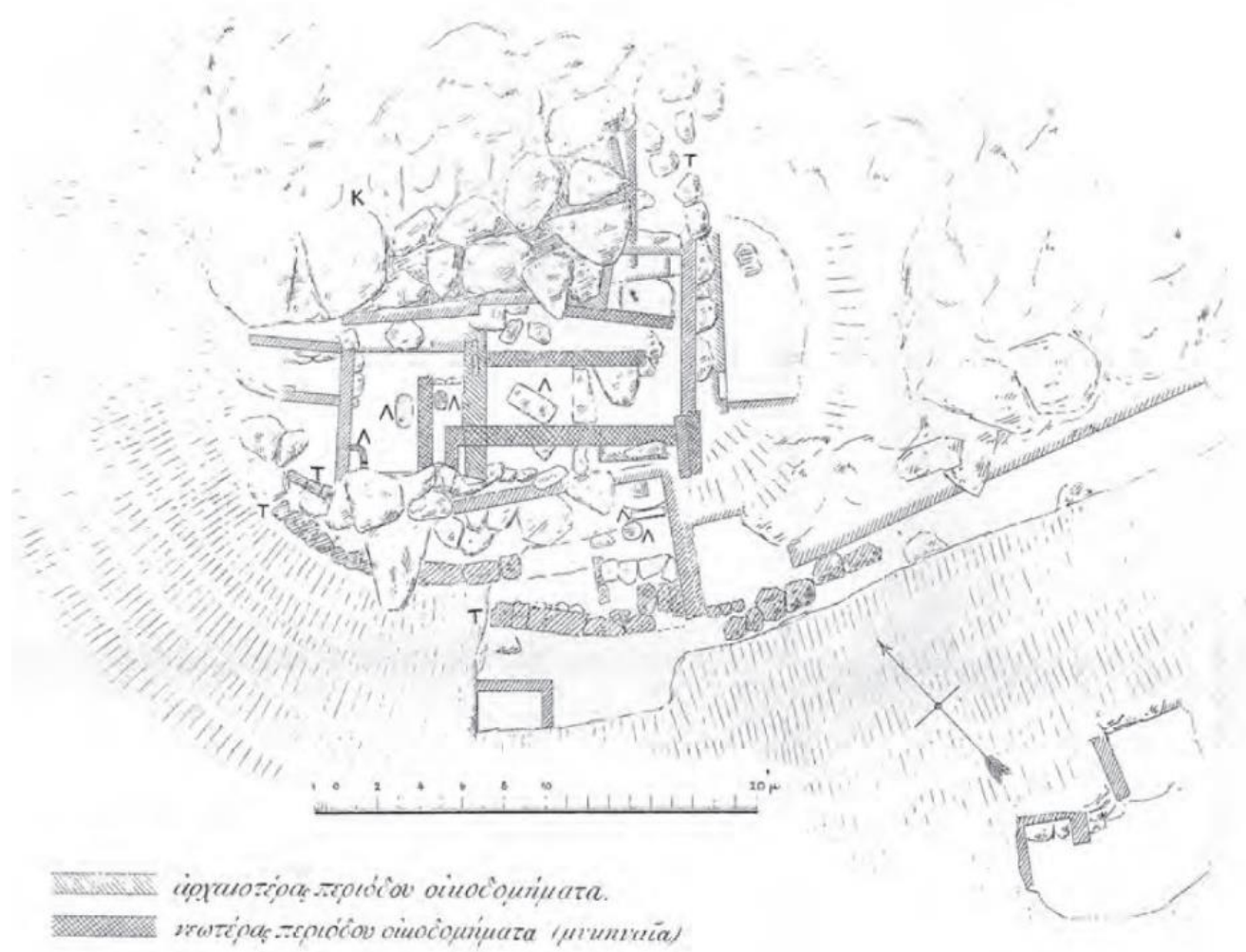
Εικόνα 49

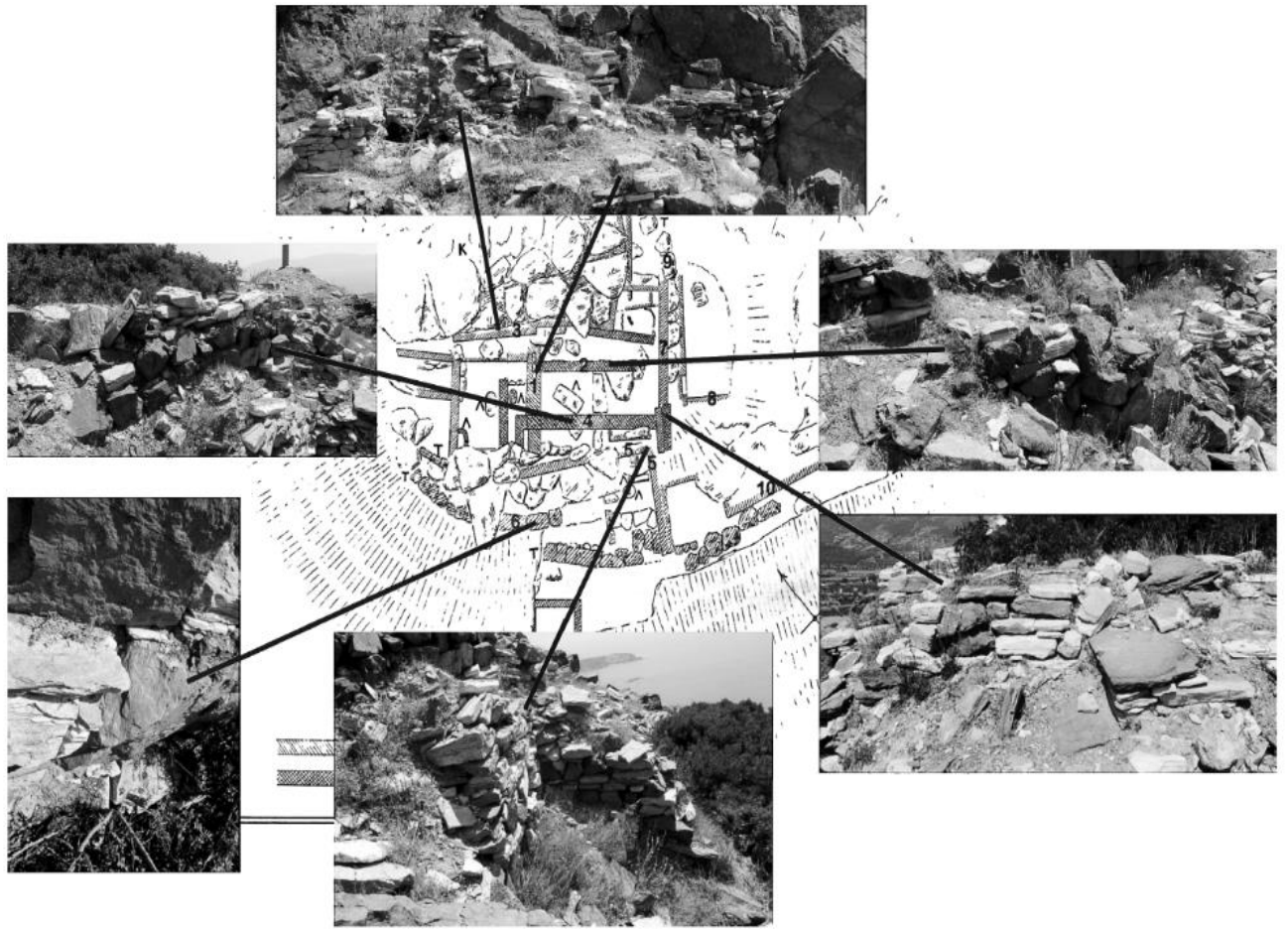
Εικόνα 50

Εικόνα 51α

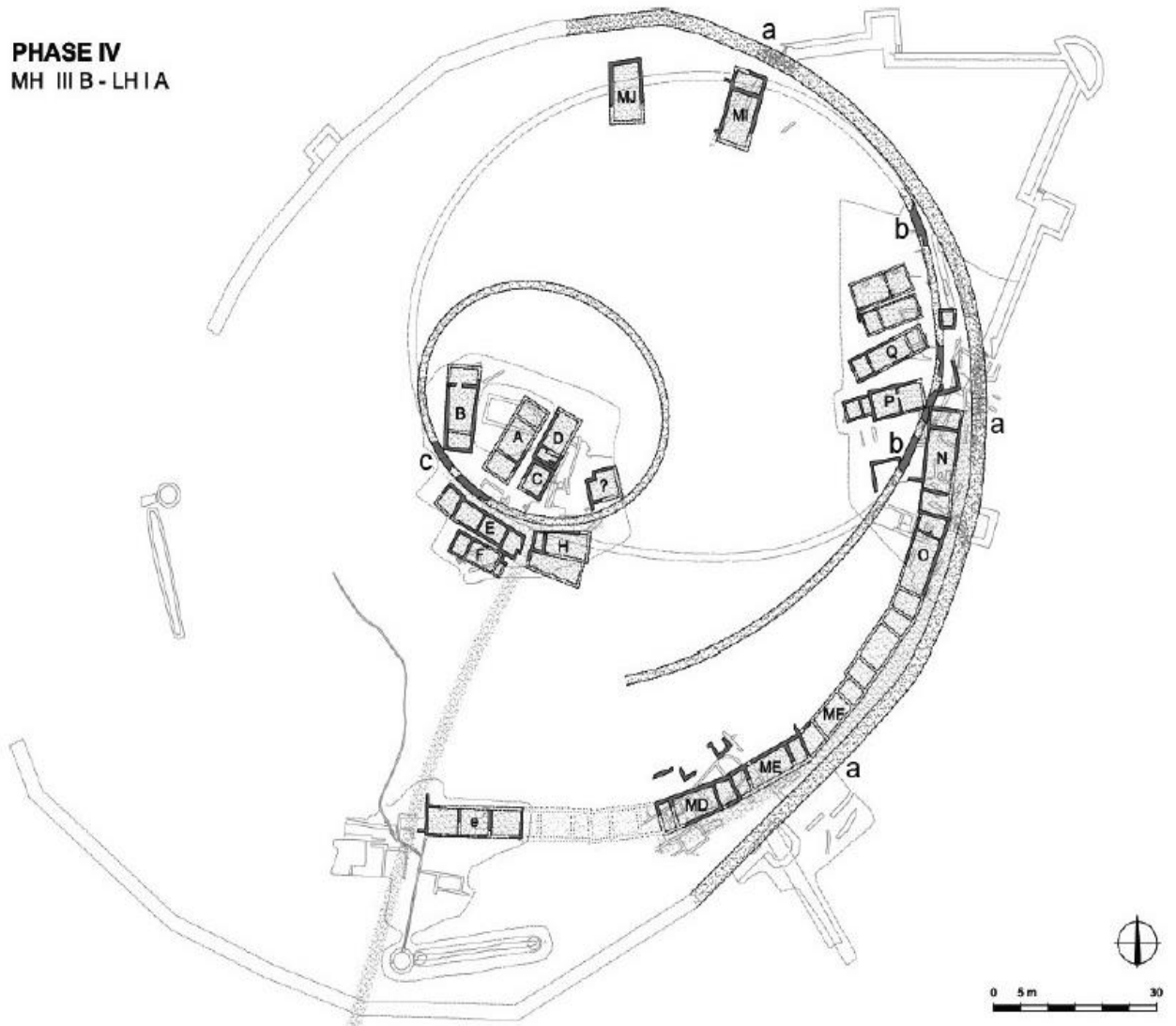
Εικόνα 51β

Ειχ. 5. Φωτογραφίες τὸν τοίχων ποὺ ἀποτυπώνονται στὸ σχέδιο Στάη (είχ. 3), ὅπως διατηροῦνταν τὸ 2017 (φωτ. Ν. Παλαδημητρίου).

Εικόνα 52

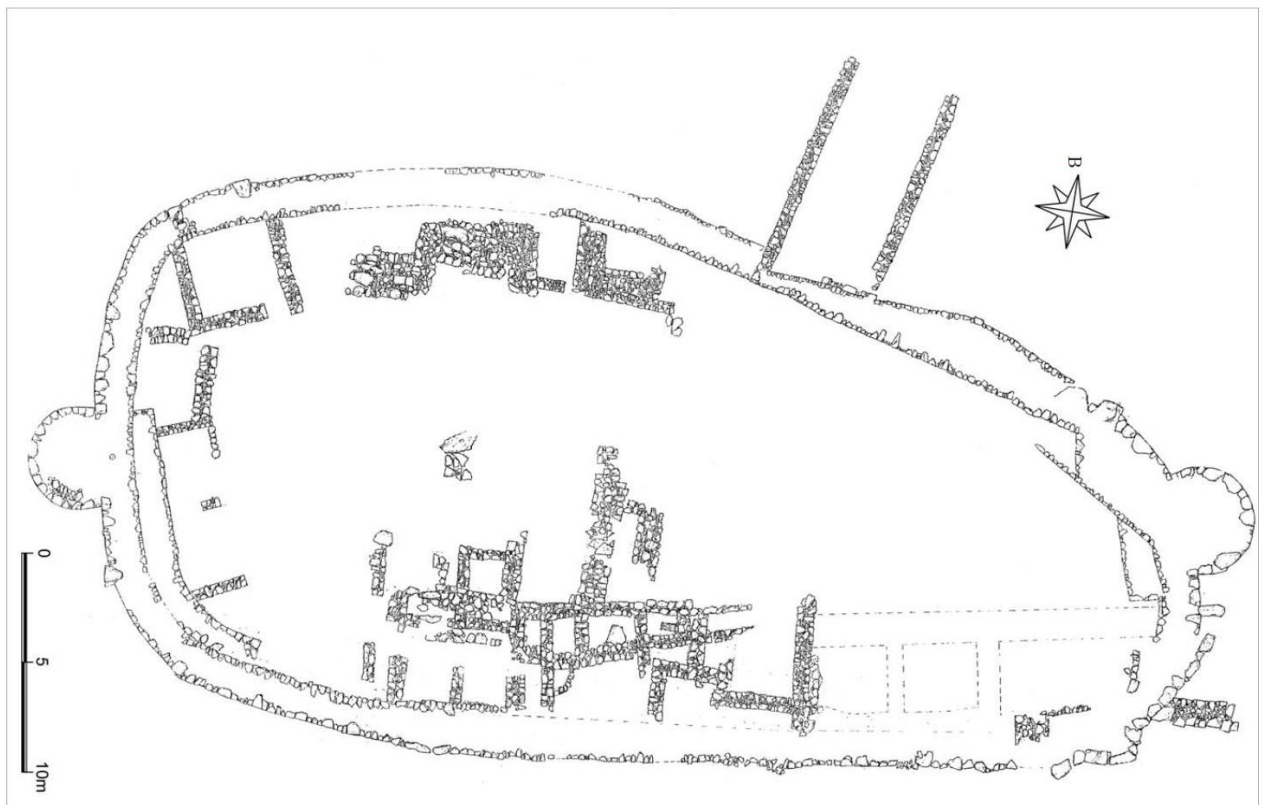
PHASE IV
MH III B-LH1A

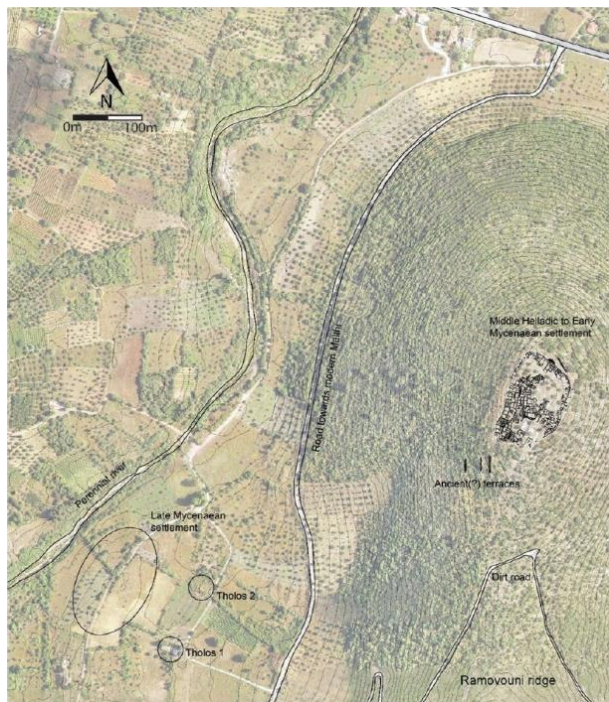
Εικόνα 53

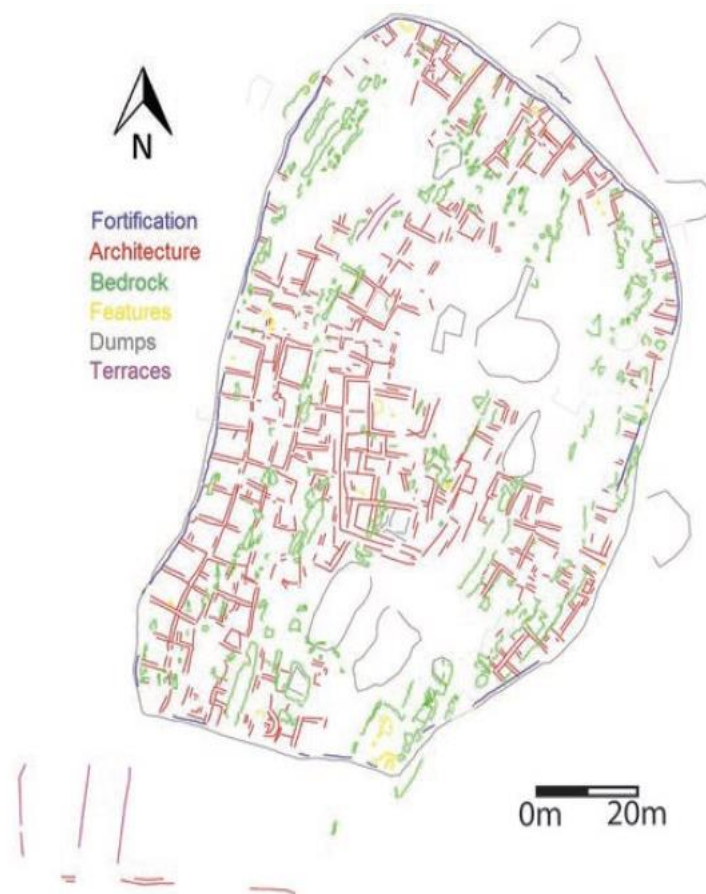
Εικόνα 54

Εικόνα 55

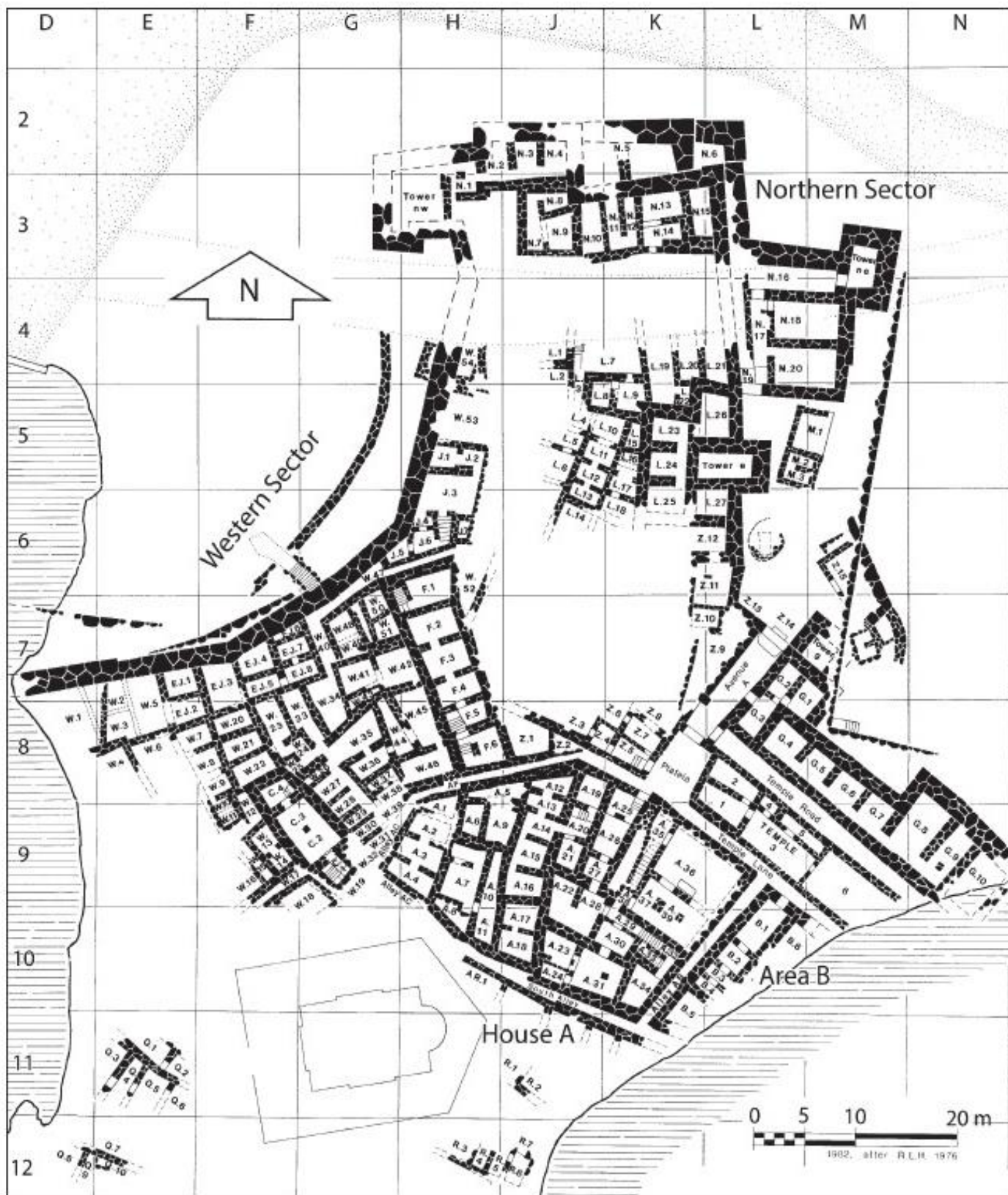
Εικόνα 56

Εικόνα 57

Εικόνα 58α

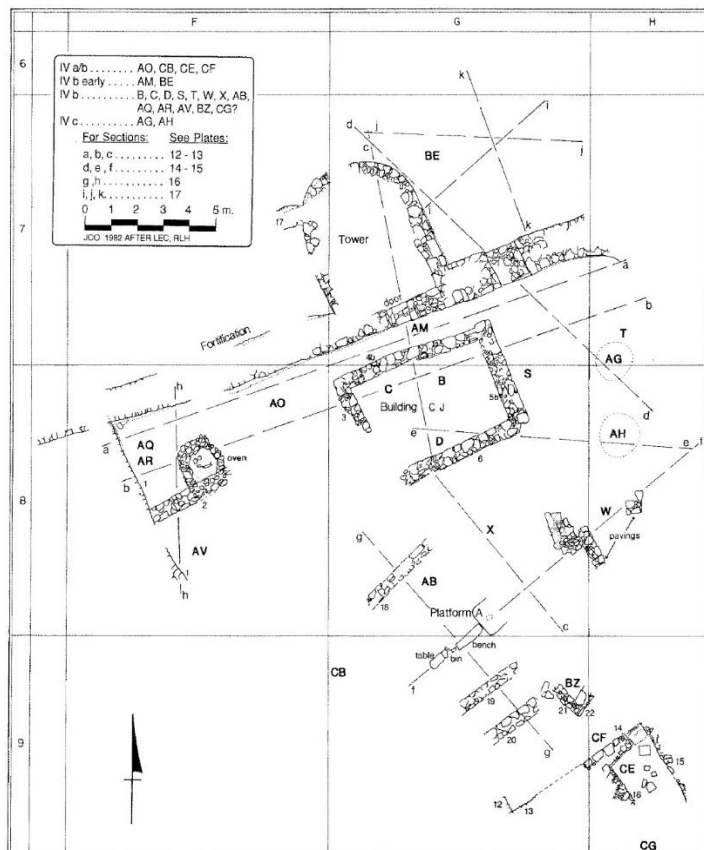
Εικόνα 58β

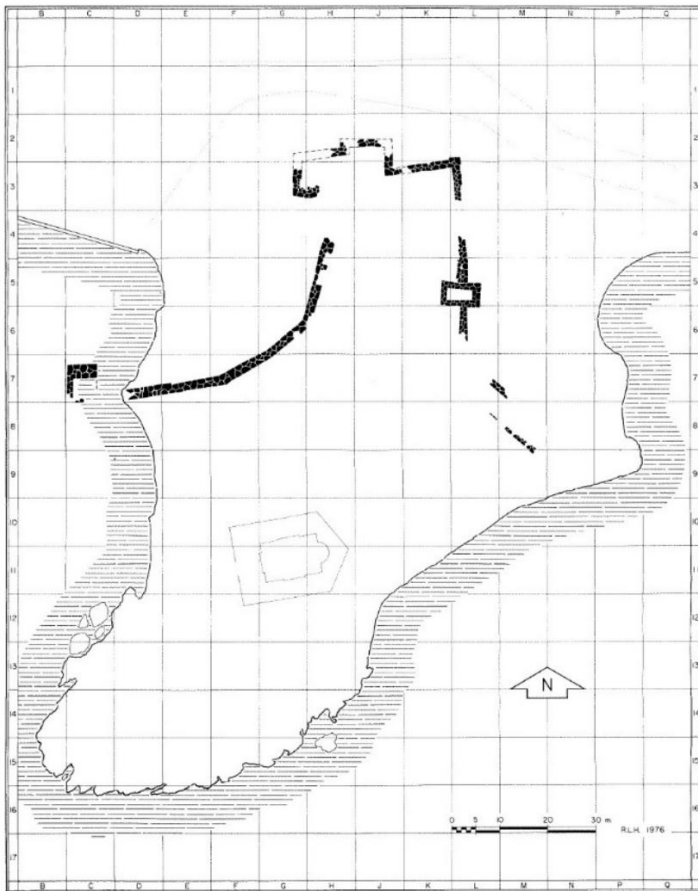
Εικόνα 59

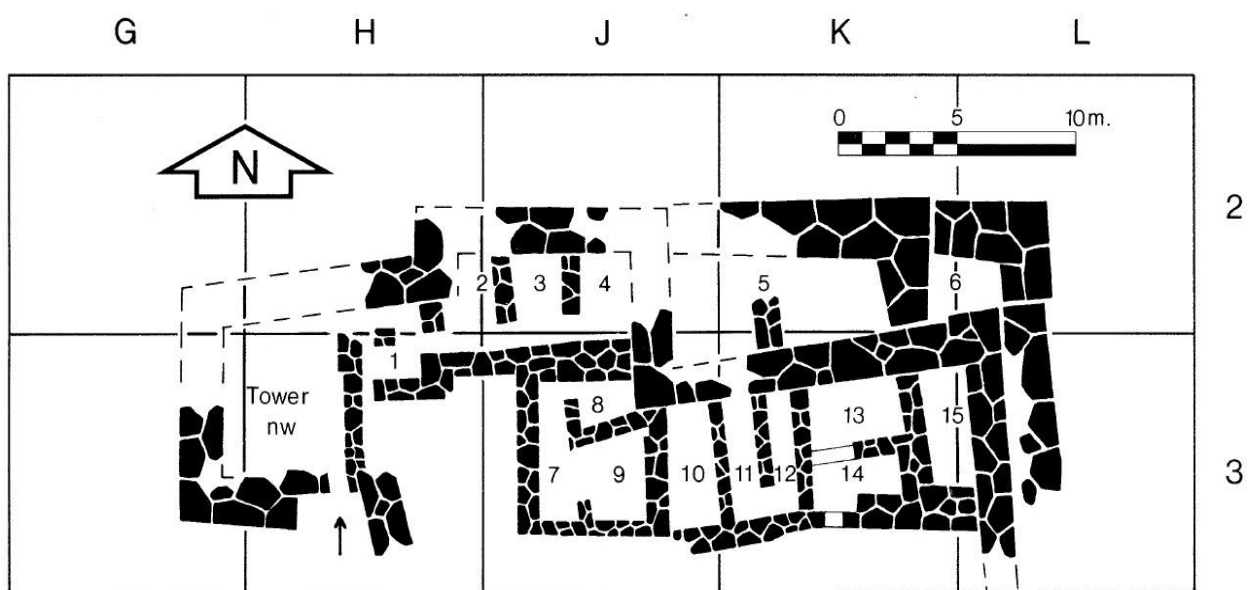
Εικόνα 60

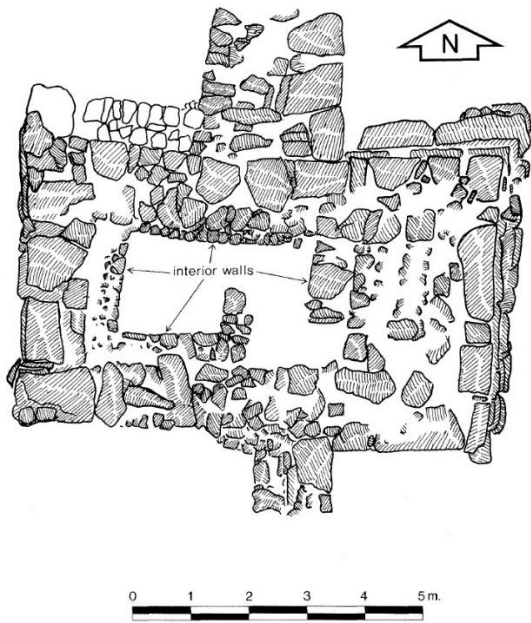
Εικόνα 61

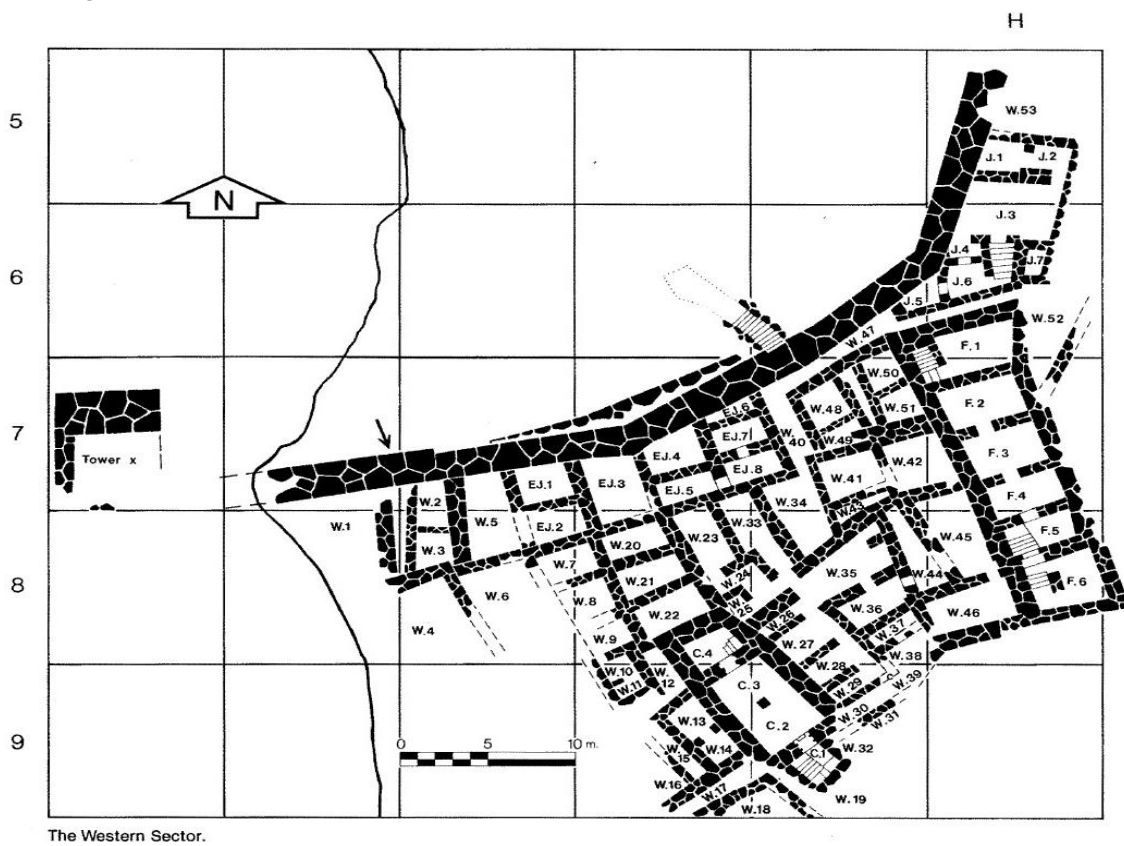
Εικόνα 62

Εικόνα 63

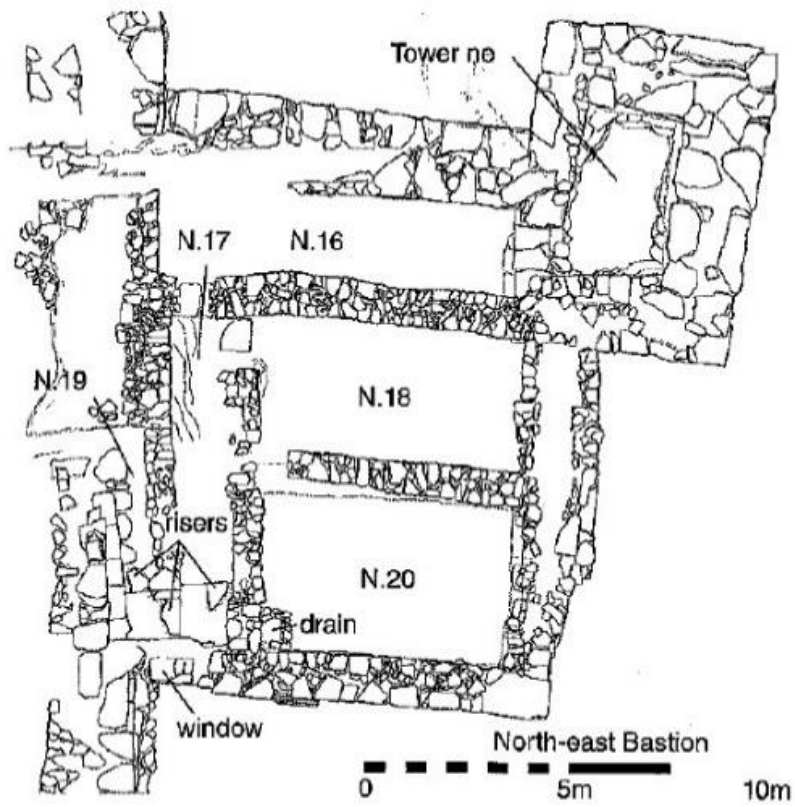

Εικόνα 64

The Western Sector.

Εικόνα 65

Εικόνα 66

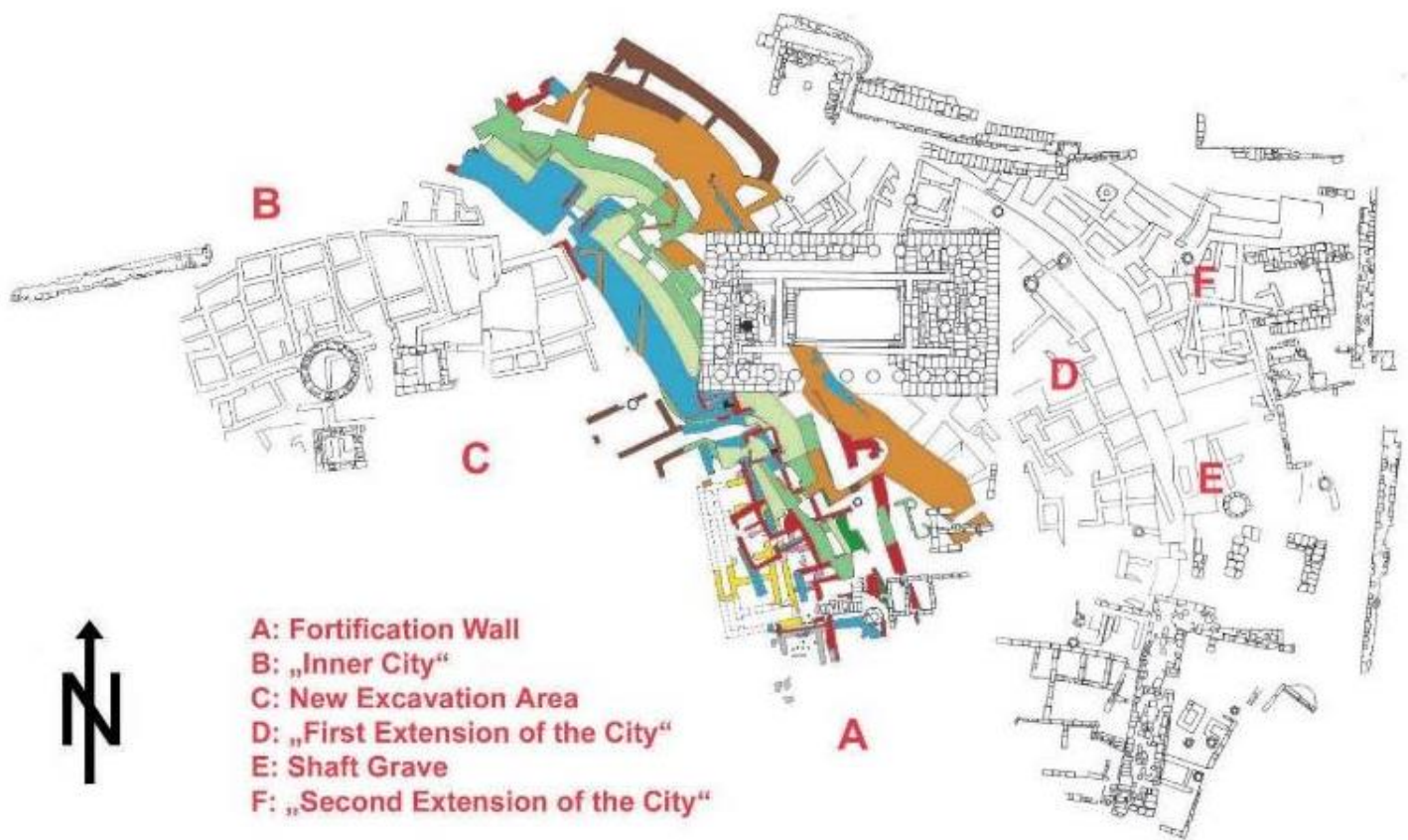

Εικόνα 67

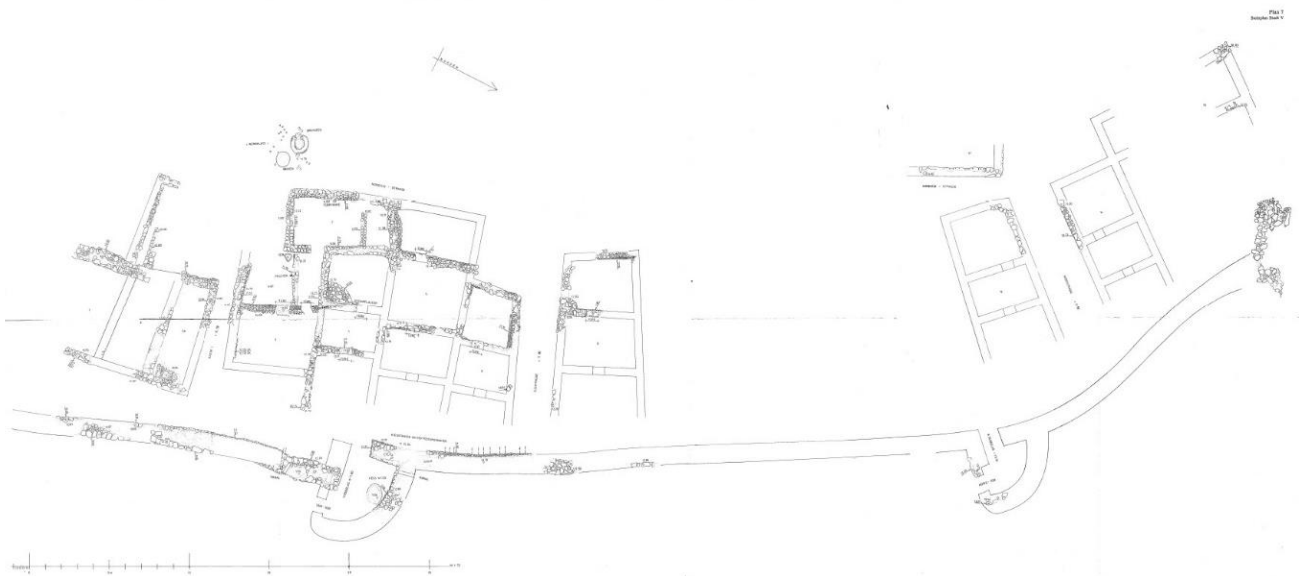
Εικόνα 68

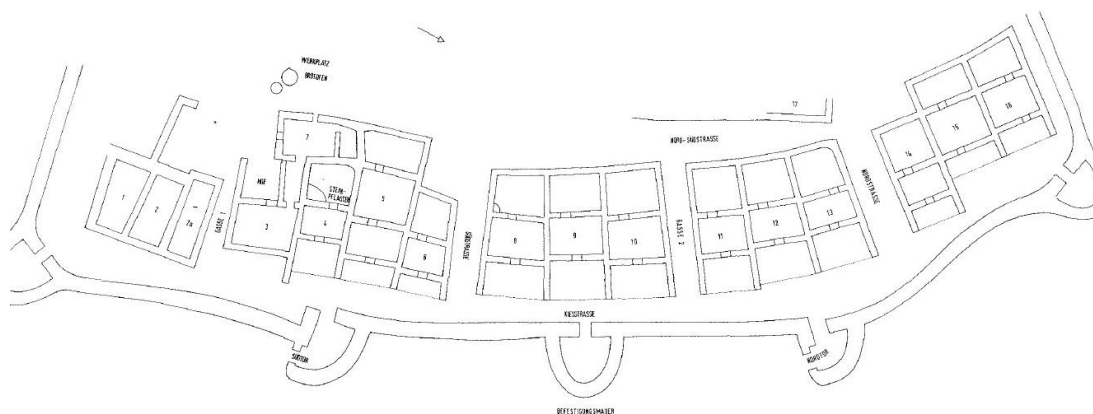

Εικόνα 69

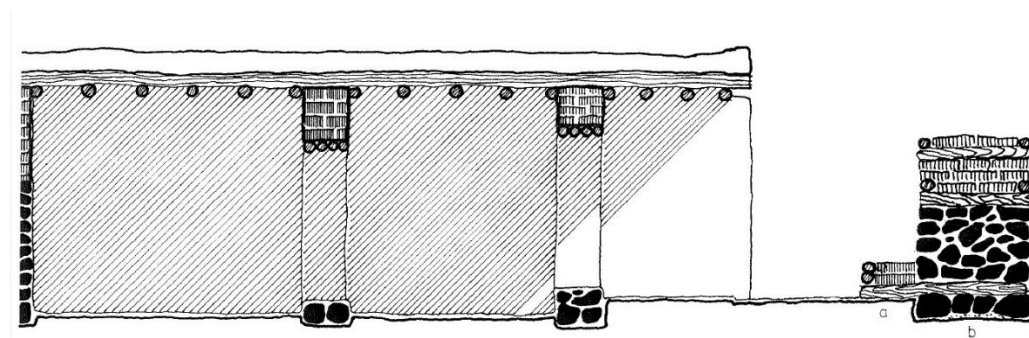
Εικόνα 70

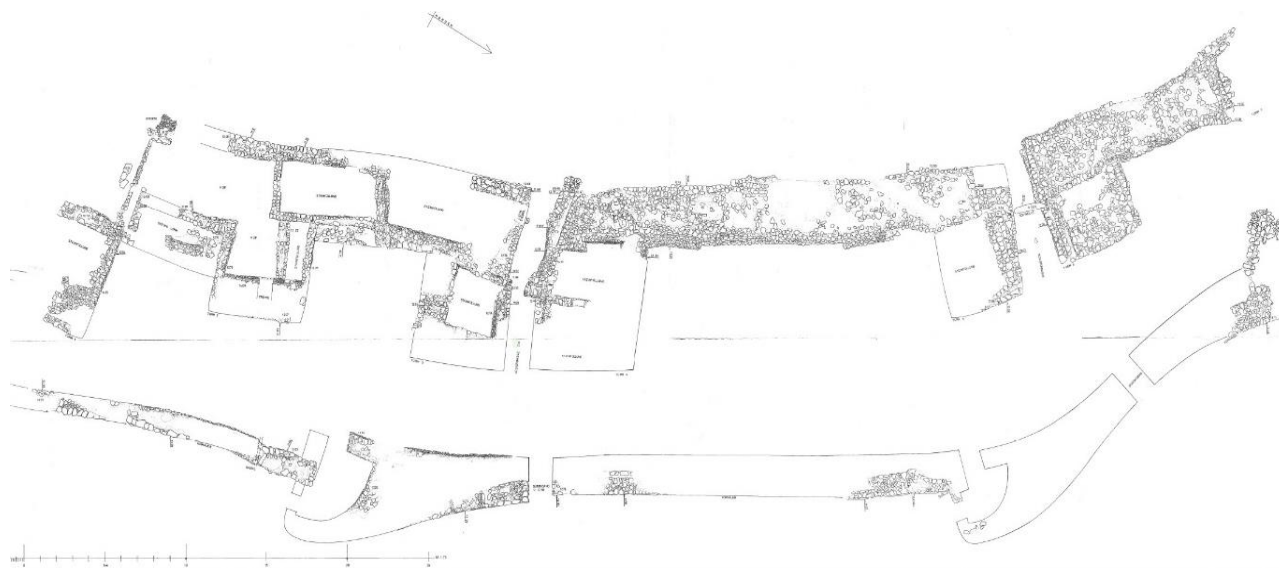
Εικόνα 71

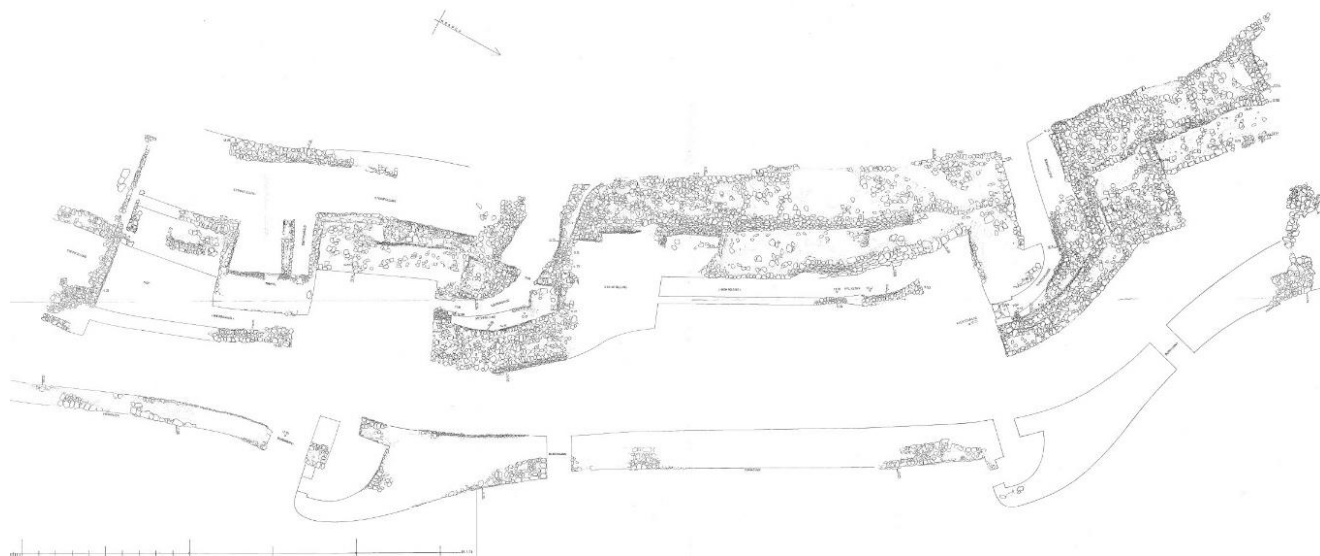
Εικόνα 72

Εικόνα 73

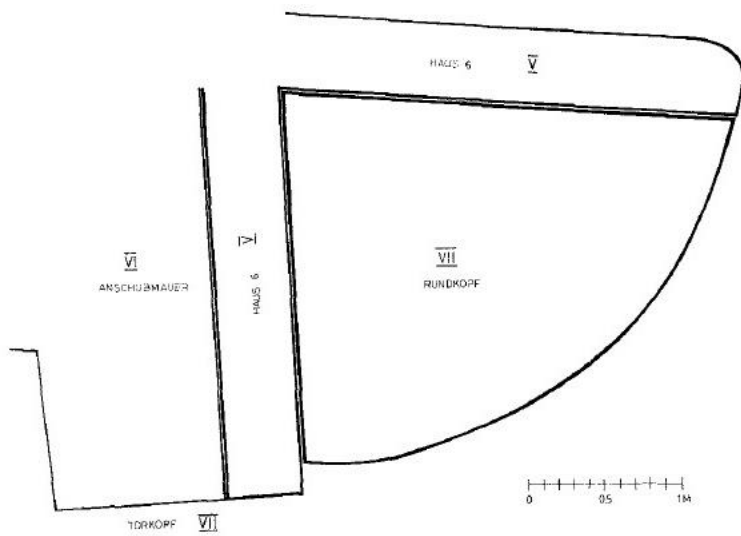
Εικόνα 74

Εικόνα 75

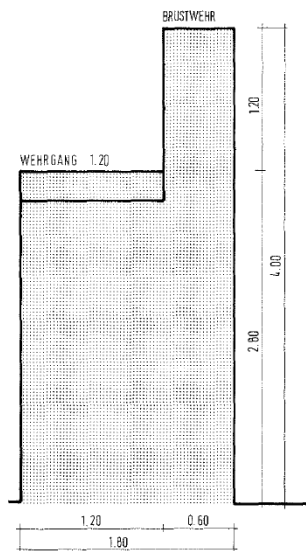
Εικόνα 76

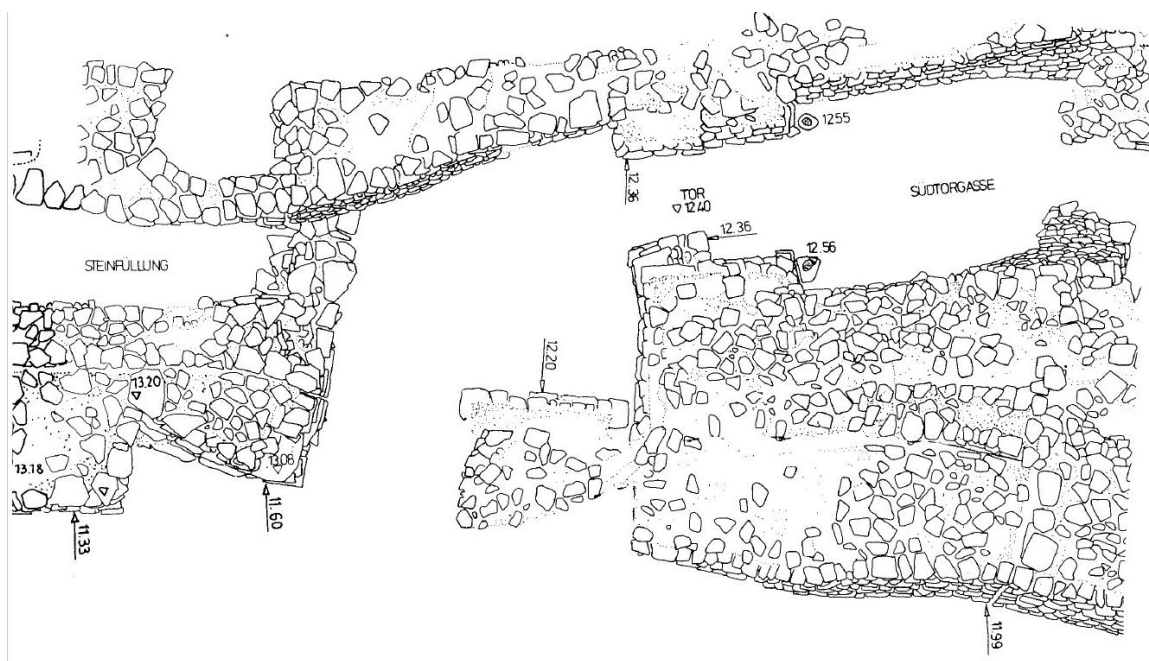
Εικόνα 77

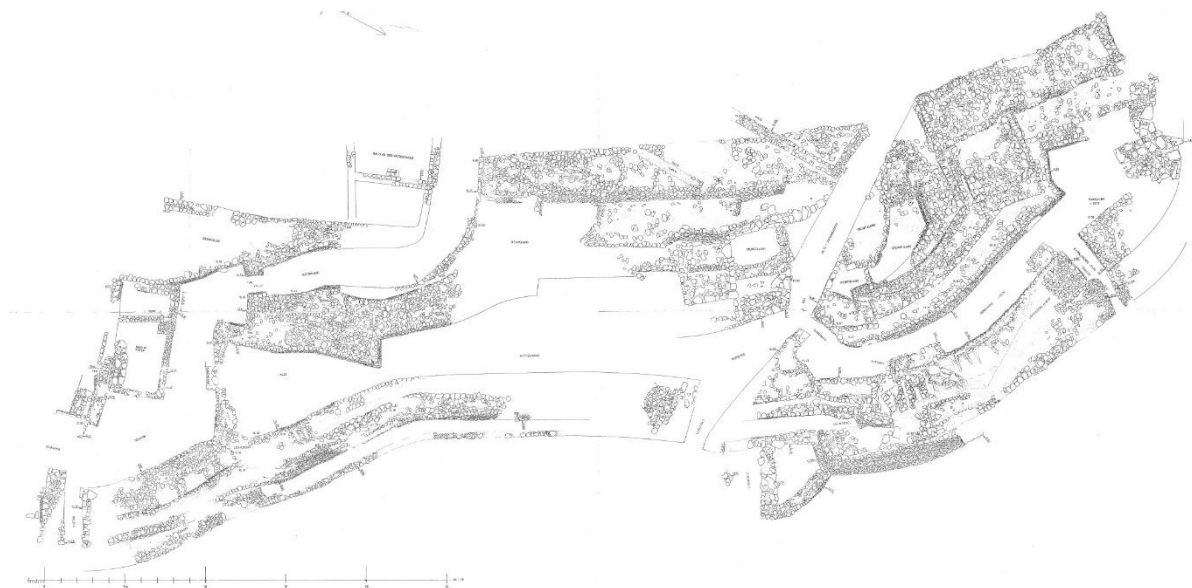
Εικόνα 78

Εικόνα 79

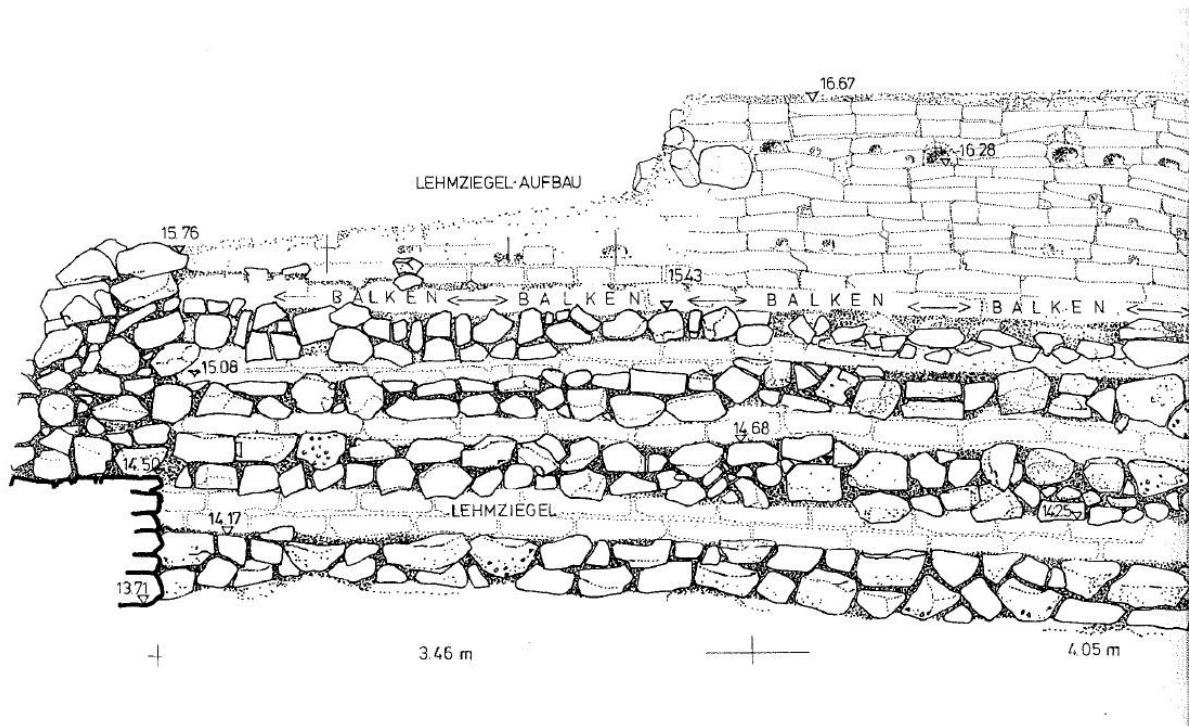
Εικόνα 80

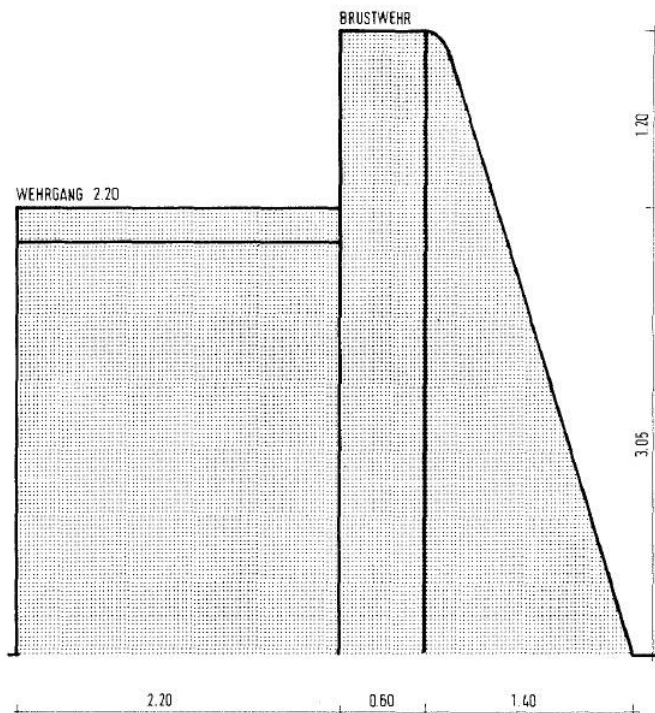
Εικόνα 81

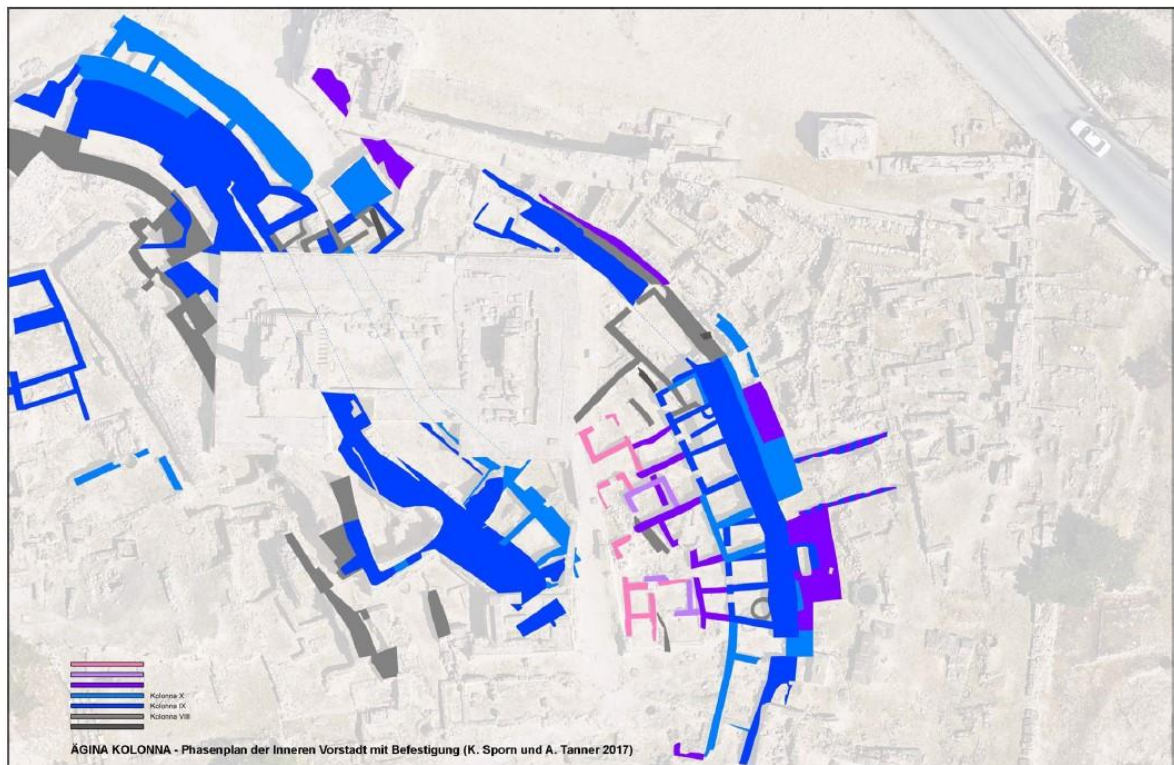
Εικόνα 82

Εικόνα 83

Εικόνα 84

Εικόνα 85

Εικόνα 86

Fig. 6 Distribution of possible/certain Early Bronze II fortifications (red) and corridor houses/roof-tiles/incised bone-tubes and weights (blue) (map by author and P. Matsouka, Anavasi)

Εικόνα 88

Fig. 7 Distribution of Early Bronze III sites (blue) and possible/certain fortifications (red) (map by author and P. Matsouka, Anavasi)

Εικόνα 89

Fig. 10 Distribution of Middle Bronze Age sites (blue) and possible/certain fortifications (red) (map by author and P. Matsouka, Anavasi)

Εικόνα 90

Fig. 12 Distribution of Middle Bronze Age sites (blue), possible/certain fortifications (red) and tumuli/elite burials and mansions (green) (map by author and P. Matsouka, Anavasi)

Εικόνα 91

Fig. 11 Distribution of later Middle Bronze Age and early Late Bronze Age sites (blue) and possible/certain fortifications (red) (map by author and P. Matsouka, Anavasi)

Πίνακες

<i>Θέση</i>	<i>Χρονολογία</i>	<i>Παράλια⁷⁶¹</i>	<i>Ενδοχώρα</i>	<i>Φυσική</i>	<i>Οχύρωση</i>	<i>Οχύρωση</i>	<i>«Κάτω»</i>	<i>Τύπος</i>
-------------	-------------------	------------------------------	-----------------	---------------	----------------	----------------	---------------	--------------

Πίνακας 1

⁷⁶¹ Στον όρο «Παράλια» συμπεριλαμβάνονται και οι θέσεις που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και οπωσδήποτε έχουν οπτική επαφή.

				άμυνα θέσης	Οικισμού	Κτηρίου	Πόλη	Οχύρωσης
<i>Αγία Ειρήνη Ασκηταριό</i>	ΜΕ ΙΙ-ΥΕ Ι	x		x	x			Σύνθετη
	ΠΕ ΙΙ	x		x	x			Απλή
<i>Ασπίδα</i>	ΜΕ ΙΙΑ (;)- ΥΕ Ι		x		x		x	Σύνθετη
<i>Βάγια</i>	ΠΕ ΙΙ	x			x			Σύνθετη
<i>Βελατούρι Θορικού</i>	ΜΕ/ΥΕ (;)	x		x	x		x	
<i>Βραυρώνα</i>	ΜΕ/ΥΕ (;)	x			x			Απλή
<i>Γεράκι</i>	ΠΕ ΙΙ		x	x	x			Απλή
<i>Ζάγανι</i>	ΠΕ ΙΙ		x		x			Σύνθετη
<i>Θήβα</i>	ΠΕ ΙΙ		x			x		Απλή
<i>Καστρί</i>	ΠΕ ΙΙ	x		x	x			Σύνθετη
<i>Κολώνα</i>	ΠΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι	x		x	x			Σύνθετη
<i>Λέρνα</i>	ΠΕ ΙΙ	x				x (;)		Σύνθετη
<i>Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά Μάλθη</i>	ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι	x			x		x	Απλή
	ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι		x		x			Απλή
<i>Μάνικα</i>	ΠΕ ΙΙ	x				x		Απλή
<i>Μαρκιανή</i>	ΠΕ Ι-ΠΕ ΙΙ	x		x	x			Σύνθετη
<i>Όρος Κύνθος</i>	ΠΕ ΙΙ	x		x	x			Σύνθετη
<i>Πάνορμος</i>	ΠΕ ΙΙ	x						Σύνθετη
<i>Πλάσι</i>	ΜΕ/ΥΕ (;)	x			x (;)			Σύνθετη
<i>Ραφήνα</i>	ΠΕ ΙΙ	x			x (;)			Απλή